

KUSUMAMALA.

OR

A COLLECTION OF CHOICE EXTRACTS FROM
STANDARD SANSKRIT WRITERS
IN PROSE AND VERSE.

No. II.

Designed for students preparing for the
Matriculation Examination.

With Explanatory Notes.

BY

THE LATE

VÂMAN SHIVRÂM ÂPTE, M. A.

FIFTH EDITION

(Revised and Curtailed)

BY

M. S. ÂPTE, B. A.

Printed at the "Arya Vijaya" Press, Badhwar Peth, Poona City,
by Trimbak Sitaram Joshi, &

PUBLISHED BY

SHIRALKAR & Co.

Badhwar Peth Poona.

१९३६.

(All rights reserved)

Price Rs: 1-4.

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

The following pages have been intended to serve as a reading book for Sanskrit student, preparing for the Matriculation Examination. They contain about 90 extracts taken from the well known works of most of the renowned standard Sanskrit writers, beginning with Valmiki and ending with Jagannatha Pandita. The extracts are intended to give the student specimens of different styles and modes of thought, and will be found to display a variety of forms descriptive, moral, didactic, narrative, argumentative, epic, dramatic, lyric &c. Each extract has an intelligible, beginning and an end, the subject treated there being given in English at the commencement, and its source at the end. In selecting passages from different works I have had to abridge or condense them in several cases by leaving out single words or long compounds, or even several sentences or verses, where the omission could be made without impairing the beauty of the original or affecting the context or train of reasoning. It was found necessary to do so to prevent the extracts from being needlessly long, but in some cases even the passages so condensed became rather lengthy, and have, therefore, been divided into Parts.

The extracts have been divided into three Series, each Series being expected to be read in the class during one year. An attempt has been made to arrange extracts in each Series progressively but the order may in some cases have to be changed in a subsequent edition if they be found to be too easy or difficult where they are at present. The passages in prose and verse are almost alternate, and miscellaneous verses have been added at the end of each Series, being intended to be learnt by heart by the student. In adapting stories, as in the tale of Pururava and Urvashi or of Savitri, I have tried to retain, as far as possible, the language of the original, making changes only where absolutely necessary. Difficult words and expressions have been explained in the notes, but mere words have not been given, as Sanskrit English Dictionaries are now accessible to even the poorest student. At the end is an appendix giving the Questions in Sanskrit set at the Matriculation Examination of the University of Bombay from 1862 to 1890.

Thus the book is intended to supply the want of a Sanskrit reading book hitherto felt by senior students in High Schools, and will, I hope, give them some familiarity with the styles and modes of thought of at least the more celebrated writers.

Any suggestion as to improvement &c., will be thankfully received.

Poona.
31st January, 1891. }

V. S. APTE

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

This edition does not materially differ from the first. The only changes made are in the order of the lessons, the easiest ones being placed first. A few additional notes on points found to require explanation in the course of teaching have been added. The appendix given at the end of the first edition has been altogether omitted. The changes mentioned above were the only ones which the author intended to make in the second edition.

Dhuli,
3rd December, 1892 }

M S APTE

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

The rapid sale of the first two editions has encouraged the Editor to give the public the third edition of this book and in doing so he has omitted such of the extracts as he thought difficult for an ordinary student of Sanskrit to understand. He has also added a few more explanatory notes in places where considered to be necessary for a clear elucidation of the text. It is hoped that this edition will receive that support which was accorded to the first two.

Dhulia,
1893. }

M. S. APTE, B. A.

PREFACE TO THE FOURTH EDITION.

Nothing new has been done in this Edition, except that a few passages found to be difficult from experience have been omitted and a few more explanatory notes added.

Dhulia,
25th July 1901. }

M. S. APTE

V	The Summer	73
VI	An old woman's tale	75
VII	Krishna on the immortality of the soul	77
VIII	The tale of Mahâsveta Part I	79
IX	Characteristics of strong minded & spirited persons	84
X	A feigned quarrel between Chanakya and Chandragupta Part I	85
XI	" " " " Part II	89
XII	The tale of Mahâsvetâ Part II	93
XIII	" " " " Part III	100
XIV	Characteristics of good servants	105
XV	Characteristics of wise and foolish persons Part I	106
XVI	" " " " Part II	109
XVII	King Harsha hearing of his father's illness	112
XVIII	The Yaksha's Message	113
XIX	A lover's tale	115
XX	An address to the Ganges	120
XXI	God is not open to the charges of injustice & cruelty	124
XXII	A poet's introduction to his poem	125
XXIII	Miscellaneous verses	126
XXIV	Do Do	131

THIRD SERIES

I	The hare and the lion	137
II	The Crane and the Crab	138
III	The tale of Savitri Part I	140
IV	" " " " Part II	143
V	Know thyself	148
VI	Legendation of Sakuntala by Dushyanta part I	149
VII	" " " " " Part II	153
VIII	Ayodhya and its subjects	156
IX	The hermitage of Jabali	158
X	Siva disguised as an ascetic to test Parvati's love	160
XI	The Prologus to the Ratnâvali	164
XII	Kapunjala's account of himself after Pandurâkash's death	165

XIII.	The Omnipresent form of Vishnu	...	...	168
XIV.	Râma abandoning Sitâ	...	...	170
XV.	Surpanakâ personating Manthara	...	...	174
XVI.	Advice to a king grieved at the death of his beloved queen	...	...	176
XVII.	An account of Kûdsambari	...	...	177
XVIII.	The duties of a king	...	...	178
XIX.	An address to the supreme Being	...	...	181
XX.	An old Minister's advice to a young prince	...	...	183
XXI.	Chânakya's Soliloquy	...	...	184
XXII.	Sarasvatî cursed by Duryodhan	...	...	186
XXIII.	Miscellaneous verses	...	...	188

कुसुममाला.

प्रथमावलिः

FIRST SERIES.

I.

11 • three fishes. —

कस्मिंश्चिज्जलागयेऽनागतनिगता प्रत्युपन्नमतिर्यद्भ्रमिष्यश्चेति
त्रयो मम्या मति । अथ कदाचित्त जलागय दृष्ट्वागच्छद्भिर्मस्य
र्जाविभिरुक्त यद्दहो बहुमत्स्योऽय न्हद कदाचिदपि नास्माभिरन्वे-
पित । तद्दाहारवृत्ति सजाता । मध्यासमयश्च समूतस्तत प्रभा
तेऽनागत्यमिति निश्चय । अतस्तेषा तकुलिशापातोपम वच समा-
कर्ष्यानागतनिगता सर्वात्मस्यानाहुयेदमूचं । अहो श्रुत भवद्भिर्य-
न्मस्यर्जाविभिरभिहितम् । तद्रात्रापि किञ्चिद्भ्रम्यता समीपवर्ति
सर । तन्नून प्रभातसमये मस्यर्जाविनोऽऽ ममागम्य मम्यमक्षय
कारिष्यति । एतन्मम मनसि यर्तते । तन्न युक्त साप्रन क्षणमप्य-
त्रान्स्थातुम् । तदाकर्ष्य प्रत्युपन्नमति प्राह । अहो सयमभिहित
भवता । ममाप्यर्भाष्टमेतत् । तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्त च ।

यस्यास्ति सर्वत्र गति स कस्मास्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।

तातस्य कृपोऽयमिति द्युनाणा क्षार जल कापुरुषा पितृति ॥ १ ॥

अथ तन्ममारुर्ष्य प्रोचैर्विहस्य यद्भ्रमिष्य प्रोवाच । अहो न
भवद्भया मत्रिन सम्यगेतदिति । यत कि वाह्मात्रेणापि तेषा पि-
तृपतामहिकमेतन्नरस्यत्सु युयते । तत्रद्यासु क्षयोऽस्ति तदन्यत्र
गतानामपि मृत्युर्भाविष्यदेव । उक्त च ।

अरक्षित तिष्ठति दनरक्षित सुरक्षित दनहत विनश्यति ।

जीवयनागोऽपि वने विसर्जित कृतप्रयनोऽपि गुहं विनश्यति ॥२॥

तदह न यास्यामि । भवद्भया च यप्रतिभानि तकार्यम् । अथ
तस्य त निश्चय ज्ञानागतविधाना प्रयुत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्ता सह
परिचनेन । अथ प्रभातं तर्मस्यर्जाविभिर्नालस्त जलाशयमालोड्य य-
द्भविष्येण सह जलाशयो निर्मस्यता नान । अतोऽह न्यामि

अनागतविधाना च प्रयुत्पन्नमतिस्तथा ।

द्वावेता सुखमेधते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३ ॥

Panchata n I

11

The vulture and the cat

अत्र भार्गवर्षीर्तरे गृध्ररूनाग्निं पर्वते महापर्कटीवृक्षे । तस्य
कोटरे दैवदुर्गिपाद्मालितनखेनयनो जरद्भयनामा गृध्र प्रतिवसति ।
अत्र शृपया तज्जायनाय तद्बृक्षजासिनं पक्षिणं स्वाहारा कचिदु-
द्धृत्य ददति । तन्नासा जीयति । अथ कदाचिर्दीर्घकर्णनामा मार्जार
पक्षिशायमान्भक्षिन्नु तत्रागत । ततस्तमायात दृष्ट्वा पक्षिशायकर्म
यानं षोऽगहल वृत । तच्छुत्वा जरद्भवेनोक्तं बोध्यमायाति ।
दीर्घकर्णो गृध्रमत्रगेत्य सभयमाह । हा हतोऽस्मि । अधुनास्य
संनिधानं पण्डितुमक्षमं । तद्यथा भवितव्यं तद्भवतु । तावद्विश्वास-
मुपागम्य सर्मापमुपगच्छामि । इयारोऽयावन्नीत् । आर्यं त्वाम
भिक्षते । गृध्रोऽयदन् वस्यन् । सोऽयदन् मार्जारोऽहम् । गृध्रो
भूते दृग्मपमर । नो चेदतन्व्योऽस्मि मया । मार्जारोऽयदन् । श्रूयतां
तावत्समद्वचनम् । ततो यद्य वध्यस्तदा हनय । यत ।

जानिमात्रेण किं कश्चिद्व्यने पृच्छते क्वचित् ।

व्यसहार परिज्ञाय तय पत्रोऽथवा भवेत् ॥ १ ॥

गृप्तो ब्रूतेवृद्धि किमर्पमागतोऽसि । मोऽवदत् । अहमत्र गगार्तरे
नित्यमन्यायां प्रवचारी चाट्टारणव्रतमाचरन्निष्ठमि । यय र्मज्ञानरता
विश्वामभूमय इति प्रक्षिण नरे नर्वदा ममाग्रे प्रस्तुरति । अतो भव
द्वेषो विद्यायोरुद्वेग्यो र्म श्रोतुमिहागत । भवतश्चैनाद्या र्मज्ञा
यन्मामनिधि हतुमुयता । गृप्तोऽवदत् । मार्तारिं हि मानस्ये । पक्षि-
द्यायकाश्चात्र निवसति । तेनाहमेव ब्रवीमि । तच्छ्रुत्वा मार्तारिो भूमि
स्पृष्ट्वा कर्णो भृशति । ब्रूते च । मया र्मज्ञान्त्र श्रुत्वा र्मतरागेणेद
दुष्कर व्रत चाट्टारणमव्यग्रमितम् । परम्पर विदमानानामपि धर्मज्ञा
स्त्राणा अहिंसा परमो र्म इत्येकरुमयम् । इत्येव विश्वास्य म मार्ता
रस्मत्कोटरं स्थित ।

ततो दिनेषु गच्छन्तु पक्षिद्यायकानाद्रुम्य कोटरमानीय प्रयत्न
स्वादति । येषामपयानि ग्रादिनानि तै शोकार्तीषुपिद्विरितमन्तो
जिज्ञामा समाग्या । तपरिज्ञाय मार्तार कोटरान्नि सत्य वहि पययित ।
पश्चापक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्विम्बत्र तरुकोटरे शायकार्थ्यानि प्राप्तानि ।
अनतर ते ऊचु । अनेनैव जग्द्रेनास्माक शायका ग्रादिता । इति
मर्व पक्षिभिर्निधिन्य गृप्तो व्यापादित । अतोऽ ब्रवीमि ।

अज्ञानकुर्वाण्येव नामो देवो न कस्यचित् ।

मार्तारिम्य हि शेषेण हतो गृप्तो जग्द्रे ॥ २ ॥

III

An account of Malivika

राजा । (चैत्र्यो प्रति) के भक्त्यौ का चैत्रम् ।

प्रथमा । देव इयमाययोर्भर्तृदारिका ।

राजा । कथमिदम् ।

उभे । शृणोतु भर्ता । योऽसौ भर्ता विजयदर्शनैर्दुर्भनाथ उशी
कृत्य बधनान्मोचित कुमारो माधवसेनो नाम तस्यैव कनीयसी
भगिनी मालविका नाम ।

देवी । अहो राजदारिकेयम् । चदन खलु मया पादुकापरि-
भोगेण दूषितम् ।

राजा । अथात्रभवती कथमिदमेतद्भूता ।

मालविका । (नि श्वस्यात्मगतम्) विधेर्नियोगेन ।

द्वितीया । भर्ता शृणोतु । दायादपश गत आययोर्भर्तृदारिके
माधवसेने तस्यामात्येनार्यसुमतिनास्मादृश परिजनमुञ्जित्वा गूढमप-
नीतैषा ।

राजा । श्रुतपूर्वं मयेतत् । ततस्तत ।

उभे । एतावदेव । अत पर न जानीत ।

परित्राजिका । अत परमह मदभागिनी कथयिष्यामि । माध-
वसेनसचिव सुमति ममाग्रजमरगच्छ । स इमा तथागतभ्रातृका मया
सार्वभवात् भक्तसन्धापेक्षया पथिकसार्धं वैदिशगामिनभनुप्रविष्ट । म
चाटव्यने निविष्टो गताप्या वणिग्जनोऽध्वश्रमार्तो विश्रमिषुम् । ततश्च ।
तूर्णारग्रपरिणद्धभुजांतरालमाकर्णलविशिविपिच्छकटापथारि ।

घोददृपाणि निनदत्प्रतिरोधकानामापानदुष्प्रसहमापिरभूदनीकम् ॥१॥
सतो मुहूर्तं बद्धयुद्धास्ते पराङ्मुखीकृतास्तस्करे सार्धंवाहयोद्धार ।
तत्र स मन्त्रार्थ

इमा परीप्सुर्दुर्जानि पगभिभरकानराम् ।

भर्तृप्रिय प्रियर्भर्तुगन्धर्व्यममुभिर्गत ॥ २ ॥

राजा । तनुभृतार्माङ्गां लोकसाया । शैचित्तयान्तरभयान्नपली
वृत्तभर्तृपिण्ड ।

परिव्राजिका । तनो मोहमुपागता यावमज्ञामुपद्रमे तावदिय
दुर्भदर्शना मवृत्ता । तनो भ्रातृदरोगमग्निना कृत्वा पुनर्नर्वाङ्गतवैत्र
व्यदु गया मया त्वद्वय देशमवर्तयिमे कापाये गृहाने । इयमप्याद्रवि
केन्यो वीरनेन वीरनेनोत्प्रीं गता देवीगहे लब्धप्रवेद्यया मत्त पुनर्दृष्टा ।
इत्येतदवमान कथाया ।

धारिणी । भगवति प्रयाभितनवर्ता माग्निनामनाचक्षणयाना
प्रत वृत्तम् ।

परिव्राजिका । शान पाप शान पापम् । कारणेन गत मया नैभू-
त्यमरुडितम् । इय पितरि जायति केनापि निद्रादंशेन माधुना मन्-
मन्मादिष्टा मन्मन्मात्र प्रेषभायमनुभूय तत मन्मन्भर्तृगामिनी
भरिषर्तृति । तनयप्रभाविनमादेशमस्याम्बपादशुभ्रया परिणमतम
वेत्य कात्प्रवर्ताइया मया तन्नापु वृत्तमिति पश्यामि ।

Malavikagnimitra V.

IX

Parvati practising penance —

तथा ममक्ष दहना मनोभय विनादिना ममननोग्था मर्ता ।
निनिद्र रूप हृद्येन परितो प्रियेय नैभाग्भरग हि चारता ॥ १ ॥
इत्येव मा कर्तुमरुडितपा मन्मन्मन्माध्याय तपोभिरामन ।
असाप्यते ना कथमन्वशा इव तथाविय प्रेन पतिक्ष ताग्ना ॥ २ ॥

निशम्य चनां तपसे वृत्तौचमा सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
 उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयती महतो मुनिव्रतान् ॥ ३ ॥
 मर्नापिता सति गृहेषु देवतास्तप क्व वसे क्व च तापक तपु ।
 पद सहेत भ्रमरम्य पेल्व शिरीषपुष्प न पुन पत्रिण ॥ ४ ॥
 इति ध्रुवोच्छामनुशासतां सुता शशाक मेना न नियतमुद्यमान् ।
 क ईप्सितार्थान्भिरनिश्चय मन पयश्चन्मिन्नाभिमुख प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
 कदाचिदासन्नसर्प्रीमुखेन सा मनोरथज्ञ पितर मनस्विनी ।
 अवाचतारण्यनिवासमामन फलोदयाताय तप समाधये ॥ ६ ॥
 अत्रानुरागमिनिव्रततोपिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरणा गरीयसा ।
 प्रजासु पनाप्रतिव तदारयया जगाम गारी शिखर शिखन्मिन् ॥ ७ ॥
 विमु य मा ह्यमहार्थनिश्चया त्रिलेख्यष्टिप्रतिलुप्तचदनम् ।
 वप्रथ वात्तरणप्रभु बल्कल पयोधरोसेप्रिशीर्णसहति ॥ ८ ॥
 य मा प्रसिद्धर्मधुग शिरोरहैर्जगाभिरप्येगमभूत्तदाननम् ।
 न पद्पदश्रेणिभिरप पक्व सशयलासगमपि प्रकागते ॥ ९ ॥
 विसृष्टरागाग्गगिनिवतित स्तनागरागारणिताच्च कदुकात् ।
 बुशानुसादानपश्चितागुलि कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया कर ॥ १० ॥
 महार्हणपापग्नितर्न युनै स्वकेगपुपैरपि या म्म दूयते ।
 अशेत सा त्राहुरतोपधाविनी निपेदुपी स्त्रडिल एव वत्रले ॥ ११ ॥
 पुनर्गर्हंतु नियमस्थया तया द्वयेऽपि निक्षेप इवापित द्वयम् ।
 [लतासु तन्वदु त्रिगसचेष्टित त्रिलाष्टष्ट हरिणागनासु च, ॥ १२ ॥
 अनड्रिता सा स्वयमेव वृक्षशचटस्तनप्रस्ररणैर्यवर्धयत् ।
 गुह्येऽपि येषा प्रथमाप्तचन्मना न पुत्रमासव्यमपाकरिष्यति ॥ १३ ॥
 अरण्यराजाजान्द्वानलालितास्तथा च तस्या हरिणा विशश्वसु ।
 यथा तर्पयन्वर्धन बुतृङ्गापुर सर्पानामभिमेत लोचने ॥ १४ ॥

वृत्ताभिषेका हृतनातेदन्न त्वगुत्तरासगपतीमशीतिनीम ।
 दिदक्ष्वस्तामृपयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु यय मर्माक्षयते ॥ १५ ॥
 निरोपिसत्त्वोच्चिनप्रर्वममग् द्रुमेग्भाष्टप्रनार्चिनातिपि ।
 नरोदजाभ्यतरमभूतान् तपोवन नच उभूय पावनम् ॥ १६ ॥
 यदा फल् पूर्वतप समापिना न तावता ग्भ्यममन्न कावितम् ।
 तदाऽनपेभ्य न्वशरीरमार्दन तपो महमा चग्निु प्रचक्रमे ॥ १७ ॥
 नम यया उदुकलीत्यापि या तथा मुनाना चरित व्यगायत ।
 ध्रुव उपु काचनपद्मनिमित मृदृ प्रक्रमा च समारमेन च ॥ १८ ॥
 शुचा चतुर्णा ज्वलता हरिर्मुता शुचिन्मिता मयगता सुम यमा ।
 विनिय नेत्रप्रतिगतिना प्रभामनन्यदृष्टि सवितारमक्षत ॥ १९ ॥
 तथानिगत सवितुर्गभन्निभिर्मुग् तदीय कमश्चिय दया ।
 अपागयो केरगमस्य दीर्घयो जन गन श्यामिकया वृत्तपदम् ॥ २० ॥
 निनाय नाऽन्यतन्मोक्षिरानिला मग्भ्यग्रीन्दगामनपरा ।
 पस्वगतदिनि चक्रराशयो पुगं त्रियुक्ते मिधुने वृपावता ॥ २१ ॥
 स्वयप्रिशार्णद्रुमपर्णवृत्तिना परा हि काष्ठा तपन्ननया पुन ।
 तदायपार्श्वार्णमत प्रिययदा उद यपर्णेति च ता पुरारि ॥ २२ ॥
 मृणात्त्रिपोपग्भेयमादिभिर्ब्रत स्वमग ग्पययहानशम् ।
 नप शरारं कठिनैत्पावित्त तपस्विना दृग्भयश्चकार सा ॥ २३ ॥

Kuamarisambhava V.

V.

A specimen of a letter

म्वन्नि । यज्ञशरणात्मेनापति पुण्यमित्रो वैदिशस्य पुत्रमायुष्मत
 मग्निमित्र स्नेहापरिष्वयाऽनुदर्शयति । सिद्धिमस्तु । योऽन्ता गतमूययज्ञे
 दीभिनेन मया रात्रपुत्रशरपरिव्रत समुमित्र गोत्राग्नादिभ्य नवन्मगे

पावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्टः स मिथोर्दक्षिणरोधसि चरन्ध्वाना
केन ययनाना प्राङ्गत । तत उभयो सेनयोर्महानाम्नासमर्द ।

तत परान्पराजिय वमुमिरेण धन्विना ।

प्रसद्य हियमाणो मे राजिराजो निर्वर्तित ॥

सौहमिदानामशुमतेऽ सगरपेत्रेण प्रयाद्दताश्वो यक्ष्ये । तदिदानामका
लहीन विगतरोपचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसदर्शनायागतव्यमिति
Mālavikāgnimitra V

VI

A thunder-storm.

मेवो जलार्द्रमहिषोदरभृगनीलो

विद्युःप्रभारचितर्पातपटोत्तरीय ।

आभाति सहतबलाऋगृहीतशख

ख केजोऽपर इमाक्रमितु प्रवृत्त ॥ १ ॥

एता निषिक्तरजतद्रवमनिकाशा

धारा जनेन पतिता जलदोदरेभ्य ।

विद्युःप्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा

दिग्भा इनापरपटम्य दशा पतति ॥ २ ॥

एतत्तद्भूतराष्ट्रचक्रमदृश मेघाप्रकार नभो

दृष्टं गर्जति चातिदर्पातमलो दुर्योधनो वा शिखी ।

अक्षशूतजितो युधिष्ठिर इमाप्यान गत कोकिलो

हसा सप्रति पाट्या इव वनादज्ञातचयां गता ॥ ३ ॥

गर्जति शैलशिखरेषु विलम्बिनिना

मेघा त्रियुक्तमनिताहृदपानुकारा ।

येषां रेणेण सहसोत्पतितर्मयूरं

एष धी-पते मणिमयैरिव तालवृत्त ॥ ४ ॥

पक्वश्चमुखा पिवन्ति मलिङ्ग धाराहता दन्दुरी

कठ मुचति बार्हिण समदनो नीप प्रदीपायते ।

सन्ध्याम कुड्दूपर्णरिज जनर्मेधवृत्तश्चद्रमा

विद्युर्नाचकुडोद्वेतेय युवतिर्नक्र सतिष्टते ॥ ५ ॥

पवनचपलमेग स्थूलभागशरीर

मनितपटहनाद म्पष्टमिष्टुपतारु ।

हरति करनमूह खे शशाङ्गस्य मेरो

नृप इव पुरमथ्ये मदरीर्यस्य शत्रो ॥ ६ ॥

एतंगर्दतमाउपत्रमर्तिर्नैर्गर्पानमूर्य नभो

स्मृत्का अस्तादिना इव सज्ञा मीदन्ति धारहता ।

विशुभाचनदीपिकेन रचिता प्रानादमचारिणा ।

थ्योम्ना दुर्मेभर्तृकेन यनिता प्रानार्य मेवर्हता ॥ ७ ॥

एते हि विशुद्गुणवद्वक्त्रा गजा इवाभ्योऽभ्यमभिष्टवत

शक्राजया शरिधरा मधारा गा रूप्यरजेन ममुद्धरति ॥ ८ ॥

एषोहीति शिम्बडिना पटुतर केसाभिराक्रदित

प्रोर्द्धापेव प्रगस्या सरभम सौऋटमार्तिगित ।

एमेगक्षितपक्वैरतिनरां सौद्वेगमुद्धक्षित

बुर्जवनमेचका इव दिशो मेव समुत्तिष्टते ॥ ९ ॥

गता नाश तारा उपट्टामनाशानि जने

रियुक्ता कातेन म्रिय इव न रावति कजुम ।

प्रकामात्मान प्रिदशपनिशास्त्रस्य शिगिना

द्रवाभू मन्वे पतति जटरूपेण गगनम् ॥ १० ॥

उत्तमति नमति रर्षी गर्जति मेव धरोति निर्मिरोरम्

प्रथमर्धरिज पुण्य करोति रूपाम्यनेकानि ॥ ११ ॥

विद्युद्भिर्ज्वलन्तीव सविहसतीवोच्चैर्वलाकागतै-

र्माहेंद्रेण विवल्गतीव धनुषा धासशरोद्धारिणा ।

विस्पष्टाशनिनि.स्वनेन रसतीवाचूर्णतीमानिलै

नीलैः माद्रमिवाहिभिर्जलधैरूर्ध्वपायतीवांबरम् ॥ १२ ॥

Mtichchhakitta : V.

VII

Yayati with renovated youth

यतिययातिमयांन्यायातित्रियतिकृतिसज्ञा नहुपस्य पद् पुत्रा महाव
ज्जपराक्रमा बभूवु । यतिस्तु राज्य नैच्छत् । ययातिस्तु भूमृदमयत्
उदानसश्च दुहितर देवयानीं शर्मिष्ठां च वार्षपर्षणीमुपयेमे ।

यदु च तुर्वमु चैत्र देवयानी व्यजायत ।

द्रुष्टु चाणु च पूरु च शर्मिष्ठा वार्षपर्षणी ॥ १ ॥

कायशापाद्वाकालेनैव ययातिर्जरामवाप । प्रसन्नशुक्रयचनाच्च जरा
सक्रमयितु ज्येष्ठ पुत्र यदुमुत्राच । त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा
गामुपस्थिता । तामह तस्वैवानुग्रहाद्भवत. सचारयाम्येक वर्षसहस्र न
वृत्तोऽस्मि विपयेषु । त्वद्वयसा विपयानह भोक्तुमिच्छामि नात्रभयता
प्रत्याख्यानकर्तव्यमिन्युक्तः स नैच्छत्ता जरामादातुम् । त चापि पिता
शशाप । त्वप्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति । अनतर द्रुष्टु तुर्वमुमणु
च पृथिरीपतिर्जरामहणार्थं स्वयंवनप्रदानाय च चौदयामास । तैरप्ये-
कैकदाः प्रत्याख्यातस्तांश्च शशाप । अथ शर्मिष्ठातनय पूरु तथैवाह ।
स चानिप्रवणमतिः प्रणम्य पितर सबहुमान महान्प्रमाटोऽयमस्माक-
मियभिधाय जरां प्रनिगमाह स्वर्काप च यौवन पित्रे ददा । सोऽपि
च नरं यौवनमासाय धर्मापिरोधेन यथाकाम यथाकालोपपन्न यथोत्साहं
विपय चचार । सम्पक् प्रजापाटवमरुरोन् । विश्वव्या सहस्रभोग

मुक्त्वा कामानामतमत्राप्यामीह्यनुदिन तन्मनस्को बभूव । अनुदिन
 चोपभोगत्र कामानतीत्र रम्यान्मेने । ययातिस्त्राच ।
 न जातु काम कामानामुपभोगेन श्राम्यति ।
 हनिषा वृष्णत्रत्मत्र भूय एत्राभिवर्द्धते ॥ २ ॥
 यदा न कुर्वते भात्र सर्वभूतेषु पापकृम् ।
 ममदृष्टेस्तदा पुत्र सर्वा एत्र सुखा दिश ॥ ३ ॥
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।
 ता नृणां सयन्नप्राज्ञ सुर्वेनैत्राभिपूर्यते ॥ ४ ॥
 जायति जीर्यत केशा दता जीर्यति जीर्यत ।
 धनाशा जायिताशा च जीर्यतोपि न जीर्यत ॥ ५ ॥
 पूर्णं त्रपसहस्रं म त्रिपयासक्तचेतस ।
 तत्राप्यनुदिन तृणा ममतेष्वेत्र जायते ॥ ६ ॥
 तस्माद्वितामह त्यक्त्वा त्रह्यण्याव्याय मानसम् ।
 निर्द्वंद्वो निर्ममो भूत्रा चरिष्यामि मृग सह ॥ ७ ॥
 पुरो सकाशादादाय जरा दत्रा च यत्रनम् ।
 रायेभिधिय पृत्र च प्रयया तपसे त्रनम् ॥ ८ ॥

Vishnu Parana

VIII

Introduction of Patralekha to Cl andrapada

अन्ये शुच स प्रभातसमय एत्र सर्वात पुत्रात्रिहृतमवनिपते परम
 उमत. कल्याणनामान. कचुक्त्रिनमायातमप्रश्यत् । म. कृतप्रणाम. समुप.
 सृय क्षितितलनिहितदक्षिणकरो निज्ञापयामास । कुमार महादेवी त्रिल्या
 सवती ममाज्ञापयति । इय खलु वयका महाराजेन पूर्वं कुल

तराजधानीमराजित्य कुलेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सर्ता
 बंदीजनेन सहानीयातःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा मया विग-
 तनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषामियतं का-
 लमुपलालिता सवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्तांबूलकर-
 कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसा-
 मान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चाप-
 लेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रमेश्वर-
 तरी करणीया । दीर्घकालसवर्धितस्नेहतया स्वमुतायामिव हृदयमस्थाम-
 स्ति मे बलमानस्यां पक्षपात । महाभिजनराजप्रसूता चार्हतीयमेवं-
 विधानि कर्माणि । नियत स्वमेपेयमभिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः
 कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमवृत्तिर-
 स्यामपिदितृशीलश्चास्याः कुमार इति सदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणि-
 ना प्रयतितव्य यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति । इत्य-
 भिधाय विरतवचसि कैलासे कृतभिजातप्रणामा पत्रलेखामानिमिपलोचन
 मुचिरमालोक्य चंद्रापीडो यथाज्ञापयत्यत्रैवमुक्त्वा कचुकिन प्रेषयायास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारस्ता न दिवा न
 रात्रौ न मुक्तस्य नासीनस्य नास्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य
 छायेव राजमुनोः पार्श्वे मुमाच । चंद्रापीडस्यापि तस्या दर्शनादारभ्य
 प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्राणिरामात् । अभ्याधिक च प्रतिदिवस-
 मस्याः प्रमादमकरणेन । आमहृदयादव्यनिरिक्तामिदं चनां सर्वविश्रमे-
 श्वरमन्यत ।

IX.

Atreyi and Vāsanti (a Sylvan deity).

(नेपथ्ये । स्वागत तपोधनाया.) ।

(प्रविश्य) अध्वगवेशा तापसी । अये वनदेवतेय फलकुसुमप-
ट्ट्वार्थेण मामुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य) । वनदेवता । (अर्थ्यं विकीर्य)

यथेच्छ भोग्य वो वनमिदमय मे मुदियम

सता सद्भि सग कथमपि हि पुष्येन भवति ।

तरुच्छाया तोय यदपि तपसो योग्यमशन

फल वा मूल वा तदपि न परार्थानमिह व ॥ १ ॥

ताप. । किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियम

प्रकृया कल्याणी मतिरनर्गात परिचय ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरस

रहस्य साधूनामनुपपि मिशुद्ध रिजयते ॥ २ ॥

(इयुपविशत) ।

वन. । का पुनरत्रभयतीमगच्छामि ।

ताप. । आत्रेय्यस्मि ।

वन. । आत्रेयि । कुत पुनरिहागम्यते किं प्रयोजन वा दटका
रष्यप्रवेशे ।

आत्रे. । अस्मिन्नगरस्यप्रमुखा प्रदेशे भूयास उर्नीथनिदोनसति ।

तेभ्योऽधिगतु निगमातत्रिया वान्मीक्रिपादर्नादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

वन. । यदि तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मनादिन प्राचे-
तममृषि ब्रह्मपारायणायोपामते तकोऽयमत्रार्याया दीर्घप्रनास. ।

आत्रे. । तत्र महानध्ययनप्रत्युह इति दीर्घप्रनासोऽर्गाकृत ।

वन. । कीदृश ॥

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्त-
न्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमान दारकद्वयमुपनीतम् ।

वन. । अपि तयोर्नामसविज्ञानमस्ति ।

आत्रे. । तथैव किलदेवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभा-
वश्चाख्यात. ।

वन. । कीदृशः प्रभावः ।

आत्रे. । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राप्याजन्मसिद्धान्तीति ।

वन. । अहो नु भो. । चित्रमेतत् ।

आत्रे. । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवस्तुतः परिगृह्य
पोषितौ परिरक्षितौ च । वृत्तचूडौ त्रयीवर्जमितरा त्रिधा साधनेन
परिपाठितौ । समन्तर च गर्भकादशे वर्षे क्षत्रिण कल्पेनोपनीय तौ
त्रयीविद्यामध्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः सहाध्य-
यनयोगोऽस्ति । यत्.

वितरति गुरु प्राज्ञे त्रिधां यथैव तथा जटे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्ति करोत्यपहति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्भेदः फल प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विवोद्ग्राहे मणिर्न मृदा चयः ॥ ४ ।

वन. । अयमस्तावध्ययनप्रत्युह. ।

आत्रे. । अपरश्च ।

वन. । अथापरः कः ।

आत्रे. । अथ न गदापरिक्रमा मध्यदिनसमये नदी तमसामनुप्रपन्न ।
तत्र युग्मचरिणो. त्रैलोक्योरेक व्याधेन त्रिव्यमान ददर्श । आरुश्मिक-
प्रत्यरभामां च देवी वाचमनुष्टुप्छन्मा परिणतामभ्युन्दरयत् ।

मा निपाट प्रविष्टा त्वमगमः शाश्वती समा ।

यत्रैतच्चमिथुनादकमवर्था. काममोहितम् ॥ ५ ॥ इति

वन. । चित्रमाप्तायादन्योऽय नृतनदृष्टसामवतार ।

आत्रे. । तेन ग्वलु पुन समयेन त भगवत्तमाभिर्भूतशद्वद्रक्षप्रका-
शमृषिमुपमगम्य भगवान्भूतभावन पद्मयोनिरवोचत् । ऋषे प्रबुद्धोऽस्मि
यागामनि ब्रह्मणि । तद् ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहृतयोतिरार्षे ते
चक्षु प्रतिभातु । आद्य क्वरिस्मीयुक्त्वात्तर्हित । अथ भगवान्प्राचेतन
प्रथम मनुष्येषु शद्वद्रक्षगस्तादृश विवर्तमितिहास रामायण प्रणिनाय ।

वन. । इत तर्हि पडित मसार ।

आत्रे. । तस्मादवोच तत्र महानव्ययनप्रत्यृह इति ।

वन. । युयते ।

आत्रे. । मिश्रातास्मि भद्रे मप्रयगम्याश्रमस्य पथान ब्रूहि ।

वन. । इत पचवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदारतीरेण ।

आत्रे. । (मत्रापा) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येता पचवटी ।

अपि मरिचिय गोदारती । अप्ययगिरी प्रस्तवण । अपि वन्देयता
जनस्थानरामिनी वानती त्वम् ।

वास. । अस्येतन्वम् ।

आत्रे. । वसे तानकि ।

न एष ते नृद्वभ्रधुवर्ग प्राप्तगिर्वीना विषय कथानाम् ।

नां नामशेषामपि दृश्यमान प्रयत्नदृश्यामिव न करोति ॥ ६ ॥

वास. । (नभय स्वगन) कथ नामशेषामिव्याह । (प्रकाशम्)
आर्षे किमयाहित नीतादेव्या ।

आत्रे. । न केवन्मनाहित नापवादमपि ।

र स. । पथमिव ।

आत्रे. । (वषे) । ण्णवम् ।

वास. । इह दागो देवनिर्वाण । (इति नृद्वि) ।

आत्रे. । भद्रे गमाश्वनिदि नमाश्वनिदि ।

वासं । हा प्रियमखि । हा महाभागे । ईदृशस्ते निर्माणभागः ।
 रामभद्र रामभद्र । अथवा अल त्वया । आर्ये आत्रेयि । अथ तस्मा-
 द्दरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेव्या' किं वृत्तमिति काचि-
 दस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रे. । नहि नहि ।

वास. । हा कष्टमर्यारुधतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुलगृहे जीवतीषु च
 प्रवृद्धराज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रे । ऋष्यशृंगसत्रे गुरजनस्तदासीत् । सप्रति परिसमाप्तं तद्
 द्वादशवार्षिकं सत्रम् । ऋष्यशृंगेण च सपूज्यं विसर्जितां गुरव' । ततो
 भगवत्यरुधतीं नाह वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राम-
 मातृभिरनुमोदितम् । तदनुरोधेन द्रुमगतो व्रशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो यथा
 चार्त्मीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासं. । अथ स राजा किमारम' सप्रति ।

आत्रे. । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधं प्रकृत' ।

वास. । अहह । धिक् परिणीतमपि ।

आत्रे. । शतं पापम् ।

वास. । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्रे. । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वासं. । हत भोः ।

वज्रादपि कटोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतसि को हि विव्रातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रे. । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितो मेघ्योऽयं । उपकल्पिताथ
 यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चद्रकेतुर्दे-
 वतदिव्यान्मन्त्रप्रदायधनुररससाधनान्त्रितोऽनुप्रहितः ।

वास. । (सन्नेहर्कानुकाशं) । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्र । एतन्मातर्जीवामि ।

आत्रे. अत्रांतरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुक्षिष्य राजद्वारे सौरस्ताडनम-
ब्रह्मप्यमुद्घोषितम् । ततो न राजापराधमंतरेण प्रजास्वकालमृत्यु-
श्र्वर्तीति आत्मदोष निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी
वागुदचरत् ।

शंबूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्य. स ते राम त हन्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इति उपश्रुय कृपाणपाणिः पुष्पक विमानमारुह्य मर्वा दिशो विदि-
शश्च शूद्रतापसान्चेपणाय जगपतिः संचरितुमारब्धवान् ।

वासं. । शंबूको नामधूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति ।
तदपि नाम रामभद्रः पुनरपांद् वनमलकुर्यात् ।

आत्रे. । भद्रे गम्यतेऽधुना ।

वासं. । एवमस्तु । कटोरीभूतोऽय दिवसः । तथाहि

कडूळद्विपगटपिठकपणोक्कपेन सपातिभि-
र्वमस्रसितवधनैः स्वकुमुर्मरर्चति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटवचः

कूजत्क्रीतकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायट्टमाः ॥ ९ ॥

Uttararāmacharita II.

X

The Yakshin's abode.

तत्रागार धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं

दुराल्लक्ष्यं मुरपतिधनुश्चारुणा तौरणेन
यस्योपांते कृतकतनयः कांतया वार्धितो मे

हस्तप्राप्यस्तवकनमिता बालमदारवृक्षः ॥ १ ॥

वापी चास्मिन्मरकतशिलावद्भसोपानमार्गा

हैमैश्टन्ना विकचक्रमलैः सिग्धवैदूर्यनालैः ।

यस्यांस्तोये कृतमसतयो मानसं सनिच्छ्रुष्ट

नाध्यास्यति व्यपगतशुचस्वामपि प्रेक्ष्य हमाः ॥ २ ॥

तस्यास्तारे रचितशिखरं पेशलैरिद्रनीलैः

क्रीडाशैल. कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।

मद्रेहिन्या प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपातस्फुरिततडित त्वां तमेव स्मरामि ॥ ३ ॥

रक्ताशोकध्वलकिसलयः केसरध्वात्र कांतः

प्रत्यासन्ना कुरवकवृतेर्माधवीमडपस्य ।

एकः सत्यास्तव सह मया वामपादाभिलषी

कांक्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्ननास्याः ॥ ४ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका कांचनी वासयष्टि-

मूले वद्धा मणिभिरनतिप्रौढवशाप्रकाशैः ।

तालेः शिजात्रलयमुभगैर्नातितः कातथा मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकठः मुहद्वः ॥ ५ ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा

द्वारोपांते लिखितवपुषां शखपद्मै च दृष्ट्वा ।

क्षामच्छाय भजनमधुना मद्वियोगेन नून

सूर्यापाये न ग्लुह कमल पुष्यति स्वामभिर्याम् ॥ ६ ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेनो ।

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसाना निपण्ण. ।

अहंस्पतर्भरनपतिता कर्तुमलान्यभास

ग्वयोतार्लीपिलमितनिभां विशुदुन्मेपदृष्टिम् ॥ ७ ॥

Meghadūta.

XI

A foundling.

कदाचिद्भागदेशशिष्यः मोमंदरशर्मा नाम कचिदंश वादक राज्ञः

पुरो निक्षिप्याभापत । देव रामनीर्ये स्नात्वा प्रयागञ्चता मया कान
 नावनौ अनितया कयापि धार्यमाणमेनमुत्पलाकार कुमार विलोक्य
 सादरमभाणि । स्थग्निरे का तम् । एतस्मिन्नट्टर्गमथ्ये बालकमुद्रहती
 निमर्थमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभापि । मुनिवर का उपननासि
 द्वीपे कालगतो नाम धनाढ्यो वश्यर कश्चिदस्ति । तन्नदिनी नयनान
 दकारिणी सुवृत्ता नामतस्माद् द्वीपाटागतो मगननाथमत्रिसभयो रत्नो
 द्रयो नाम रमणीयगुणालयो भ्रातभूजलया मनोहारी व्यहार्युपयम्य
 सुनस्तुसपदा श्वशुरेण समानितोऽभूत् । कालक्रमेण नतार्गी गर्भिणी जा
 ता । तत सौदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भव कश्चिद्दृशुरमनुनीय च
 पल्लोचनयानया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमा
 त्रिकाभिहत पीत समुद्राभस्यमज्जत् । गर्भभरालसा ललना धात्री-
 भावेन कल्पिताह कराभ्यामुद्रहती पलकमेरुमधिरुह्य दैवगया तीर
 भूमिमगमम् । मुहजनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नी वा केनोपायेन
 तीरमगमद्वा न जानामि । केशस्य परा काश्यामत्रिगता सुवृत्तास्मिन्न
 ट्टर्गमथ्येऽद्य सुतममूत । प्रसवनेदनया विचेतना सा प्रञ्चायशीतले
 तरतले निवसति । विजने वने स्नातुमशक्यतया जनपदगामिन मार्ग
 मन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्या समीपे बालक निक्षिप्य
 गतुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानार्षीति । तस्मिन्नेव क्षणे धन्यो वारण
 कश्चिददृश्यत । त विलोक्य भीता सा बालक निपाय प्राद्वत् ।
 अह समीपलतागुल्मने प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतित बालक
 पलकवलमिमाददति गजपतौ कठीरयो भीमरयो महाग्रहेण न्यपतत् ।
 भयाकुलेन स्तापलेन झटिति प्रियति समुपात्यमानो बालको न्यपतत् ।
 चिरायुष्मत्तया स चोन्नततरुशाखाममार्सीनेन वानरेण केनचित्पक्ष्म
 लद्वया परिगृह्य पलेतरतया निततस्वभ्रमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि
 मर्कट कश्चिन्गात् । बालकेन सत्प्रसपन्नतया सकलकेशसहेनाभापि ।

केसरिणा करिण निहय्य कुत्रचिदगामि । रुतागृहान्निर्गतोऽहमपि
 तेज पुत्र वालक शनररनीरुहादवतार्य वनातरे वनितामन्विष्यामि
 लोक्येनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मीति ।
 सर्वेषां मुह्यदामेकदेवानुकूलदनाभावेन महदाश्चर्यं विभ्राणो राजा रत्नौ
 द्भ्रम कथमभवदिति चिंतयन्तन्नदन पुष्पोद्भवनामधेय प्रियाय तदुदत
 व्याख्याय सुश्रुताय त्रिपादसतोपायनुभवस्तदनुजतनय समर्पितवान् ।

Das ikumaracharita

XII

An ideal king

वसस्वतो मनुर्नाम माननीयो मर्नापिणाम् ।
 आसीन्महेश्वितामाद्य प्रणवदुदसामिव ॥ १ ॥
 तदन्वये शुद्धिमति प्रमूत शुद्धिमत्तर ।
 दिश्वप इति राजेदृष्टु क्षीरनिधापिव ॥ २ ॥
 व्यढोरस्को वृषस्वय शालप्राशुर्महाभुज ।
 आमकर्मक्षम देह क्षात्रो धर्म इनाश्रित ॥ ३ ॥
 मर्यातिरिक्तमारिण सर्वतजोभिभारिना ।
 म्रित सर्वोन्नतेनोर्षो नाया मेरुरियामना ॥ ४ ॥
 आकारमदशप्रज्ञ प्रज्ञया सदशागम ।
 आगमं सदशारभ आरभमदशोदय ॥ ५ ॥
 भीमपातैर्नृपगुणै म चभूवोपजीविनाम् ।
 अभृष्यथाभिगम्यथ यादोरनैरिवार्षण ॥ ६ ॥
 रंगामात्रमपि क्षुण्णादाननोरर्गिन परम् ।
 न व्यतीत्यु प्रजाम्नाम्य नियतुनेमिष्टतय ॥ ७ ॥
 प्रजानामेव भूयर्षे म ताम्यो वडिमप्रहीत् ।
 सदृग्गुणमुग्रगुणाश्चे हि रम रपि ॥ ८ ॥

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेष्वकुठिता बुद्धिमूर्खा धनुषि चातता ॥ ९ ॥
 तस्य सवृत्तमत्रस्य गुढाकारैर्गितस्य च ।
 फलानुमेया प्रारभा सस्कारा प्राक्तना इव ॥ १० ॥
 जुगोपामानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुर ।
 अगृह्णुराददे सोऽर्थमसक्त सुखमन्वभूत् ॥ ११ ॥
 ज्ञाने मौन क्षमा शक्ता लागे श्लघ्वाभिपर्यय ।
 गुणा गुणानुवधित्वात्तस्य सप्रसन्ना इव ॥ १२ ॥
 अनाकृष्टस्य निपर्यावित्याना पारदश्वन ।
 तस्य धर्मरतेरासीदृद्धत्व जरसा विना ॥ १३ ॥
 प्रजाना विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
 स पिता पितरस्तासा केनल जन्महेतव ॥ १४ ॥
 स्थित्ये दडयतो दड्यापरिणेतु प्रमूतये ।
 अप्यर्थकामा तस्यास्ता धर्म एव मनीषिण ॥ १५ ॥
 दुदोह गा स यज्ञाय सत्याय मन्त्रा दिनम् ।
 सपद्विनिमयेनोभो दधतुर्भुवनद्वमम् ॥ १६ ॥
 न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यदा ।
 व्यावृत्ता यपरस्वेभ्य श्रुता तस्क्वता स्थिता ॥ १७ ॥
 द्वेष्योऽपि समत शिष्टस्तस्वार्तम्य यथापथम् ।
 व्याज्यो दुष्ट प्रियोऽप्यासीदगुलीयोरगक्षता ॥ १८ ॥
 त त्रेधा विदधे नून महाभूतममाधिना ।
 तत्राहि सर्वे तस्मासन्वरापर्यवच्छा गुणा ॥ १९ ॥
 स वेलात्रप्रतलया परिव्याकृतमागराम् ।
 अनन्यशासनासुरां शशासैकपुरीमिव ॥ २० ॥
 तस्य दाक्षिण्यरुढेन नाम्ना मगधवज्रा ।

पत्नी मुदक्षिणेन्यासीदधरस्येन दक्षिणा ॥ २१ ॥

कलत्ररतमात्मानमरोधे महन्यपि ।

तया सेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिप ॥ २२ ॥

Raghuvamsa I.

XIII.

Chandrapada requesting Mhasveta to
tell her story

इति परिसमापिताहारा निर्वातितसद्योचिताचारा शिलातले विश्रब्ध
मुपपिष्टा निभृतमुपसृत्य नानिदूरे समुपप्रिश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चद्रा
पीड सपिनयमरादीन् । भगवति द्यप्रसादप्रातिप्रोसाहितेन कुतूहले-
नानुत्क्रियमाणं । मानुपमुल्भो लघिमा बलादनिच्छतमपि मा प्रश्न
कर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलोऽपि प्रागल्भ्यमरीर
प्रवृत्ते । स्वन्पापेऽदेशास्थानकालकला परिचयमुपादयति । अणुर-
न्युपचारपभिग्रह प्रणयमारोपयति । तथादि नातिरोदकरमिव तत कथ
नेनामानमनुप्राप्तमिच्छामि । अतिमहत्त्वत्तु भवदर्शनाप्रभृति मे कातु
कममिन्वियपये । कतग्भगतामृषीणां गधर्षाणा गुह्यकानामप्तरसा वा
कुडमनुगृहीत भगवत्या जगना । किमर्थं चास्मिन्दुःखमुपमुपुमारो नये वयमि
प्रसप्तणम् । खेद उय खेद ताप खेपमावृति क चाय लाख्याति-
शय खेपमिद्रियाणामुपशांनि । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । शिनि
मिन्न शानेवमिद्रमाव्यमशांनि सुरयोवमुभगायपहाय दिव्याध्रमपदा-
न्यशांनिनी वनमिद्रममानुपमप्रियसमि । अपनपतु न कांतुवमावेद
यतु भयतो मर्षमिद्रम् । इषेयमभिहिता सा शिमप्यतर्भायतां तूणी
मुहूर्तमिव म्दिश्या नि शम्य मृत्तुर्धुनिगामीतिगयेचना नि शन्द
रोदितुमारोने ।

तां च प्रदत्ता दृष्ट्वा चद्रार्पाडानक्षणमाचतयत् । जतो दृग्निधा
रता प्यगने रीनप तनां यदाऽनीगायादृष्टिगनभिभयनीयामार्गीयां

बुर्वति । सर्वत्र न क्वचन न मृशति शरीरस्थर्माणमुपनासा । बलवती
 हि । द्वादशा प्रवृत्ति । इदमपरमधिकतरमुपजनितमतिमहन्मनासि मे
 कातुकमस्या वाप्यसलिलपानेन । न ह्यर्वायसा शोककारणेन क्षत्री-
 क्रियत एवविना मूर्तय । न हि क्षुद्रनिर्गतापाताभिहता चलति व-
 सुना । इति सर्वात्तदुत्प्लथ शोकम्मरणहेतुतामुपगतमपरापिनमि
 वामानमगच्छद्गुत्थाय प्रमत्तणादजलिना मुखप्रशाठनोदकमुपनिन्ये ।
 सा तु प्रक्षान्य लोचने बन्कलोपातेन वदनमपमृष्य दीर्घमुष्ण च
 नि श्वस्य शन प्रन्यगार्त्तत् । राजपुत्र किमनेनानिनिर्गुणहृदयाया मम
 मदभास्याया पापाया जन्मन प्रभृति वराग्यवृत्तातेनाश्रयणार्थिन शु-
 तेन । तथापि यदि महकुतूहल तक्रमयामि श्रुपनाम ।

Kadambara.

XIV

A contrast

अथार्परात्रे स्तिमितप्रदीपि शय्यागृहे मुत्तजन प्रबुद्ध ।
 बुद्ध प्रवासस्थकलत्रेन्नामदृष्टपूर्वा अनितामपश्यत् ॥ १ ॥
 सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धे स्थित्वा पुरस्तापुरद्वृतभाम
 जतु परेषा तयशद्वपूर्वे तम्याजर्द्धि त्रधुमतो वमथ ॥ २ ॥
 अपानपोद्गार्गलमव्यगार ठायामिशदार्जतल प्रविष्टाम ।
 सपरिम्मयो दाशरेस्तनून प्रौत्राच पूर्वाभिप्रिसष्टतन्य ॥ ३ ॥
 लशतरा सामरणऽपि गहे योगप्रभाजो न चलस्यते न ।
 विभार्थि चाङ्गामनिर्हृताया मृणादिर्ना हेममिरोपगगन् ॥ ४ ॥
 का त्व शुभे वस्य परिग्रहो वा किं वा मन्म्यागमजागण ते ।
 आरन्ध्र मया वणिना रगुणा मन परस्त्राविमुग्रप्रवृत्ति ॥ ५ ॥
 तमत्रनाम्ना गुणान्त्वद्या या नीतपैरा स्वपत्नसुग्र ।
 तस्या पुर सप्रति नीतेन था जानीहि रात्रन्निदेवता मान् ॥ ६ ॥
 वस्योक्तमारामभिभूयमानं सारायद्वेःसयया विभूया ।

समप्रशक्तौ त्वयि सूर्यवश्ये सति प्रपन्ना करुणामपस्थाम् ॥ ७ ॥
 विशीर्णतल्पाद्दशतो निवेश पर्यस्तसाल प्रमुणा विना मे ।
 विडम्बयन्वस्तनिमग्नमूर्य दिनातमुग्रानिलभिन्नमेधम् ॥ ८ ॥
 निशामु भास्वत्कल्नूपुराणा य सचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोल्लात्रिचित्तामिशाभि स वाह्यते राजपथ शिवाभि ॥ ९ ॥
 आस्फलित य प्रमदाकराप्रैर्मृदगधारध्वनिमन्वगच्छत् ।
 वन्परिदानीं महिस्तदभ शृगाहत त्राशाति दार्विकाणाम् ॥ १० ॥
 वृक्षेशया यथिनिनासभगा मृदगशब्दापगमादलास्या ।
 प्राप्ता दबोल्काहतशेषवर्ही त्राडामयूरा वनवर्हिणाम् ॥ ११ ॥
 सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्ततल्यध्वरणान्तरागान् ।
 सयो हतन्यबुभिरस्त्रदिग्ध व्याघ्रै पद तेषु निर्धायते ते ॥ १२ ॥
 चित्रद्विषा पद्मरनायतीणा करणुभिर्दत्तमृणालभगा ।
 नम्बाबुशाघाताविभिन्नबुभा सरन्धासहप्रहृत वहति ॥ १३ ॥
 कागतरस्याममुधेषु नक्तमितस्ततो रद्धतृणाबुरेषु ।
 त एव मुक्तागुणशुभ्याऽपि हर्म्येषु गृह्णति न चद्रपादा ॥ १४ ॥
 आरग्यं शम्वा मद्य च यासां पुण्याप्युपात्तानि त्रिगसिनीभि ।
 षयै पुर्णित्दरेव दानरैस्ता त्रिदया उद्यानलता मदीया ॥ १५ ॥
 शशासनभिर्दृष्टतपभाम चात्तामुषधीविपुना दिवापि ।
 तिरग्नियते वृमिन्तुजाले त्रिद्विभ्रमप्रमरा गजाक्षा ॥ १६ ॥

The heroic and fiery-tempered Asvattháman.
Part I.

(ततः प्रविशत्युत्वात्खड्गं कलकलमाकर्णयन्नश्वत्थामा).

अश्वत्थामा—महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-

प्रचडघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

ख. श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः

कुतोद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥ १ ॥

(विचिंत्य) । ध्रुवं गांडीविना सात्याकिना वृकोदरेण वा यौवनदर्पा-
टतिक्रांतमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुलुप्य शिष्यप्रियतामात्मसदृश-
भावमाचेष्टते । (पृष्टतोऽवलोक्य) तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्षया-
नया । सशस्त्रश्चास्मि सजलजलधरप्रभामास्वरेण खड्गेन । यावत्स-
मरभुवमवतरामि । (परिक्रम्य वामाक्षिस्पदन सूचयित्वा) । आः कथं
ममापि नामाश्वत्थान्नः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्मरस्य तातविक्रमदर्शन-
लालसस्यानिमित्तानि समरगमनाविघ्नमुत्पादयति । भवतु । अवगच्छामि ।
(सावष्टम परिक्रम्याप्रतो विलोक्य) कथं रणभूमेः समंतादपक्रामतां
महान्नादोष बलानाम् । हा धिक्कष्टम् कथमेते महारथाः कर्णाटयोपि
समरात्पराङ्मुखा भवति । कथं नु ताताधिष्टितानामपि बलानामियम-
वस्था भवेत् । भवतु । एव तावत् । भो भोः कौरवसेनासमुद्रनेलाप-
रिपालनमहामहीधरा नरपतयः कृतं कृत समरपरियागसाहसेन ।
यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेवजतोः किमिति गुप्ता मलिन यशः कुरुष्वम् ॥२॥

औप च तात चापीद्वितीये रणधुरां बहोते को भयस्यावकाशः ।

। नेपथ्ये । कुतोद्यापि ते तात. ।

अश्वत्थामा (श्रुत्वा) किं ब्रूथ । कुतोद्यापि ते तात इति ।

आ. क्षुद्राः समरभारव. कथमेव प्रलपता वः सहस्रधा न दीर्घमनया
निहया ।

दग्धु निश्च दहनाकिरणैर्नादिता द्वादशार्का

वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ॥

छन्न मेघैर्न गगनतल पुष्करार्तकाद्यैः

पाप पापा. कथयत कथ शौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ३ ॥

(तत प्रविशति मभ्रांतं सप्रहार. सूत.) ।

सूतः परित्रायता परित्रायतां कुमार । (इति पादयोः पतति) ।

अश्वत्थामा (विलोक्य) । अये तातस्य सारथिरश्वसेन ।

आर्य त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिगमि । किं मत्त. शिशुजनान् परित्रा-
पमिच्छसि ।

सूतः (उच्यते सन्निवृत्तम्) । कुमार कुलोद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा (मारोगम्) । किं तातां नामास्तमुपगत ।

सूत अथ किम् ।

अश्वत्थामा । हा तात हा मुतत्रसल हा लोकत्रयैकधनुर्धर ।

सूतः । कुमार अलमयतशोकारोगेन । वीरपुरपोचिता निपत्तिमु-
पगते पितरि त्वमपि त्वदनुसंगेन वीर्येण शोकसागरमुत्तारि मुत्ती भव ।

अश्वत्थामा (अश्रुणि विमुच्य) । आर्य कथय कथय कथ तादृग्मु-
जस्यैसागरस्तालोपि नामागमुपगत ।

जीवित हा शौर्यराशे हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति सोदिति)

सूत । कुमार अलमन्यतपरिदेवनकार्पण्येन ।

अश्वत्थामा । (आकाशे) । युधिष्ठिर युधिष्ठिर ।

आजन्मनो न पितथ भवता किलोक्त

न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्रमनातशत्रु ।

ताते गुरा द्विजरे मम भाग्यदोषा

त्सर्वे तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति सोद्वेगं कृप) ।

सूत । कुमार एव ते मातुल शारद्वत पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्वत्थामा । (त्रिलोक्य सत्राप्यम्) मातुल ।

क नु खलु स ते स्वसु क्षमाधो भर्ता गत ।

कृप । यस्य परिगतपरिगतव्य एव भवान् । अलमन्यतशोकापेगेन ।

अश्वत्थामा । मातुल परित्यक्तमेव मया परिदेवनम् । एषोह सुतत्र

त्सल तातमेवानुगच्छामि ।

कृप वत्स अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम् ।

अश्वत्थामा । आर्य सन्यसेदम् । किं त्वतिदुर्बलत्वात् लोकभारस्य न

शक्नोमि तातप्रिहित क्षणमपि प्राणान्धारयितुम् । तद्गच्छामि तमेनो-

देशे यत्र तादृशमपि पितरं द्रक्ष्यामि ।

। नेपथ्ये । आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशत्रुस्य शोकाद्

द्रोणस्याजो नयनसलिलक्षालितादर्शनस्य ।

मौढौ पाणिं पलितघनले न्यस्य कृवा नृशस

घृष्टदुन्न स्वशिरिरमय याति सर्वे सहचरम् ॥ ६ ॥

अश्वत्थामा । (सन्नोद्य सकप च कृपसूतो दृष्ट्वा) । किं नामैदम् ।

प्रत्यक्षमात्तघनुषा मनुजेश्वराणां

प्रायोपदेशसदृशव्रतमास्थिनस्य ।

तातस्य मे पलितमौलिनिरस्तकाशे

व्यापारित शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणे ॥ ७ ॥

कृप । वत्स एव किल जन कथयति ।

अश्वत्थामा । किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूत । (सभयम्) कुमार आसीदय तस्य तेजोराशेर्नय
परिभ्रान्तार ।

अश्वत्थामा । हा तात हा पुत्रप्रिय मम मदभागधेयस्य कृते शस्त्रप-
रित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभ्रान्त । अथवा

परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकाधमनसा

शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।

सुरदिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो-

र्मयैत्राय पाद शिरसि निहितस्तस्य न कर ॥ ८ ॥

आ दुरामन्पांचालापसद

तात शस्त्रप्रहणविख निश्चयेनोपलभ्य

त्यक्त्वा शका खलु विदधत पाणिमस्योत्तमागे

अश्वत्थामा करधृतधनु पादुपाचालसेना-

तूलौक्षेपप्रलयपवन किं न यात स्मृतिं ते ॥ ९ ॥

अहो युधिष्ठिर युधिष्ठिर । अज्ञातशत्रो अभिध्यानादिन् धर्मपुत्र
सानुजस्य ते किमनेनापहतम । अथवाकिमनेनालीकप्रकृतिजिह्वचे

तसा । अर्जुन सायके ष्टकोदर भाधन युक्त नाम भवता सुरासुरमनु-
जलोर्ध्वधनुर्धर्म्य द्विजन्मन परिणतयसः सर्वाचार्यस्य विशेषतो
मम पितुरमुना द्रुपदयुःकटकेन मनुजपशुना स्पृश्यमानमुत्तमागमुपे-

क्षितुम् । अथवा सर्व एवमेतं पातकिन । किमेतै ।

दृष्टवानुगत दृष्ट वा परिद शुभ पातक

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादं भवद्विरदायुर्ध ।

नरकरिपुणा मार्यं तेषा सर्भामकिरीटिना

मयमहनसृङ्मेदोमासे करोमि दिशा वलिम् ॥ १० ॥

कृप । वस किं न सभाञ्जते भारद्वाजतुल्ये ब्राह्मशालिनि दिव्या-
ह्वप्रामकोपिदे भवति ।

अश्वत्थामा । सूत गच्छ । सर्वोपकरणे साप्रार्थिकै सर्वायुषेरु
पेतमस्मस्यदनमुपनय ।

सूत । यदाज्ञापयति कुमार । (इति निष्क्रात) ।

कृप । वस अत्रस्यप्रतिकर्ताज्योस्मिन्दारुणे परिभगाम्नो सर्वेषाम
स्माक कोऽन्यरुजामतरेण शक्त प्रतिकर्तुम् ।

अश्वत्थामा । किमत्त परम् ।

कृप । सनापत्योभिपिक्त भवतमिच्छामि समरभुजमत्रतारयितुम् ।

अश्वत्थामा । मातुल परतत्रमिदमकिंचित्कर च ।

कृप । वस न खलु परतत्र नाकिंचित्कर च । पश्य

भवेदभीष्ममद्रौण धृतराष्ट्रजल कथम् ।

यदि तत्तुल्यकर्मात्र भवाधूर्वो न युचते ॥ ११ ॥

कृतपरिकरस्य भवाद्दृशस्य ब्रलोक्यमपि न क्षम परिपरीभ्रितु किं
पुनर्युधिष्ठिरवलम् । तदेव मन्ये । परिकल्पिताभिपेकोपकरण कारवराजो
न चिरात्त्रामेनाभ्युदीणक्षमास्तिष्ठतीति ।

अश्वत्थामा । यद्येन त्वरते मे परिभवानलदह्यमानामिद चेतस्त
त्प्रतीकारजलाग्राहनाय । तदह गत्रा तातत्रधनिपण्णमानस कुरुपार्ति
सनापत्यस्वयग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मदसताप करोमि ।

कृप । वस एवमिदम् । अतस्तमेजोदेश गच्छत ।

(इति परिक्रामत) ।

The heroic and fiery-tempered Asvatthaman '
 Part II.

(तत प्रविशत कर्णदुर्योधनानासतनस्त्रौ) ।

दुर्योधन । अगराज

तेजस्वी रिपुहतबधुदु खपार

वाह्म्या व्रजति धृतायुधप्लवाभ्याम् ।

आचार्य सुतनिधन निशम्य सरये

कि शस्त्रप्रहसमये निशस्त्र आसीत् ॥ १ ॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तं प्रकृतिर्दुस्वजेति । यत् शोकांधचेतसा
 तेन विमुच्य क्षत्रार्थमकार्कश्य द्विजातिमुखभो मार्दनपरिग्रह कृत ।

कर्ण । राजन्कारवेश्वर न खल्विदमेवम् ।

दुर्यो. १ क्व तर्हि ।

कर्ण । एन किल द्रोणस्याभिप्राय आसीद्यथाश्वत्थामा मया
 पृथिवीरायेभिपेक्तव्य इति । तस्याभावाद्बृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा
 शस्त्रप्रहणमिति तथा वृत्तयान् ।

- दुर्यो । (सशिर कपम्) एनमिदम् ।

कर्ण । एतदर्थं च कौरवपाडनपक्षपातप्रवृत्तमहासभामस्य राजकस्य
 परस्परक्षयमुपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषमथ उपेक्षा कृता ।

दुर्यो. १ उपपन्नमिदम् ।

कर्ण । न चाय ममकस्याभिप्राय । अन्येऽभियुक्ता अपि नैरे-
 दमन्यथा मन्यते ।

दुर्यो. । एवमेतत् । क सदेह ।

दरुणभय सोऽतिरुधी वयमान विरीदिना ।

सिंधुराजमुपेक्षत नैव चेकधमयथा ॥ २ ॥

(तत उपसर्पत वृथाश्वत्थामानौ) ।

दुर्वो- । (दृष्ट्वा) । अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च ।

(आमनादवर्णयि) । गुरो अभिवादये (अश्वत्थामान प्रति) ।

आचार्यपुत्र ण्दिमग्ध्वजस्य माम् ।

(आर्दिग्य पार्श्वे उपदेशयति । अश्वत्थामा वाच्यमुत्सृजति) ।

कर्णः । द्रौणापने अद्यमयर्थमात्मानं शोक्तान्द्रे प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्वो- । आचार्यपुत्र कीं रिदेष आययोरस्मिन्व्यसनार्णवे । पश्य

तातन्त्र प्रणयवान्न पितुः सता मे

शस्त्रे यथा तत्र गुरः स तथा ममापि ।

किं तस्य देहनिशने कथयामि दुर्वं

जानीदि नैद्गुन्दुचा मनस्ता त्वमेव ॥ ३ ॥

अश्व- । राजनेत्र पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकभारो लूक-
तुम् । रिनु

मयि जीवति मत्तात, केनप्रतनवानवान् ।

कथनन्वे कल्पियति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः सृष्टाम् ॥ ४ ॥

कर्णः । द्रौणापने किमत्र क्रियते यदा तेनेत्र सर्वसिंहासत्राणो-
तुना शस्त्रसु सृष्टंगताः शोभन्मन्माना नातः ।

अश्व- । अंगगत किमाह भवान् । किमत्र कियत इति । श्रुपता
पत्रिने ।

तदहमेव मन्ये । भगता कृतपरिकरोऽथमुच्छेत्तु लोकत्रयमपि समर्थम् ।
किं पुनर्युक्तिरिदमलम् । अतोभिधियता सैनापत्ये ।

दुर्वो । सुष्टु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः । किं तु प्राक्प्रतिपन्नोय-
मर्थोऽगाराजस्य ।

कृप । राजन् असदृशापरिभयशोकसागरे निमज्जतमेनमगराज
स्यार्थं नैत्रोपेक्षितुं युक्तम् । अस्यापि च तदेनारिकुलमनुशासनायम् ।
अतः किमस्य पीडा न भविष्यति ।

अश्व । राजन्कौरवेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्तप्रिचारणया ।

प्रयत्नपरिपोषितं स्तुतिभिरद्य शोषे निशा

भक्तेशवमपाडव भुवनमद्य नि सोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाद्यं दो शाळिना

व्यपतु वृषकाननातिगुरुरद्य भारो भुव ॥ ६ ॥

वर्ण । द्रोणामजं वक्तुं सुकरामिदमव्यवसितुं दुष्करम् । बहव
कोरवन्लेऽस्य कर्मणः शक्ताः ।

अश्व । अगाराज एवम् । बहवः कारवन्ले शक्ताः । किं तु
दुःस्योपहतः शोकप्रेशाङ्गमीमि । न पुनर्रीरजनाधिक्षेपेण ।

कर्ण । मूढं दुःखितस्याश्रुपानं कुपितस्य चाक्रुधद्वितीयस्य समा-
मावतरणमुचितम् । नैत्रनिधा प्रलापाः ।

अश्व. (सन्नोऽधम्) । अरिरे राधागर्भभारभूतं सूतापसदं किमेव-
माक्षिपसि ।

वर्ण । सूतो वा भूतपुत्रो वा यो वा यो वा भवाम्यहम् ।

देवायत्तं कुत्रे जन्म मदायत्तं तु पीरयम् ॥ ७ ॥

अश्व । किमाह भगवा । ममापि नामाश्वथाघ्नो दुःखितस्याश्रुभिः
प्रतिक्रियामुपदिशामि न शस्त्रेण ।

निर्वीर्ये गुरुशापभारितवशात्किं मे तथेवायुध

मप्रत्येय भयादिहाय नमसं प्राणैस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं म्नुनिपंशर्कागैर्नरिदां किं नार्थानां कुटे

द्वुद्वागनिवृत्ताप्रियं प्रतिरुग्म्यन्वेण नात्रेय किम् ॥ ८ ॥

व.र्णः (मत्रोधम्) । अरे याचाट कृथासप्रप्रह्यदुर्दिग्ध वटो ।

निर्गिरि वा मर्यादि वा मया नोऽसृष्टमापुथम्

यथा पांचाटर्मनिन रित्रा ते बाहुभाटिना ॥ ९ ॥

अश्व. (मत्रोधम्) । अरे रथकागुट्टकटक रागगर्भभारभूत

सुधानभिः सातमप्यधिद्विपति । अथवा

न भारः शूरो या प्रथितभुजसाग्निनुवने

एत यत्तेनाज्ञी प्रतिदिननिय देनि यमुथा ।

परितक्तं शरं पथमिति न मप्यजवसः

शूथाम्नुः मर्था नमसि रणभारि क नु तदा ॥ १० ॥

व.र्णः (शिस्व) । एत भोग्यम् । त्वं पुनर्दिर्नरस्यः तप

तस्मन्नुम्भूत मत्रोमे सदायो जातः । अपि च रे मूढ

दि शस्त्रगुणितमशस्त्ररागसो न निराप्यनि तिमर्तुदापुथान् ।

स्तेन मर्तिरुग्म्यन्वेण मुनिर गिरेर नृपयजन्निधि ॥ ११ ॥

अश्व. (मत्रोधं मत्रो च) दृगामन् मत्रजद्वनप्रगम मृत्पामद

मत्रद्वनप्रगम

कर्ण (सन्नोधमुधाय खड्गमाकृष्य) । अरे दुरामन् ब्रह्मन्धो
जात्मध्याधिन्

जात्या काममन्योसि चरण त्रिदसुद्रुतम् ।

अनेन हून खड्गेन पतित वेस्यसि क्षितौ ॥ १३ ॥

अश्व । अरे मूढ जात्या चेदमयोहमिय सा जाति परित्यक्ता ।

(इति यज्ञोपवीत छिनत्ति) ।

अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोसौ किरीटी क्रियते मया) ।

शस्त्र गृहाण वा यक्त्रा मौलौ वा रक्षयांजलिम् ॥ १४ ॥

(उभात्रपि खड्गमाकृष्यान्योन्य प्रहर्तुमुच्यतौ)

दुर्यो । आचार्यपुत्र शस्त्रप्रहणेनालम्

कृप । वस सूतपुत्र शस्त्रप्रहणेनालम् ।

अश्व । मातुल मातुल किं निवारयसि । अयमपि तातार्निदाप्रगल्भ
सूतापसदो धृष्टद्युम्नपक्षपाल्येव ।

कर्ण । राजन्न खट्वाह निवारयितव्य ।

उपेक्षिताना मत्नाना धीरसत्पैरवज्ञया ।

अत्रासिताना क्रोधावैर्भनत्येषा विदधना ॥ १५ ॥

दुर्यो । कर्ण गुरूपत्र कोषमद्य युज्योर्ब्यामोह ।

कृप । वस अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रात्रेग इति कोष व्यामोह ।

स्वयत्रयसन चेदमस्मिकाये राजकुलस्यास्य युष्मत्त एव भवतीति
यागः पथा ।

अश्व । मातु न लभ्यतेऽस्य बहुप्रणपिनो रथकारकुलकलवस्य
दर्श शारयितुम् ।

कृप । वस अत्र तलु स्वयलप्रधानविरोधस्य ।

अश्व । मातु यद्येव

अथ पापा पापत्र निधनमुपेयादरिहारं

परित्यक्त तावत्प्रियमपि मयास्त्र रणमुखे ।

बलानां नायोस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनमये

समुत्पन्ने राजा प्रियसखममुं वेत्तु-समरे ॥ १६ ॥

(इति खड्गमुत्सृजति) ।

कर्णः (विहस्य) । अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुध ननु चिरपरि-
त्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

धृतायुधो यावदह तावदन्यैः किमायुधैः ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ १७ ॥

Venisambhāra III

XVII.

Aja's lamentation on the death of his wife

श्विललाप स वाष्पगद्गद सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दन भर्जते कैव कथा शरीरिषु ॥ १ ॥

कुसुमान्यपि गात्रसगमात्प्रभवत्यायुरपोहितु, यदि ।

न भविष्यति हत साधन किमिन्नान्यप्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितु मृदुनैवारभते प्रजातक. ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नदिनी पूर्वनिदर्शन मता ॥ ३ ॥

स्त्रगिय यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हाति माम् ।

निभमप्यमृत कचिद्भवेदमृत वा निपमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥

अथवा मम भाग्यनिष्पत्त्यादशानि. कल्पित एव वेधमा ।

यदनेन तरुर्न पानित क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ५ ॥

लुप्तस्यसि नात्रधारणांमपराद्धेऽपि यदा चिर मयि ।

कथमेकपदे निरागम जननाभाश्रयमिम न मन्यसे ॥ ६ ॥

मननापि न विप्रिय मया वृत्तपूर्व तत्र किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षिणेक त्वयि मे भारनिवधना रतिः ॥ ७ ॥

कुसुमोखचितान्वलीभृतश्चलय भृगरुचस्तपालकान् ।
 करभोरु करोति मारतस्त्रदुपावर्तनशक्ति मे मन ॥ ८ ॥
 तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिशोभेन त्रिपादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागत तमस्तुहिनाद्रेरिज नक्तमोपधि ॥ ९ ॥
 इदमुच्छ्वसितालक मुख तत्र त्रिश्रातकथ दुनोति माम् ।
 निशि मुत्तमिपैकपकज विरताभ्यतरपट्पदस्वनम् ॥ १० ॥
 शशिन पुनरेति शररा दयिता द्वद्वचर पतत्रिणम् ।
 इति ता विरहातरक्षमा कथमत्यतगता न मा दहे ॥ ११ ॥
 ननपह्यनसस्तरेऽपि ते मृदु न्येत यदगमार्पतम् ।
 तदिद त्रिपहिष्यते कथ वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ १२ ॥
 कलमन्यभृतामु भापित कलहसांपु मद्रालस गतम् ।
 गृयतीपु त्रिलोचमीक्षित पननाधूतलतासु विश्रमा ॥ १३ ॥
 त्रिदिशोसुकयाप्यनेक्ष्य मा निहिता सत्यममा गुणास्त्वया ।
 विरहे तत्र मे गुरन्वथ हृदय न तत्रलंरितु क्षमा ॥ १४ ॥
 मिथुन परिवल्पित त्वया सहकार फग्निनाच नग्निमो ।
 अनिधाय विवाहसक्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाप्रतम् ॥ १५ ॥
 कुमुम वृतदोहदस्त्वया यदशोभोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अरुफाभरण कथ नु तत्तत्र नेष्यामि निरापमाल्यताम् ॥ १६ ॥
 स्मरतेषु सशब्दन्पूर चरणानुप्रदमयदुर्भम् ।
 अमुना कुसुमाश्रुनर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोचसे ॥ १७ ॥
 तत्र नि श्वसितानुकारिभिर्बुक्तरैरर्पिता सम मया ।
 अममाप्य त्रिलासमेगर्गं त्रिमिद किंनरवटि सुष्यते ॥ १८ ॥
 समदुग्ममुग्म मनीषा प्रीपद्यनिभोऽयमामज ।
 अहमेवसस्तथापि ते व्यगमाय प्रतिपत्तिनिश्चुर ॥ १९ ॥
 शृंगारगिता रनिधनुता विरत गयमृताङ्गिसन ।
 गङ्गाभरणप्रयोजन परिश्रय शयनापमय मे ॥ २० ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथ. प्रियगिष्या ललिते कलाविद्या ।
 करुणामिमुखेन मृत्युना हरता त्वा वद किं न मे हृतम् ॥ २१ ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पित मधु पीत्वा रसकथ नु मे ।
 अनुपास्यन्नि वाप्यदूषित परलोकोपनत जलाजलिम् ॥ २२ ॥
 निभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतानन्दजस्य गण्यताम् ।
 अहृतस्य निलोभनातरर्मम सर्वे निपयास्त्रदाश्रया ॥ २३ ॥
 निळपन्निति कोसलाविप. करुणार्थप्रथित प्रिया प्रति ।
 अरुरोत्पृथिरीरुहानपि स्त्रुतशाखारसत्रापदूषितान् ॥ २४ ॥
 अथ तस्य कथंचिदकत स्वजनस्तामपर्नीय मुदराम् ।
 विससर्ज तदत्यमटनामनलायागुरुचटनेवसे ॥ २५ ॥
 प्रमगमनु सस्थित शुचा नृपति सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
 न चकार शरीरमग्निसात्मह देव्या न तु जीविताशया ॥ २६ ॥

Raghuvamsa VIII

XVIII

Advice of Sukanisa to Chandrapida —

तात चद्रापिड विदितवेदितव्यस्याभीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युप-
 देष्टव्यमस्ति । केवलं च निमर्गत एवाभानुभेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहन-
 तमो योऽनप्रभमिव्यतो, विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनयवो-
 नत्वमप्रतिमरूपत्वममानुपगच्छित्व चेति महर्तीय खल्वनर्थपरपरा ।
 सर्वाभिनयानामैकैकमप्येषामायतन किमुत समराय । योऽनारभे च
 प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धि । अनु-
 क्षितधनलतापि सरागेऽ भवति यूना दृष्टि । इन्द्रियहरिणहारिणी च
 सततमतिदुरतेयमुपभोगमृगतृष्णिका । तान्येऽपि निपयस्वरूपाप्यास्वा-
 दमानानि मधुरतराप्यापताति मनसः । नाशयति च दिट्मोह
 इत्येवमार्गप्रवर्तक पुरुषमन्यासगो निपयेषु । भवाद्दृशा एव भवति

भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फुटिकमणाविवरज-
निकरगभस्तयो विशति सुखमुपदेशगुणा । अयमेव चानास्वादितवि-
पयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिल-
मलप्रक्षालनक्षमजल स्नान । नोद्रेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् ।
विरला हि तेषामुपदेष्टारः । अर्लाकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि ।
राज्यविपविकारतद्वाप्रदा राज्यलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावद्लक्ष्मीमेव भवान्प्रथमम् । इयमनार्या लब्धापि
दुःखेन परिपाल्यते । न परिचय रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न वैदग्ध्यं
गणयति । न त्वागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । न क्वचि-
न्निर्भरमावग्राति पदम् । यथा यथेय दीप्यते तथा तथा कज्जलमलि-
नमेव कर्म केवलमुद्भमति । न हि त पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया
न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः । एवमिधयापि चानया दुरा-
चारया कथमपि देवतशेन परिगृहीता विह्वला भवति राजानः सर्वो-
त्रिनयाधिष्ठानतां च गच्छति । तेषां दाक्षिण्यं प्रक्षाल्यते हृदयं मलि-
नीभवति सन्यसादितापह्रियते गुणाश्चेत्सार्यते । केचित्सपद्भिः प्रलो-
भ्यमाना रागादेशेन बाध्यमाना विह्वलतामुपयाति । आसन्नमृत्यव
इव बंधुजनमपि नाभिजानति । अदूरदर्शिनः प्राप्तेनेवात्मातमूर्तयो
भवति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः पतितमप्यात्मानं
नाथगच्छति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैरुत विनोद इति प्रमत्तता
शौर्यमिति स्वच्छदता प्रभुत्वमिति दोषानपि गुणपक्षमव्यारोपयद्भिरतः
स्वयमपि हम्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजन-
स्योपहास्यतामुपयाति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । स्पर्शमपि
पावनमाफलपति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यो
नाभिरादयन्नाभिरादनार्हान्नाभ्युत्तिष्ठति गुरून् । जरांश्च व्यप्रलपित-
मिति पश्यन्ति नृदशनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यारूयति साधि-

योपदेशाय कुप्यति हितयादिने । सर्वथा तमभिनदति त पार्श्वे कुर्मति
 त बहु मन्यते तमाप्ततामापादयति योऽहर्निशमुपरचिताजलिरधिदैवत-
 मिव विगतान्यकर्तव्य स्तौति) यो वा माहात्म्यमुद्गायति ।
 तदेवप्रये राज्ययत्रेऽस्मिन्महाकारिणि च यात्रने कुमार तथा
 प्रयतेथा यत्रा नोपहस्यसे जनैर्नोपालभ्यसेसुहृद्भिर्न प्रहस्यसे विटैर्नवि
 लुप्यसे सेनकवृकेर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्नोन्मत्ताक्रियसे मदनेन नाक्षि
 प्यसे विषयेर्न विकृष्यसे रागेण नापाह्रियसे मुखेन । काम भवान्प्रकृ
 त्वेन धीर पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसस्कारस्तारुहृदयमप्र-
 तिवुद्धमेव मादयति धनानि) । तथापि भद्रगुणसतोपो मामेव मुखरी-
 कृतज्ञान् । इदमेव च पुन पुनरभिधीयसे विद्वांसमपि धीरमप्यभिजात-
 मपीय दुर्विर्नाता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा पित्रा क्रियमाणम-
 नुभवतु भवान्योवराज्याभिषेकमनेकमगलम् । कुलक्रमागतामुद्ग्रह पूर्व-
 पुरुषेरूढा धुरम् । अवनमय द्विपता शिरसि । उन्नमय वधुवर्गम् ।
 अय च ते काल प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रेले
 क्यदर्शीय सिद्धादेशो भवति । इत्येतावदभिधायोपशशाम ।

Kādamban

XIX

The tale of Pururavas and Uivasī
 Part 1

पुरा किल सोमकुलानतस पुंरुवरा नाम राजा बभूव । स एकदा
 सूर्योपस्थानान्निवर्तमान परित्रायता परित्रायता य सुरपक्षपाती यस्य
 वावरतले गतिरस्तीति करुण व्रदतमप्सरसा गण ददर्श । ता अभ्यु
 पेत्य प्रोवाच च । अलमलमात्रादितेन । कथ्यता वृतो भवत्य परि
 त्रातन्या इति । तासामेकतमा मेनका नाम प्रत्युवाच । शृणोतु महा
 राज । या तपोविशेषपरिश्रितस्य महेंद्रस्य मुकुमार प्रहरण रूप
 गर्भिताया श्रिय प्रत्यादेश स्वर्गस्य चालकार सा न प्रियसरयु-

वशीं कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन केशिना दानवेन
 चित्रलेखाद्वितीया वदिप्राह गृहीता । तदस्मादसुरावलेपाद्वय परित्रा
 त्तव्या इति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोत्तरेण दिग्भागेन गत स जाल्मो दानव
 इति च विज्ञायैशानां दिश प्रत्यश्वोदयितु सूतमादिश्य राजा ता
 अप्परस सात्वयम्प्रोवाच । विमुच्यता त्रिपादो यतिष्ये व सखीप्रत्या-
 नयनाय । इत्युक्त्वा महता रथवेगेन त मघोनोऽपकारिणमसुरमा-
 सादयितु गते पुरुरवसि ता सर्वा हेमकूटशिखरे तदागमन प्रतिपा
 लयत्यस्तस्थु । अत्रातरे राजापि केशिन पराभूय तद्दस्ताच्चित्रलेखाद्वि-
 तीयामुर्वशीमाच्छिञ्चाजगाम । उर्वशी सुरारिसभनेन भयेन बलवत्परि-
 प्रस्ता कचित्काल प्रकृतिं नापद्यत । किं तु नातिचिराद्रोध पतनकलुपा
 प्रसाद गृह्णती गगामित्र मोहेन मुच्यमाना प्रियसखीमवलोक्य चित्रले
 खोवाच । सखि विश्रब्धा भव । पराभूता खलु त्रिदशापरिपथिनो हता
 शा । तच्छ्रुत्वा चक्षुर्पा उमीत्योर्वशी सखी पप्रच्छ किं महेंद्रेणेति ।
 न महेंद्रेण महेंद्रसदृशानुभवेनानेन राजर्षिणेति सख्या कथिते सा
 राजानमवलोक्यामगतमाह । उपहृत खलु दानवे । राजापि तन्मनो-
 हर रूप प्रेक्ष्य तद्दृष्टमना नेय तपास्विनो नारायणस्य मुने सृष्टिर्भवितुम-
 र्हतीति निश्चिकाय । वुत्रेदानीं मे सखीजनो भवेदित्युर्वशीया पृष्टे राजा
 हेमकूटस्थिताभि स्वसखीभिस्ते उभे सयोजयामास । ता सर्वा अप्त-
 रस प्रयानातां सर्वां महाराज चापरिक्षतमवलोक्य त विजयेनार्धो
 पयन् । अत्रातरे चित्रस्थो नाम गधर्मराजस्तदेव शैलशिखरमत्रततार ।
 आगमनप्रयोजन च पृष्टोऽवधत् । वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नार
 दादुपश्रुय प्रत्याहरणार्थमस्या शतवन्तुना गधर्मसेना समादिष्टा ।
 ततो वयमारा चारणेन्यस्वर्दाय जयोदाहरण श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागता ।
 स *मर्गिनी सुररट्टव्य सारमाभिर्गधवत द्रष्टुमर्ही । महत्खलु
 तत्रभवतो मघोन प्रियगनुष्ठित भवतेति । राजा प्रयुवाच । मा मैत्रम्

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्यदस्य पक्ष्या द्विपतो विजयते । वमुवाधर
 कंदरभिसर्पी हरेः प्रतिशब्दोऽपि नागान् भिनत्ति । तथापि नाय-
 मवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुं त्वमेवात्रमवतीं प्रभोरतिक् प्रापयेति ।
 तथेत्युक्त्वा चित्ररथः सह सर्वाभिरप्सरोभिः प्रस्थितः । उर्वशी तु राज-
 र्पिमामंत्रयितुमशक्नुवती चित्रलेखामुखेन महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि
 प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं महेंद्रलोकं नेतुमिति राजानं विज्ञाप-
 यामास । तेनानुज्ञाता च यताविटप एकावलीं लम्बा इति सव्याजं तां
 मोचयितुं सखीमभ्यर्थ्य राजानमेवावलोकयतीं सनिःश्वास निष्कांता ।

राजा तु तां सुरसुदरीं गतामवलोक्य मदनशरपीडितस्तस्याः कृते
 भृशमुत्कठितोऽभूत् । तां तस्यावस्थां दृष्ट्वा तस्य देवी कार्शाराजपुत्र्यौ-
 शीनरी नाम तस्य शून्यहृदयत्वस्य कारणं राज्ञः प्रियवयस्यान्माणवका-
 द्विज्ञातुं निपुणिकां नाम स्वचेटीमाज्ञापयामास । यथार्थनाम्नी सा
 निपुणिकाऽतिविदग्धवतया भर्तृरहस्यदुर्गभेदनं कृतवती । ततो राजा
 रहस्यनिक्षेपरक्षणविषये माणवकेन समाश्वासित उर्वशीगतामेव कथां
 कुर्वन्वयस्येन सहोत्कठाविनोदार्थं प्रमदवनं प्रविवेश । किंतु वसताव-
 तारसूचकं तदभिरामत्वमवलोक्य सजाताधिकतरोत्कठः कुत्रापि धृतिं
 न लभे । तस्माद्वयस्यमाह । कोप्युपायस्तावच्चिंतयतां येन सफलप्रार्थनो
 भवेयमिति । यावन्माणवकः समाधिमास्थायोपायं चिंतयति तावदा-
 काशयानेन चित्रलेखासहितोर्वशी प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राज-
 र्पेर्भवनमुपस्थिता । ते लभे तिरस्करिणींप्रतिच्छन्ने भूत्वा राज्ञो वयस्येन
 सह संलापं शृण्वत्यौ तस्थतुः । माणवको राजानमाह । भो वयस्य
 चिंतितो मयोपायः । स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा
 तत्तभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिख्यावलोकयंस्तिष्ठ । राजा प्राह ।
 सखे उभयमप्यनुपपन्नम् । मम हृदयं कामस्येषुभिः सशल्यमतः स्वप्न-
 समागमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे । अपरं च यदि तस्याः प्रतिकृति-

भालिखामि तर्ह्यालेरयेऽसमात् एव मम नयने उद्वापे भवत ।
 अतो या मम मानसी रुज न त्रैत्ति विदित्वा वा मामत्रमन्यते तस्या
 मुर्ष्या मम समागममनोरथमलब्धफलनीरस त्रिवाय पचत्राण सर्वथा
 वृती भवतु उर्षशी तद्वचन श्रुत्वा स्वामिन्यदि नामाहमनुरक्तस्य
 तत्रोपरि यथा त्वया सभाविता तथा परमार्थत स्या तर्ह्ये किमिति
 नदननत्राता अपि ललितपरिजातशयनीये मम शरीरकेऽयुष्णा
 भेदयुरिति तुल्यानुरागपिशुन कान्य प्रभात्रनिर्मिते भूर्जपत्रे लिखित्वा
 राज्ञ पुरतस्तपत्र न्यक्षिपत् । राजापि तद् गृहीत्वा वात्रयित्वा च स
 जातानदो धार्यतामय प्रियाया स्वहस्त इत्युक्त्वा माणत्रकस्य हस्ते
 तपत्र ददौ । अत्रातर एनोर्षशीप्रेषिता चित्रलेखा त्वदर्शनसमुत्थेन
 मदनेन वत्सद्वाप्यमानाह भूयोऽपि महाराजेनानुकपनीया इति प्रि
 यमग्या विज्ञप्तिं राज्ञे निवेदयामास । सोऽपि तदधिकतर मदनेन
 पांड्यमानस्ता विज्ञप्तिं परमाल्लादेनानुमेने । यावदुर्षशी राजान प्रण
 म्भोपनिशति तावदेव चित्रलेखे त्वरयोर्षशीं यतो भरतेन मुनिना
 भर्ताशु य प्रयोगो नियुक्तस्तमय सलोकपाटो मरुता भर्ता
 द्रष्टुमना इति देवदृताह्वान ते अशुभता राज्ञानुज्ञाते च स्वर्ग
 मगच्छताम् । गताया तस्या राजा वेयर्थ्यमित्र सप्रति चक्षुष
 इति सप्रथार्य तदूर्जपत्रात्रलोक्नेन दृष्टि त्रिलोभयितुवामो माणत्र
 कमाह । उपनय भूर्जपत्रमिति । किं तु माणत्रकस्य प्रमादेन तपत्र
 तस्य हस्ताद् भ्रष्ट भर्तार द्रष्टुमायाग्या देव्या औशीनर्या समासा
 दिनम् । तद्रताक्षरार्थं च परिज्ञाय सेष्यया तयेतस्ततस्तदन्वेषणपरस्य
 तस्य पुन एव सङ्गमानीय प्रक्षिप्तम् । राजा तु लोप्सेण गृहीत
 यूर्भारक इव प्रतिवचन दातुमसमर्थ आत्मन सांभग्य प्रच्छादयितु
 पथ फथमपि प्रायतत । देवीं तु क्षुपितां दृष्ट्वाऽणरार्थी नामाह प्रमादि
 र्गोऽत्रिरम मरभादियादिवचनैस्तां सप्रणिपातमनुनेतुं प्रवृत्त । किंतु

तत्प्रणिपातमनधूय प्रावृट् नदीवाप्रसन्ना सा सपरिवारा निष्क्रान्ता ।
अनेन समयेन गतमर्धं दिवसस्य तस्मान्नानभोजनं सेवितुं राजा
समयस्यैतं पुरमेव प्राविशत् ।

भरतमुनिप्रयोगं द्रष्टुमना महेंद्र उर्वशीं ससर्षामाहाययदिति प्रा
ग्निर्दिष्टमेव । तथा च तस्य पुरतः सरस्वतीकृतलक्ष्मीस्वयंवरनामके
काव्यबधेऽभिर्नायमाने तेषु तेषु रसेषु परिपत्तन्मय्यासीत् । किं तु
भ्रित्तव्यतानुविधायार्थान्द्रियार्णाति वचनानुरोधादुर्वश्या वचनमेकस्मिन्
स्थले प्रमादस्खलितमासीत् । यतो लक्ष्मीभूमिकाया उर्तमानोर्वशी वास्वी
भूमिकाया उर्तमानया मेनकया पृथ्वा । सखि समागता एते संकेशरा
लोकपाला । वतमस्मिस्ते भाग्यभिनिवेश इति । ततस्तया पुरुषोत्तम
इति भणित्तये पुरुरवसीति निर्गता वाणी । ता श्रुत्वा भरत क्रुद्ध
स्ता शशाप येन ममापदेशस्त्वया लघितस्तेन न ते दिव्यं ज्ञानं भ
विष्यतीति । महेट्रेण पुनः प्रेक्षणाप्रसाने लज्जानतमुखी सा भणिता
यस्मिन् उद्धगतासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षे प्रियमत्रं करणी
यम् । अतस्त्वं यथाकामं पुरुरवसमुपतिष्ठ यावत् त्वयि दृष्टसतानो
भवेदिति । तदादेशानुरोधादुर्वशी अस्तमिते सूर्ये पुरुरवसमुपस्थातु
कामाऽल्पाभरणभूषितं नीलाशुकपरिग्रहमभिसारिकापेय परिधाय स
सर्षी परिवर्तितमित्रकलासशिखरप्रियतमस्य भवनमुपगता । तदा
राजा वयस्येन सह स्वामनस्थामेवोदिस्य स्वरालापकुर्वाणस्तया दृष्टः ।
यदा चाहमेवास्योत्कठाहेतुरिति तस्याः सशयच्छेदो जातस्तदा तमु
पगतुमिषेयः । किं तु तत्क्षण एव इत इतो देनीति वचनं श्रुत्वा पर
निपादमगमत् । किंतूपासनियमनेषां राजर्षिमहिषी दृश्यते तन्नपा
चिरमिह स्थास्यतीति चित्रलेखया समाश्वासिता तत्रैव तिरस्करिणीप्र
तिच्छन्नातिष्ठत् । एवमनस्थिताया तस्या देव्यनधूतार्यपुत्रप्रणिपाता
पश्चात्सतप्यमानसापि प्रियानुप्रसादननामवव्रतापदेशेनोपचारातिक्रम

प्रमार्ष्टुकामा तत्रैवागता । ता दृष्ट्वा राजाऽन्यसक्रातप्रेमाऽधिकतरमेव
 देव्या दक्षिणोऽभूत् । देव्यपि व्रतानुरूप गधपुष्पादिभिरादौ चद्रपा
 दानम्यर्थं पश्चाद्राजान च पूजयित्वा प्राजलि. प्रणिपत्याह । एषाह
 देवतामिथुन रोहिणीमृगलाठन साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अद्य
 प्रभृति या स्त्रियमार्यपुत्र प्रार्थयते या चार्यपुत्रसमागमप्रणयिनी
 तया सह मया प्रीतिवधेन वर्तितव्यमिति । इदं देवावचन श्रुत्वा
 माणत्रकोऽप्यत्रार्थाह । उन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निर्निष्णो धीवरो
 भणति धर्मो मे भविष्यति । प्रकाश च देवीमाह । भवति किं तादृश.
 प्रियस्तत्रभवान् । देव्याह । मूढ अहं खल्वामन सुखावसानेनार्यपुत्र
 निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि । एतावता चितय तानप्रियो न वेति ।
 एवमुक्त्वा निष्काता देवी । उर्वश्यपि महानुभावाया देव्या अन्य
 नुज्ञानोऽनन्तरादी मे प्रियममागमो भविष्यतीति मन्यमाना राजान
 सहसोपसृत्य जयशब्दमुदीरयामास । तेन चाभिनदिता तस्यैवात्मन
 उपनिष्टा । वयस्य वनतानतर उष्णसमये भगवान् सूर्यो मयोपचरि-
 तव्यस्नययेव मे प्रियमम्बी स्वर्गस्य नोत्कटते तथा त्वया वर्तव्यमिति
 राजान विहाय चित्रैत्रया गता । राजापि तथेति प्रतिपद्य मनोरथ
 सापरया हर्षनिर्भरं कश्चिन्नाट प्रदोपरमर्णायाश्चद्रपादान् सेविता
 यागगृहं प्रविशति ।

Vikramorvasiyam.

XX

The tale of Pururavas and Urvasi
 Part II.

अथ समतिव्रतेषु केषुचिदिवशेषु उर्वशी तं राजर्षिममायनिवेशि-
 तगाक्पुर गृहीत्वा गंधमादनपत्नं रिहर्तुं गता । तत्र गच्छ मशकित्या-
 सुर्षुषु स्थिता मिरयात्ततपेर्षुभिर्भ्रातृभिः विद्याधरदारिषा उद-
 वदती जगत्तेन राजर्षिणा निष्यानेति युवितोर्वशी यतो दूरास्तु.

प्रणयोऽसहन । ततो भर्तुर्नुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसमूढहृदया
 स्त्रीजनपरिहरणीय कुमारवन प्रविष्टा । प्रवेशानतरमेव च काननोपांत
 वर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् । अथ स राजर्षिस्तस्मिन्नेव
 कानने प्रियतमा विचिन्वन्नहोरात्रमनिवाहयामास । प्रथम तावत्तस्य
 प्रियया त्रियोग एकपद उपनत । अपर च निर्वृतानामप्युत्कठाकारी
 जलदसमय सप्राप्त । तेन तस्य दुःख दुखानुवर्धाव सजातम् ।
 तथा चोत्त इव तस्मिन्वने यत्किञ्चित्तस्य दृष्टिपथमाययौ तद्विषया
 प्रवृत्तिं सोऽसुक पप्रच्छ । एव तेन मयूर परभृता राजहसश्चक्राको
 मधुकरो नागराज शिलोच्चय सरित्कृष्णसारश्च क्रमेणाम्यर्षिता ।
 किं तु स सर्वत्र भग्नागो बभूव । एव प्रियान्वेषणार्थं परिभ्रमन्नेकदा
 रक्ताशोकस्तवकसमराग कसपि शिलागेदातरगत मणिं ददर्श । स च
 सगमनीयो नाम मणि शैलमुताचरणरागसमुद्भजो धार्यमाणश्चाचिरा
 त्प्रियजनेन सगममावहतीति केनापि मुनिनानुशिष्टस्त गृहीत्वा पुन
 परिचक्राम । अते स एका वुसुमरहिता लता दृष्ट्वा ता स्वप्रियानुका
 रिणीं च मन्वाङ्गितु प्रवृत्त । स्पृष्टमात्राया लताया तत्स्थान एवो
 र्वशी प्रादुर्भूता । राजा ता विलोक्य दिष्टया गतामुना चेतनेन त्व
 मया प्रमुपलब्धासि त्वदर्शनादेव प्रसन्नवाह्यात करणो ममातरात्मा
 तत्कस्य कसमियत कालमत्रस्थिता मया विना भवतीति तामुवाच ।
 उर्वशी प्रयुवाच । शृणोतु महागज । भगवता कुमारेण शाश्वत
 कुमारव्रत गृहीत्वाऽरुल्लपो नाम गधमादनकच्छोऽध्यासित कृतश्चैप
 विधि । यैत प्रदेश स्त्रीं प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणस्यति गारीचर
 णसभन मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साह गुरुशापसमूढहृदया देव
 तासमय त्रिस्मृत्य कुमारवन प्रविष्टा प्रवेशानतरमेव वासतीलता सवृत्ते
 ति । तन्निशम्य राजा प्राह । सर्वमुपपन्नमधुना । शयने मुत्तमपि मा या
 प्रवासगत मन्यसे सा त्व मदीय चिरत्रियोग कथ संहेथा । इद तद्यथा

कथित त्वत्सगमनिमित्त मुनेरुपलभ्य माण भावराजमासादिताऽस्माभिरिति वदन्माणि तामदर्शयत् । सा त गृहीत्वा मूर्ध्न्यत्रहद्राजान चोवाच । महान्खलु कालस्तत्र प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । तदेहि निनर्तावह इति भर्त्रा सहिता निमानता गमितेन ननेन पयोमुचा राजधानीमाससाद ।

उर्वशीसहित महाराज चिरस्य कालस्य प्रतिनिवृत्तमवलोक्या-
 विला प्रजा सप्रजा ननदु । ताभि स ससत्कारोपचारैरनुरज्य-
 मानश्च राज्यमशिपत् । सतान वर्जयित्वा न तस्य किमपि ह्यनिम् ।
 एकदा तु तिथिप्रिये इति सात पुरो गगायमुनयो सगमे कृतभि
 पेक उपकार्यो प्रविष्ट । अत्रातर एव दुकूलोत्तरच्छेदे तालवृताधारे
 निक्षिप्य वयापि दास्या नीयमान सगमनीयमणिरामिपशकिना गृ-
 भेणाक्षिम । तदवलेक्यासमात्तनेपथ्य एव राजा सावेग प्राह ।
 आमनो वधमाहर्ता षासी निहगतस्कर । येन तप्रथम स्तेय
 गोप्तुरेव गृहे कृतम् । अत साय निवासवृक्षाश्रयिण निहगदस्यु
 विचेतु नागरिकमादिदेश । समनतरमेव कनुकी सशर मणिमादाय
 राशेऽदर्शयत् । आह च । त्वद्वलेन मार्गणता गतेन निर्भिन्नतनु म
 यथोऽपराधोचित प्राप्यांतरिक्षासमालिरन पतित इति । राजा
 मणिमग्निशुद्ध शृणा पेटक प्रवेशयेति किरातीमादिश्य कुचुकिन
 पप्रष्ट । अपि जानीति भवायस्याय बाण इति । स आह । नामा-
 किनो दृश्यते किंतु न मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिरिति राज्ञे शरमुपान
 यत् । राजा तस्मिन्निगानि नामाक्षराण्यपश्यत् । उर्वशीगभयस्थाय
 गन्तुनोर्वनुत्वा । पुमारम्यापुषो बाण प्रहर्तुर्द्विपदायुषाम् ॥ इति ।
 नाणि वाचयिषा स वपश्यमाह । मग्ने वधमेतत् । अथत्र नैमिषेयत
 प्रादरिपुत्रोऽहमुर्धस्या । न च मया गर्भव्यतिरागशिला पुन ण्य
 प्रमृति । केवल दानिनिदिनाति तस्या यपु पांडुरागनगछापगत
 गेधन पाभत् । माणयप आ । सा भवागर्भ मानुषीधर्म दि-

व्यासु संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि । राजा प्रो-
 वाच । अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमिव-
 कारणं तत्रभवत्याः । माणवकः प्रत्युवाच । को देवतारंहस्यानि
 तर्कयिष्यति । इति तयोः सलापे प्रवर्तमाने कंचुकी प्रविश्याह ।
 देवच्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।
 अविलंबितमुभावपि प्रवेशयेत्यादिष्टः कंचुकी तथाकरोत् । माणवकः
 कुमार विलोक्योवाच । किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारो
 यन्नामांकितो गृध्रलक्ष्यवेधी नाराचः । तथा बहूतरं भवंतमनुकरोति ।
 राजा प्राह । स्यादेवम् । अतः खलु मम दृष्टिरस्मिन्निपतिता वाप्यायते ।
 वात्सल्यवधि हृदयं मनसः प्रसादः । एन चादयं परिरब्धुमिच्छामि ।
 राज्ञाऽभिवादिता तापसी सोमवंशविस्तारयिता भवेत्याशिष प्रयुयुजे
 कुमारं च प्राह जात प्रणम ते गुरुम् । कुमारस्तथा कृत्वोपविष्टः ।
 ततो राजा तापसीं पप्रच्छ भगवति किमागमनप्रयोजनम् । तापसी
 प्रत्युवाच । शृणोतु महाराजः । एष दीर्वायुरायुर्जातमात्र एवोर्वश्या
 किमपि निमित्तमेवेश्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य
 जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठित गृहीतविद्यो
 भनुर्वेदेऽभिविनीतः । अथ पुण्यसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेना-
 श्रमविरुद्धमाचरित यदनेन गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे
 निलीयमानो लक्ष्यीकृतो बाणस्य । तत उपलब्धवृत्तांतेन भगवता
 च्यवनेनाह समादिष्टा निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छाम्युर्वशीं
 प्रेक्षितुमिति । राज्ञाहूतामुर्वशीं तापसी प्राह । एष गृहीतविद्य आयुः
 सांप्रत कवचधरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्त-
 निक्षेपः । अधुना विसर्जय मामुपरुष्यते ममाश्रमधर्मः । उर्वशी तु
 तच्चिरदर्शनेनाधिकतरमतितृष्णा सती कथं कथमपि तां विमसर्ज ।
 राजा पुत्रवती भार्या प्रेक्ष्य सानदमाह । कल्याणि पौलोमीसमवेन
 जयंतेन पुरंदर इवाद्याहममुना तव सन्पुत्रेण पुत्रिणामप्रथः । तद्वचः

श्रुत्वोर्षशी सहसा रोदितुमारेभे । कारणं पृष्ट्वा प्रत्युवाच । महाराज
 प्रथमं पुत्रदर्शनेन विस्मृतवत्यस्मि । इदानीं महेंद्रसर्कात्तनेन समयो
 मम हृदयमायासयति । स समयस्त्वेवंविधः । अहंपुरा महाराजगृहीतहृ-
 दया महेंद्रेणाज्ञता यदैप मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्तमस्य
 वशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोपि मम सर्मापमागंतव्यं-
 मिति । ततो तया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागम-
 निमित्तं भगवतश्चयवनस्याश्रमपद आर्यायाः सत्यपत्या हस्तेऽप्रकाशं
 निश्चिनः । अद्य पितुराराधनसमर्थः सवृत्त इति कलयत्या निर्यातितो
 मे दीर्घायुः । तदेतावान्मे महाराजेन समाप्त इति । तच्छ्रुत्वा राजा
 देवस्य मुखप्रत्यर्थितां निद्रन् प्रियामाह । सुलभवियोगा परवत्तात्मप्रि-
 याणि कर्तुं न प्रभवति । अतस्त्व भर्तुः शासने तिष्ठ । अहमपि तत्र
 सूनायायुषि न्यस्तराज्यो विचरितमृगयूथानि वनान्याश्रयिष्ये । इति
 निश्चिन्य कुमारस्पायुषोऽभिषेकसभाराः क्रियतामित्यमात्यपरिषदमा-
 दिदेश । तस्मिन्नेव क्षणे भगवान्नारद आकाशादवतीर्णः सर्वस्तेर-
 र्प्यदिभिर्गरचारैः पूजित आसनं परिगृह्य राजानमुवाच । श्रूयतां
 महेंद्रमदेशः प्रभावदर्शी मयया वनगमनाय कृतबुद्धि भरतमनुशा-
 न्ति । त्रिफालदर्शभिर्मुनिभिरादिष्टं सुरामुग्मगरो भारी । भवांश्च
 सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शत्रु सन्धस्तव्यम् । इयं चो-
 र्वशी पापदायुग्मय महर्षमचारिणी भवति । तच्छ्रुत्वोर्षशी हृद-
 याऽऽत्यनपनीतमिर मेने । राजापुत्राच । परमान्स्मि देवेश्वरेण ।
 नारदन्तमभिनयात् । युक्तम् त्वत्कार्यं वासनः कुर्यात्तं च तस्ये-
 ष्मनाचरे । गूर्पस्तेजसाऽग्निं समोषयन्त्याग्निः गूर्पं च । इत्युक्त्वा कु-
 मारमायुषं महर्षेभ्यैव पौरुषेभ्योऽभिर्षिषेत् राजान पप्रच्छ च । किं
 ते भूयः पाकशासनः प्रिय परेषु । राज्ञोवाच । यदि मे मयया
 प्रयत्नं विमतः पश्चिन्मिच्छामि । मथापीदमगुं भक्त्यापयम् ।

परस्परविरोधिन्योरेकसश्रयदुर्लभम् ।

मगत श्रीसखयोर्भूतेषुस्तु सदा सताम् ॥

XXI

Râma's return journey from Lanka to Ayodhyâ

अगमन शद्वगुण गुणज्ञ पद विमानेन विगाहमान ।
 रनाकर वीक्ष्य मिथ म नाया रामाभिधानो हरिगित्युवाच ॥ १ ॥
 उदेहि पश्यामलयाद्विभक्त मसेतुना फेनिलमपुराशिम् ।
 उयापन्नय शरत्प्रसन्नमाकाशमापिष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥
 गुरोर्धियक्षो कापिणेन मेव्य रसातल सक्रमिते तुरगे ।
 तदर्धमुर्ध्नीमवदारयद्भि पूवं किलाय परिार्धितो न ॥ ३ ॥
 नाभिप्ररूढावुल्हासनन मस्तूयमान प्रथमेन धारा ।
 अमु युगातोचितयोगनिद्र मह्य लोकापुरुषोऽपिणे ॥ ४ ॥
 पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगत्रा शरण्यमेन शतशो मर्हाध्रा ।
 त्रपा इवोपप्लविन पग्भ्यां धर्मोत्तर मध्यममाश्रयते ॥ ५ ॥
 एते त्रय सकतभिन्नशक्तिपर्यन्तमुक्तापटल पयोधे ।
 प्राप्ता मुहुर्तेन विमानयेगावृल फलार्जितपूगमालम् ॥ ६ ॥
 अर्मा जनस्थानमपोढप्रिन्न मन्त्रा समारब्धनवोटजानि ।
 अब्यासते चीरभृतो यत्राम्ब चिरोज्जितान्याश्रममडलानि ॥ ७ ॥
 मया म्थली यत्र विचिन्वता त्वा भ्रष्ट मया नूपरेमेकमुर्व्याम् ।
 अद्दश्यत त्वच्चरणारविंदविश्लेषदु खादिव बद्धमोनम् ॥ ८ ॥
 त्र रक्षसा भीरु यतोऽपर्नीता त मार्गमेता कृपया लता मे ।
 अदर्शयन्वक्तुमशान्कुचल्य शाखाभिरात्रर्जितपलत्राभि ॥ ९ ॥
 एतद्विरेर्मात्यत्रत पुरस्तादाविर्मय्यवरलखि शृगम् ।
 नत्र पयो यत्र घनर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु सम विसृष्टम् ॥ १० ॥
 उपातवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावर्तार्याः स्मिन्तीन खेदादमृनि पपासिञ्जलानि दृष्टि ॥ ११ ॥
 केवलाव्युक्तानि रधागनाम्रामन्योन्यदत्तोपलकेसराणि ।
 द्वद्धानि दूरातरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहर्माक्षितानि ॥ १२ ॥
 एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटानुसन्धितमालचूता ।
 आनदयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरापचरदी मनो मे ॥ १३ ॥
 अत्रानुगोद मृगयानिवृत्तस्तरगमातेन निर्नातखेद ।
 रहस्त्वद्दुत्सगनिपण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुत ॥ १४ ॥
 भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोन प्रभ्रशया यो नहुप चकार ।
 तस्यानिलाभ परिशुद्धिहेतोर्मौमो मुने स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ १५ ॥
 हनिर्भुजामेधनता चतुर्णां मध्ये ललाटतपसस्तसति ।
 असौ तपस्यपरस्तपर्षी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दात ॥ १६ ॥
 अद शरप्य शरभगनाम्रस्तपोनन पावनमाहिताग्ने ।
 चिराय सतर्प्य समिद्धिसग्नि यो मत्रपूता तनुमप्यहौर्षीत् ॥ १७ ॥
 ठायानिर्नाताव्यपरिश्रमेषु भूयिष्ठसमाव्यपलेष्वमीषु ।
 तस्यातिरथानामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेणिव पादपेषु ॥ १८ ॥
 धाराम्बनेन्द्रारिदरीमुखोऽसौ शगाप्रलम्बाबुदनप्रपक ।
 यन्नाति मे यधुरगात्रि चक्षुर्दृष्ट यकुशानिव चित्रकूट ॥ १९ ॥
 एषा प्रसन्नस्तिमितप्रनाहा सरिद्धिदूरातरमानतन्वी ।
 मदाकिर्ना भाति नगोपकठे मुक्तावली कटगतेन भूमे ॥ २० ॥
 अय मुजातोऽनुगिर तमाऽ प्रनाड्रमादाय सुगाधि यस्य ।
 यथांबुरापाङ्कपोद्गोर्भा मयाततस परिकल्पितस्ते ॥ २१ ॥
 अत्राभिपेकाय तपोधनाना सर्तापिहस्तोऽदृतहेमपद्माम् ।
 प्रवर्तयामास किलानुसूया निस्त्रोनस त्र्यवर्कर्मलिमालाम् ॥ २२ ॥
 न्यमा पुरस्ताद्गुपयाचितो य सोऽय वट श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मर्णानामिव गान्ढानो मपधराग पठितो विभाति ॥ २३ ॥

क्वचिप्रभालेपिभिर्गिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरियानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपकजानामिद्रीप्रिरैस्त्वचितातरेषु ॥ २४ ॥
 क्वचित्त्वगाना प्रियमानसाना काटत्रममर्गवर्णाप पक्ति ।
 अन्यत्र कालागुस्दत्तपत्ना भक्तिर्मुत्रश्चदनकल्पितेन ॥ २५ ॥
 क्वचित्प्रभा चाद्रमसी तमोभिःश्यानिर्लीने शरलीकृतेन ।
 अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा र्धेण्वियालक्ष्यनभ प्रदेशा ॥ २६ ॥
 क्वचिच्च कृणोरगभूपणेन भस्मागरागा ननुरीश्वरस्य ।
 पश्यानप्रयागि विभाति गगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगं ॥ २७ ॥
 पुर गिपाद्राधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं निहाय ।
 जटासु बद्धास्वस्दत्तमुमत्र कर्तव्ये कामा फलितास्तपति ॥ २८ ॥
 जलानि या तीरनिखातयुषा वह्न्ययोव्यामनु रानत्रानीम् ।
 तुरगमेवानभृतामतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ २९ ॥
 सेष मदीया जननीं तैर्न मान्येन राज्ञा सरयुर्वियुक्ता ।
 दूरे ऋसत शिशिरानिलैर्मा तरगहस्तस्पर्गहतीं ॥ ३० ॥

Raghuvamsa XIII.

XXII

Another founding.

अथकटाचिदेकेन तापसेन राजलक्षणविराजित क्वचिन्नयनानदकर
 सुकुमार कुमार राज्ञे समर्प्याचोचि । भूवट्टभ बुगसमिदानयनाय वन-
 गतेन मया क्वचिदशगण्या व्यक्तकार्पण्याश्चु मुचती वनिता त्रिलोकिता ।
 निर्जने वने किनिमित्त रचते त्रयेति पृष्ठा सा करसरोग्देरश्चु प्रमृय
 सगद्गद मामचोचत् । मुने लाप्रप्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके
 पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुग्मुपेत्य कचन कालमधिगमति समारापि
 तगिरीशो मालत्रार्थशो मगधराज योद्दुमभ्यगात् । तत्र प्रग्व्यात्-
 शैरेतयोरमग्ये मग्ये र्तमाने मुहनाहाय्यक कुर्वाणी निजप्रले सति

विदेहे विदेहेश्वर प्रहारवर्मा जयव्रता रिपुणाभिगृह्य काम्प्येन पुष्येन
 विसृष्टो हतानशेषेण शून्येन सैन्येन सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो
 वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नधिरुबलेन शररत्रलेन रभसादभिहन्य
 मानो मूलबलामिरक्षितारोध सह पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्वमयो
 र्धात्रीभावेन परिकल्पिताह महुहितापि तीव्रगांति भूपतिमनुगतुमक्षमे
 अभूव । तत्र विवृतनदन काऽपि रूपी कौप इव व्याघ्र शीघ्र मामात्रा
 तुमागतवान् । भीताहमुदग्रप्राणि स्वलती पर्यपतम् । मदीयपाणिभ्रष्टो
 बालक कस्यापि कापिलाशम्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छनाकर्षिणोऽ
 र्मर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्वाणो वाणासनयत्रमुक्तोऽपाहरत् । त्रिलो
 लालको बालकोऽपि शरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत । कुमारमपरमुद्द
 हती महुहिता कुत्र गता न जाने । साह मोह गता केनापि वृषा
 लुना वृष्णिपालेन स्वकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाभवम् । तत स्व
 स्थीभूय भूय क्ष्याभर्तुरतिकमुपतिष्टासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञत
 या च व्याकुलीभवामि । इयमिदधाना एकाकिन्यपि स्वामिन गमि
 ष्यामीति सा तदेव निरगात् । अहमपि भयन्मित्रस्य विदेहना
 थस्य निपन्नमित्त विषादमनुभवस्तदन्वयावुर कुमारमन्विष्य
 स्तदेक चडिकामदिर सुदर प्रागाम् । तत्र सततमेवनिध्रत्रिजयसि
 द्भये कुमार देवतोपहार करिष्यत किगता मया समम्यभाष्यत । ननु
 किरातोत्तमा घोरप्रचारे कातारे स्वलितपथ स्थिरिभूमुगेऽह मम पुत्र-
 क कचिच्छयाया निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किंचिदतरमगच्छम् । स
 यत्रगत केन वा गृहीत इति परिक्ष्यापि न वाक्ष्यते । तन्मुखाये
 कनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि । किं करोमि क यामि भवद्भिर्न
 विरामदशीति । द्विजोत्तम कश्चिदत्र तिष्ठति । विमेष तव नदन स
 न्यमेव तदेव गृहाणेयुस्या दैवानुबन्धेन मय्य त व्यतरन् । तेम्यो
 दभार्तारह चात्कमगीहृन्त्य शिशिरौदकादिनांपचारणाञ्चाम्य नि-

एक भवदकं समानांतवानस्मिं । एनमायुष्मत पितृरूपो भवानभिर-
हतामिति । राजो मुद्गदापन्नमित्त शौकं तन्नदनविलोकनसुखेन किञ्चि
धरीकृत्य तमुपहारस्वर्मनाम्नाहूय राजराहनमिव पुषोप ।

Das ikumāracharita.

XXIII

Dasaratha and Visvāmītra.

अभून्नुषो विबुधसखा परतप श्रुतान्विनो दशरथ इत्युदाहृत ।
गुणैर्वर भुवनहितच्छेदेन य सनातन पितरमुपागमत्स्वयम् ॥ १ ॥
सोऽध्येष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट पितृनपारी सममस्त बधून् ।
यजेष्ट पङ्कवर्गमरस्त नीतौ समूलघातान्यनधीदरीश्व ॥ २ ॥
वमूनि तोय धनवद्वयकारीत्सहासन गोत्रभिद्रोऽच्ययामीन् ।
न त्र्यवकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशामि सर्वेषुभृता निराम्यत् ॥ ३ ॥
पुण्यो महाब्रह्मसमूहशुष्ट सतर्पणो नाकसदा प्रेण्या ।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाऽङ्क्रे वन्दिग्भिप्रर्णात् ॥ ४ ॥
स पुण्यकीर्ति शानमन्युकम्पो महेद्रलोकप्रतिमा समुद्रवा ।
अध्यास्त सर्वतुसुखामयोव्यामध्यासिता ब्रह्मभिरिन्द्रबोध ॥ ५ ॥
निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मान्नकोशशस्य ।
ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या स्थितावद्भस्येव पुर मघोन ॥ ६ ॥
वर्ष्यासु कामार्थयशस्फुरीषु मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।
विद्यासु निद्वानिव सोऽभिरिरे पत्नीषु राजा तिसृषुत्तमासु ॥ ७ ॥
पुत्रीयता तेन वरागनाभिरानायि निद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।
विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनी स्वा पुरमृष्यगृग ॥ ८ ॥
ऐहिष्ट त कारापितृ वृतात्मा क्रतु नृपा पुत्रफल मुनीद्रम् ।
ज्ञानाशयस्तस्य ततो व्यतानीत्स कर्मठ कर्म सुतानुबधम् ॥ ९ ॥
निष्ठा गते दात्रिमसभ्यतोषे विहित्रिमे कर्मणि राजपत्न्य ।

प्राशुर्दुतोच्छिष्टमुदारवश्यास्तिस्र प्रसांतु चतुरस्तु पुत्रान् ॥ १० ॥
 काशल्ययाऽसावि सुखेन राम प्राक्कयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
 प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ ११ ॥
 आर्चीद् द्विजार्तापरमार्थविदानुदेजयान्भूतगणान् न्यषेर्धान् ।
 विद्वानुपानेष्ट च तान्स्वकाले यतिर्वदिष्टो यमिना वरिष्ट ॥ १२ ॥
 वेदोऽगवाम्नैरगविलाऽव्यगायि शस्त्राप्युपायसत जिवराणि ।
 ते भिन्नवृतीन्यपि नानसानि सम जनामा गुणिनोऽध्यवासु ॥ १३ ॥
 ततोऽभ्यगाद्गाधिमुन क्षितीन्द्र रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्ति ।
 राम वरीतु परिरक्षणार्थं गत्तार्जैहत्त मधुपर्कपाणि ॥ १४ ॥
 आख्यं मुनिस्तस्य शिष्य समाधेविघ्नति रक्षासि वने क्रतुध ।
 तानि द्विपद्वीर्यनिराकरिष्युस्तृणेद्दु राम सह लक्ष्मणेन ॥ १५ ॥
 स शुश्रुवाम्नद्वचन मुमोह गजाऽसहिष्यु सुतविप्रयोगम् ।
 अह्युनाथ क्षिनिप शुभयुरुचे वचस्तापसकुजरेण ॥ १६ ॥
 मया त्रमाप्था शरण भयेषु वय त्वयाप्यास्महि धर्मवृद्ध्यै ।
 त्वात्र द्विजत्र च परस्परार्थं शका कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ १७ ॥
 धानिष्यते तेन महान्विपक्ष स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।
 मा मा महामपग्भूरयोग्य न मद्भिधो न्यस्यति भारमप्रयम् ॥ १८ ॥
 नुध्यन्दुः ३ धक्ष्यति निप्रवहिर्यास्यन् सुतस्तप्यति मा समन्युम् ।
 इत्थं नृप पूर्वममादृगेचे ततोऽनुजज्ञे गमन सुतस्य ॥ १९ ॥

Bhatti-Kavya I

XXIV

Draupadi and Yudhishtira

इतारयिवा गिरमात्तमत्रिये गतेऽथ पर्या रत्नमनिवामिनाम् ।
 प्रदिश्य नृष्णामदन महीभुजा नदाचक्षेत्रेऽनुजसनिर्धा यच्च ॥ १ ॥
 निशाम्य सिद्धिं दिशतानपाटुर्नाम्नतन्मन्मन्ता विनियनुमक्षमा ।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुद्राजहार द्रुपदामजा गिर ॥ २ ॥

भयादशेषु प्रमदाजनोदित भवत्यधिकक्षेप इवानुशामनम् ।

नरापि वक्तु व्यवसाययति मा निरस्तनारीसमया दुर्गन्धय ॥ ३ ॥

अग्वडमाखडलतुल्यग्रामभिश्चिर धृता भूपतिभि स्वपराज ।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतगजेन स्त्रिगृवापर्वजिता ॥ ४ ॥

ब्रजति ते मूढधिय पराभव भवति मायाविषु ये न मायिन ।

प्रतिश्य हि घति शठान्मथाविधा न सवृतागान्निशिता इवेपव ॥ ५ ॥

गुणानुरक्तमनुरक्तसाधन कुलाभिमानी बलजा नराधिप ।

परंभ्यदस्य क इवापहारयेन्मनोरमामामवधुमिव श्रियम् ॥ ६ ॥

भवतमेतर्हि मन्युर्गर्हिते विवर्तमान नग्देव वर्मनि ।

कथ न मन्युर्ज्वलययुदीरित शमीतरु शुष्कमिवाग्निरुच्छिव ॥ ७ ॥

अवध्यकोपस्य विहतुरापटा भवति वश्या म्ययमेव देहिन ।

अमर्षशून्येन जनस्य जतुना न जातहर्देन न विद्विपादर ॥ ८ ॥

परिभ्रमंष्ट्रोहितचदनोचित पदातिरत्नगिरेणुरूपित ।

महारथ मलयधनस्य मानस दुनोति नो कश्चिदय वृकोदर ॥ ९ ॥

विजित्य य प्राप्यमयच्छदुत्तगन्कुरूनकुप्य वसु वासवोपम ।

स बल्कनासासि तमांधुना हरन्करोति मन्यु न कथ धनजयः ॥१०॥

वनातशय्याकठिनाकृताकृता कचाचिता विष्वगिवागजा गजौ ।

कथ त्वमेतौ धृतिसयमा यमा विलोकयन्नुमहमे न धाधितुम् ॥ ११ ॥

इमामह वेद न तापका धिय निचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तयः ।

विचिंतयन्त्या भवदापट परा रुजति चेत प्रसभ ममाधय ॥१२॥

पुराधिरूढ शयन महाग्रन निबोधसे य स्तुतिगीतिमगलं ।

अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थली जहासि निद्रामशिव शिमारुतै ॥१३॥

पुरोपनीत नृप रामर्णायक विजातिशेषेण यदेतद्वशसा ।

तदद्य ते कन्यफलाशिन पर परति काश्यं यशमा सम वपु ॥१४॥

अनारत यौ मणिर्पाठशायिनापरजयद्राजशिर स्रजा रज ।
 निर्पादतस्तौ चरणो वनेषु ते मृगद्विजाट्टनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ १५ ॥
 द्विषन्निमित्ता यदिय दश तत' समूढमुन्मूल्यतीव मे मन ।
 परेरपर्यासितवीर्यसपदा पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ १६ ॥
 विहाय शान्तिं नृप घाम तपुन प्रमीद सधेहि वधाय विद्विषाम् ।
 व्रजति शत्रुनवधूय नि स्पृहा शमेन सिद्धिमुनयो'न भूभृत' ॥ १७ ॥
 पुर संरा वामवता यशोधना सुदु सह प्राप्यं निकारमीदशम् ।
 भवाद्दशाश्वेदधिकुर्वन्ते रतिं निराश्रया हतं हता मनस्विता ॥ १८ ॥
 अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिसय पर्येपि सुखस्ये साधनम् ।
 विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुक जटार मन् जुहुधीह पावकम् ॥ १९ ॥
 न समयपरिरक्षण क्षम ते निकृनिपरेषु परेषु भूरिधात्र ।
 अरिषु हि विजयार्थिन क्षितीशा विदधति सोपधि सधिदयणानि ॥ २० ॥

Karitarjunyam I

५५

Brahman is the efficient cause of the universe

चेतन ब्रह्मैकमिदृतीय जगत कारणमिति यदुक्त तन्नोपपद्यते क
 म्मादुपमहारदर्शनात् । इह हि लोकं कुलालादयो घटपटादीना कर्तारो
 मृदुचक्रसूत्राग्नेयकारकोपसहायेण सगृहानसाधना सतस्तत्तत्कार्यं
 कुर्याणा दृश्यते । ब्रह्म चासहाय तत्राभिप्रेत तस्य साधनातरानुपसमहे
 मनि कथं स्रष्टुवमुपपद्येत । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् नैष
 दोष । यत क्षीरान्द्रव्यम्बभाननिशेषादुपपद्यते । यथा हि लोकं
 क्षीरं जत्र वा स्वयमेव दग्धिदग्धमात्रेण परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्य साधन
 मथेनापि नविश्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यदिमात्रेण परिणयमानमपेक्षत
 एव बाह्य साधनं औण्यादिक कथमुच्यते क्षीरस्येति । नैष दोष ।
 स्यपमपि हि क्षीरं या न यावती च परिणाममात्रमनुभवत्येव त्वार्यते

त्वौष्ण्यादिना दधिभावप्राप । यदि च स्वय दधिभावशीलता न स्यान्नैवैः
 ष्यादिनापि वलाद् दधिभावमापयेत् । न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना
 वलाद्दधिभावमापद्यते । माधनमंपत्या च तस्य पूर्णता संपद्यते । परि-
 पूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्थानेव केनचिन् पूर्णता मंदाग्रयित्वा । तस्मा-
 देकस्थापि । ब्राह्मणोपिचित्रशक्तियोगान् क्षीरादिबद् विचित्रपरिणाम
 उपपद्यते ।

Sankarabhāṣya.

XXVI.

Judicial Procedure

व्यवहारनृपः पश्येद्विद्वद्धिर्ब्राह्मणः नरः ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण । क्रोधलोभादिशर्जितः ॥ १ ॥
 श्रुताप्यनमर्षज्ञा शर्मज्ञाः सन्यसादिनः ।
 राज्ञा सभामदः कार्यं रिपौ मित्रे च ये ननाः ॥ २ ॥
 अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारानृपेण तु ।
 नर्भ्यः सह नियोक्तव्यो । ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥
 रामालोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकाणिः ।
 नभ्याः पृथक् पृथग्दटया विवादाद् द्विगुण दमन् ॥ ४ ॥
 स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
 आवंदयति चेद्ब्राह्मे व्यवहारपटं हि नत् ॥ ५ ॥
 प्रत्यर्धिनोऽग्रतो लेख्य यथावेदितमर्धेना ।
 समासमातदधार्हनामजान्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥
 श्रुतार्धम्योत्तर लेख्य पूर्वदिदकमनिर्धा ।
 तताऽर्धा लेख्येनयः प्रतिज्ञातार्धमाग्रम् ॥ ७ ॥
 सन्निद्धो मिदिमाप्नोति विपर्गतमतोऽन्यथा ।
 चतुःशान्दप्रवहारेऽयं विवादेऽपुपद्रार्धितः ॥ ८ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नेन प्रत्यभियोजयेत् ।
 अभियुक्त च नान्येन नोक्त विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥
 कुर्यात्प्रत्यभियोग च कल्हे साहसेषु च ।
 उभयो प्रतिभुर्ग्राह्य समर्थं कार्यनिर्णये ॥ १० ॥
 साक्षिपूभयत ससु साक्षिण पूर्ववादिन ।
 पूर्वपक्षेऽधरीसूते भवत्युत्तरवादिन ॥ ११ ॥
 उट्ट निरस्य भूतेन व्यग्रहारान्नयेन्नृप ।
 भूतमप्यनुपस्त हीयते व्यग्रहारत ॥ १२ ॥
 स्मृत्येविरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यग्रहारत ।
 अर्थग्राह्यात्तु वट्टवद्वर्मशास्त्रमिति स्थिति ॥ १३ ॥
 प्रमाण लिपिन भुक्ति साभिधेति कीर्तितम् ।
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ १४ ॥
 सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
 आर्धा प्रतिग्रहे व्रंते पूर्णा तु बलवत्तरा ॥ १५ ॥

Yajnavalkyasmṛiti II

XXVII

Miscellaneous verses

दिगते ध्रुवते मदमाग्निगडा करटिन
 करिष्य कार्ण्यास्पदमसमर्शाब्दा खलु मृगा ।
 इदानीं लंभेऽग्निन्ननुपमशिखाणा पुनरय
 नग्याना पाडिय प्रकटयतु कस्मिन् मृगपति ॥ १ ॥
 पुरा मरामि मानभे विचमारमाग्निमलत्
 परागमुग्भीष्टने पयामि यम्य यात यय ।
 म पराट्टंऽनुना मिन्दनेषभेवाकुंटे
 मराट्टयुटनापय कथय रे यथ वर्तताम् ॥ २ ॥

अथि दलदरविद स्यदमान मरद

तत्र किमपि लिहतो मजु गुजतु भृगाः ।

दिशि दिशि निरपेक्षस्तावर्कान विवृष्वन्

परिमलमयमन्यो वांघवो गंधवाहः ॥ ३ ॥

समुपागतप्रति देवादवहेत्यां कुटज मधुकरे मा गा. ।

मकरदतुदिलानामरविदानामयं महामान्यः ॥ ४ ॥

तायन्कोकिल प्रिसान् यापय दिवसान्वनातरे निवसन् ।

यावन्मलदालिमाळः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ५ ॥

कमलिनि मलिनाकरोपि चेतः किमिति वकैरवहेलिताऽनभिज्ञैः ।

परिणतमकरदमार्मिनास्ते जगति भवतु चिरायुषो मिलिदाः ॥ ६ ॥

नितरां नाञ्चोस्मानि त्व खेद कूप मा कदापि कृथाः

अन्यतमरसहृदयो यतः परेषा गुणप्रहातासि ॥ ७ ॥

येनामदमरदे दलदरविदे दिनान्यनायिपत ।

कुटजे खल्ल तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ८ ॥

अथि मलयज महिमाय कस्य गिरामभ्नु रिपयस्ते ।

उद्विस्तो यद्मरल फणिनः पुष्पासि परिमलोद्गारैः ॥ ९ ॥

पाटीर तत्र पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।

यत्पिपतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोपि परिमलैः पुष्टिम् ॥ १० ॥

नारक्षीर्गविदेके हसालस्य त्वमेव तनुपे चेत् ।

निश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रत पालयिष्यति कः ॥ ११ ॥

स्वच्छद दलदरविदे ते मरद

विदतो विदधतु गुञ्जित मिलिदाः ।

आमोदानथ हरिदतराणि नेतु

नैवान्यो जगति समारणाप्रमाण. ॥ १२ ॥

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्जालादातैः शुष्कता

गता कं प्रति पांयसंततिरसां सनापमालाकुला ।

एव यस्य निरतराधिपटलैर्नित्य वपु क्षीयते

धन्य जीवनमस्य मार्गसरसौ धिग्वारिधीना जनु ॥ १३ ॥

आपेदिरेऽनरपथ परित पतगा भृगा रसाळकुसुमानि समाश्रयते ।

सकोचमचति सरस्त्रयि दानदीनो मीनो नु हत कतमा गतिमभ्युपेतु ॥ १४ ॥

गुजति मञ्जु मिलिंटे मा मालति मैतनुपयासी ।

शिरसा वदान्यगुरव सादरमेन वहति सुरतरव ॥ १५ ॥

यस्य गुणगणजानपि सता ब्दिजिह्वरसेव्यता नीत ।

तानपि वहसि पटीरज कि कथयामस्त्वदीयमाज्ञत्यम् ॥ १६ ॥

गाहितमखिल गहन परितो दृष्टाश्च निटपिन सैः ।

सहकार न प्रपेदे मधुपेन भयसम जगति ॥ १७ ॥

अपनीतपरिमलातरकथे पद न्यस्य देवतरुसुमे ।

पुष्पातेरेऽपि गतु वाञ्छसि चेन्द्रमर धन्योऽसि ॥ १८ ॥

तरकुलसुपमापहरा जनयतीं जगति जीवजातार्तिम् ।

केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥ १९ ॥

कल्भ तयातिकमागतमलिमेन मा कदाप्यनशासी ।

अपि दानमुदराणा द्विपधुर्याणामय शिरोधार्य ॥ २० ॥

न यत्र स्थेमान दुरतिभयभ्रातनयना

एल्लहामेऽरेभ्रमदृक्कदरा करटिन ।

टुट्मुताभारे भवति परलोक गतयतो

हरेरस्य द्वारे शिव शिव शिवानां कटक ॥ २१ ॥

प्रीत्ये भोष्मन्तर पर्यदिनृता दग्धोऽपि यथातक-

स्यां प्यायन् धन वागरान् यधमपि द्वाधीयसो नीतवान् ।

देवाद्गोचनगोचरेण नयता तस्मिन्निदानी यदि

स्वीचये पर्यागिदातनृपा तय प्रति दृग्दे ॥ २२ ॥

दयदहनताटाग्नाजालाहानां

परिमन्तिन्वानां म्यायां भूरहाणाम् ।

अयि जलपर शैलश्रेणिग्रुगेषु नोय

वितरसि बहु कोऽय श्रीमदस्तानर्कान् ॥ २३ ॥

नाक ग्रावगणैर्लुठति मणयस्तारैर्ऽर्कविबोपमा

नीरे नीरचरे सम स भगवान्निद्राति नारायण ।

एव वीक्ष्य तवाविवेकमथ च प्राडिं परामुञ्जते

किं निदान्ययत्र स्तयानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥ २४ ॥

कि खलु रत्नरेते कि पुनरन्नायितेन उपुषा ते ।

मटिलमपि यत्र तावकमर्णव उदन प्रयाति तृपितानाम् ॥ २५ ॥

इयस्या सपत्तात्रपि च मटिलाना त्वमधुना

न तृगामार्त्ताना हरमि यदि कासार महमा ।

निद्राये चडाक्षर किरति परितोऽप्यारत्निकर

कृशाभूत केयामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ २६ ॥

भुक्ता मृणालपटला भवता निर्पाता

न्यवृनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।

रे राजहम बद तस्य सरोवरस्य

कृत्येन केन नान्तितासि कृतोपकार ॥ २७ ॥

प्रारभे कुमुनाकरस्य परितो यम्योऽममजरी

पुने मञ्जुलगुणितानि रचयस्तानातनोऽननान् ।

नस्मिन्नय रसाऽशाविनि दशा द्वा कृशामचनि

त्व चेमुचमि चचरीरु विनय नाचम्वदन्योऽस्मि ॥ २८ ॥

मिथिति नो रे दध्या क्षणमपि मद्राधेक्षण सन्वे

गच्छ्रेणीनाथ त्वमिह जटिलाया जनभुनि ।

अनां धुभिस्तान्या रत्नखरविद्राविनमहा

गुम्प्रायप्रम म्वापिति गिरिगर्भे हरिपति ॥ २९ ॥

गिरिगन्धेषु गुम्भर्गुभितो

गजराजपोत न कदापि संचरेः ।

यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनंध्रयो

भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ३० ॥

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती

कृती मालाकारो बबुलममि कुत्राऽपि निदधे ।

इदं कौ जानीते यद्यमिह कोणातरगतो

जगज्जाल कर्ता कुसुमभरसौरम्यभरितम् ॥ ३१ ॥

स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने

चचूकोटिप्रिपटिताररपुटो यास्याम्यहं पजरात् ।

एव कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-

त्यतः सप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥ ३२ ॥

पित्र स्तन्य पोत त्वमिह मददतावल्लधिया

दृगतानाधत्से किमिति हरिदतेषु परपान् ।

त्रयाणां लोकानामपि हृदयताप परिहर-

न्नय धीर धीर ध्वनन्ति नवनीलो जलधरः ॥ ३३ ॥

नरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता वामामुत्सुस्पर्धिनी

वामो यस्य हरे करे परिमलो गीर्वाणचेतोहर ।

मर्थस्य तदहो महाकाविरगिरा कामस्य चांभोरुह

त्व चेन् प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्रां किमाचक्ष्महे ॥ ३४ ॥

विदुषा वदनाढाच सहसा यांति नो बहिः ।

याताश्चेन्न पराचति द्विरदानां रदा इव ॥ ३५ ॥

आदार्यं भुवनत्रयेऽपि निदितं सभूतिरभोनिधे-

वामो नदनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

एव दातृगुरोर्गुणा. सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः

स्यादर्थिप्रवराधिर्नार्पणविधावेको त्रिपेको यदि ॥ ३६ ॥

विश्वाम्य मधुरवचनैः साधून् ये वचयन्ति नम्रतमाः ।

तानपि दधासि मातः काश्यपि यास्तत्रापि च विवेकः ॥ ३७ ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-

रन्त्यैव काऽपि रचना वचनार्थानाम् ।

अत्रोत्तरा च कृतिराकृतिसार्यहृद्या

विद्यायतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ ३८ ॥

आपद्रतः क्लिष्ट महाशयचक्रवर्ती

विस्तारयन्वृत्तधूर्ध्वमुदारभासम् ।

कालागुल्दह्नमप्यगतः समता-

ह्योक्तोत्तर परिमल प्रकटीकरोति ॥ ३९ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुफितानां

रोषोऽपि निर्मलधियां ग्मर्णाय एव ।

त्योरुपृणैः परिमलैः परिपूरितम्य

काश्मीरजस्य कटुताऽपि नितांतरम्या ॥ ४० ॥

लीलालुटितशारदापुरमहासंपद्गराणां पुरो

विद्यामन्निनिर्गल्लक्षणमुपो बल्यति चैपामराः ।

अथ श्वः फणिनां शकुतशिशवो दंतावलयानां शशाः ।

मिहानां च सुगेन मूर्ध्नु पदं घास्यन्ति शालावृक्षाः ॥ ४१ ॥

गीर्भिर्गुरूणां परयाक्षराभिस्तिरस्त्वता याति नरा महत्त्वम् ।

अलम्बदागोत्कपणा नृपाणां न जानु मौली मणयो वसति ॥४२॥

ग्रहति विषयान् पटीरजन्मा शिरानि मनीषट्ठं दधाति दीपः ।

वेधुरपि भजतेतरां कलक पिशुनजन गन्तु विभ्रनि क्षिर्नीत्राः ॥४३॥

ब्रह्मरूपः गन्तु हिताचरणैरमदमानदयव्यगिल्लोकमनुक्त एव ।

नाराधिनः फथय पेन करेच्छरैरिन्दुर्विज्ञासपनि कैरनिर्णाकुडानि ॥४४॥

टणमपि महोपकार पय इव पीना निगनकः ।

प्रत्युत हंतु यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ ४५ ॥

खलः कापञ्चदोषेण दूरैणैव विसृज्यते ।

अपायशक्तिभिर्लोकैर्विषेणाशीनिषो यथा ॥ ४६ ॥

वशाभवो गुणवानपि सगविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तुर्वाफलविकलो वीणादंडः प्रयाति महिमानम् ॥ ४७ ॥

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति ।

निखिलरसायनमद्वितो गधेनोम्नेण लशुन इव ॥ ४८ ॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः

किं शाम्भु श्रवणेन यस्य गलति द्वैतांधकारोत्करः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वात्रबोधः सखे

कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासचयः ॥ ४९ ॥

निष्णातोऽपि च वेदाते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥ ५० ॥

नैर्गुण्यमेव सार्धयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शाब्दिनान्येऽविराजते खट्वने चटनद्रुमा ॥ ५१ ॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामानन्वान् स्वकीयगुणजालैः ।

विवराणि मुद्रयन् द्रवगूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ५२ ॥

घत्ते भरं बुभुमुपत्रफलावलीनां

धर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।

यो देहमर्पयति चान्यमुखस्य हेतो-

न्मस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ५३ ॥

हान्नाहलं गच्छुः पिपामति कानुकेन

काशानलं परिचुचुविपति प्रकामम् ।

व्यालाधिपं च यतने परिरब्धुमद्वा

यो दृर्जनं वशयितुं तनुने मनीषाम् ॥ ५४ ॥

दीनानामिह परिहाय शुष्कगस्या
न्यादार्यं प्रकटयतो मर्हाजरेषु ।

औलस्य परममाय्य दुर्मदस्य

ज्ञातोऽय जलसर तामका निवेक ॥ ५५ ॥

गिरयो गुरजस्तेभ्योऽप्युर्गो गुर्गो ततोऽपि जगदटम् ।

तस्मादप्यतिगुग्गु प्रलपेऽप्यचरा महामान ॥ ५६ ॥

व्योमनि वीनाकुरते चित्र निर्माति सुदर धने ।

रचयति रेखा सटिळे यस्तु खले चरति मत्कारन् ॥ ५७ ॥

किमहं ज्ञामि खल दिव्यमते गुणपक्षमातमभितो भवत ।

गुणशाडिनो निविग्माजुवनान् यदर्हनिश न म्वटु विम्बरमि ॥ ५८ ॥

रे खल तत्र म्वटु चरित विदुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि ।

अप्यान् पापामन् कृतया कथयापि ते हतया ॥ ५९ ॥

आनदमृगद्रायाग्नि र्जाडशाग्निमदन्दिप

ज्ञानदीपमहायाग्य खन्ममागम ॥ ६० ॥

खडास्तु कुशला साधुत्तितप्रयुहकर्मणि

निपुणा फणिन प्राणानपहर्ते निगमनाम् ॥ ६१ ॥

वदने विनिवेशिता भुजगी पिशुनाना ग्मनाभिपेण ज्ञाना ।

अनया कथन्ययाजरीडा न हि जीयति जना मनागमत्रा ॥ ६२ ॥

अनिरत परकार्यकृतानता मयुरिमानिदयेन वक्षीऽमृतम् ।

अपि च मानसमधुनिधिर्मिशो विमलशारदचन्द्रिरचन्द्रिया ॥ ६३ ॥

एषा जमुमारुरो मे सर्ववपिता गिर चिर मल्लान् ।

इति चिन्तयतो हृदये पिपस्य ममाधापि शोभिदेन शर ॥ ६४ ॥

निगुण शोमते नैव विपुत्राडवगेऽपि ना ।

आपानरम्यपुण्यश्रीशोभित शान्मतिर्यया ॥ ६५ ॥

पकेर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
 कटुघर्षैर्विना काव्य मानस त्रिपर्यैर्विना ॥ ६६ ॥
 तत्र किमपि काव्याना जानाति विरलो मुषि ।
 मार्मिकं को मरदानामतरेण मधुव्रतम् ॥ ६७ ॥
 यथा तान विना रागो यथा मान विना नृपः ।
 यथा दान विना हस्ती तथा ज्ञान विना यतिः ॥ ६८ ॥
 सतः स्वतः प्रकाशते गुणा न परतो नृणाम् ।
 आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेतानुभाव्यते ॥ ६९ ॥
 अयि वत गुरु गर्व मास्म कस्तूरि यासी-
 रखिलपरिमलाना मौलिना सौरभेण ।
 गिरिगहनगुहाया लीनमत्यतदीन
 स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि ॥ ७० ॥
 दूरीकरोति कुमति निमलीकरोति ।
 चैतश्चिरतनमव चुलुकीकरोति ।
 भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति
 सगः सतां किमु न मगलमातनेति ॥ ७१ ॥
 अनवरतपरोपकारव्यग्रीभवदमलचेतसा महताम् ।
 आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥ ७२ ॥
 घृतस्य लिप्ता कृपणस्य दिप्ता
 विमार्गगायाश्च रचिः स्वकाते ।
 सर्पस्य शातिः कुटिलस्य मैत्री ।
 निधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ ७३ ॥

द्वितीयावलिः

SECOND SERIES.

I.

A jackal fallen into an indigo—vat.

अस्यरण्ये कश्चिच्छृगालः स्वेच्छया नगरोपाते भ्राम्यन्नीलीभाण्डे पतितः । पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः । अथ नीलीभाण्डस्वामिना मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुत्थप्य दूरे नीत्वापसारितस्तस्मान्पल्लयितः । ततोऽसौ वनं गत्वा स्वकीयमात्मानं नीलवर्णमवलोक्या चिन्तयत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः । तदाहं स्वकीयोत्कर्षं किं न साधयामि इत्यालोच्य शृगालानाहूय तेनोक्तम् । अहं भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वापधिरसेनाभिपिक्तः । तदचारम्यारण्येऽस्मदाज्ञया व्यवहारः कार्यः । शृगालाश्च तं त्रिशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टांगपातं प्रणम्योचुः । यथाज्ञापयति देवः । इत्यनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्यवामिष्व्राधिपत्यं तस्य वभूव । ततस्तेन स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिक्यं साधितम् । ततस्तेन व्याघ्रसिहादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य सदसि शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः । ततो विपण्णाञ्च शृगालानवलोक्य केनचिद्बृद्धशृगालेनैतत्प्रतिज्ञातम् । मा विपादत । यदनेनानाभिज्ञेन नीतिविदो गर्भज्ञां वयं सुसमीपात्परिभूतास्तद्यथायं नश्यति तथा विधेयम् । यतोऽमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञान्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथायं परिचितो भवति तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयम् । यतः सर्वे सध्यासमये संनिधाने महारावमेकदैव करिष्यथ । ततस्तं शत्रुमाकर्ष्य जातिस्वभावात्तनापि शत्रुः कर्तव्यः । ततस्तथानुष्ठिते सति तद्भुतम् । यतः ।

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।
श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्रात्युपानहम् ॥ १ ॥

तत शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हत । अतोऽहं ब्रवीमि ।

आत्मपक्ष परित्यज्य परपक्षेषु यो रत ।

स परहन्यते मूढो नीलवर्णश्चगालवत् ॥ २ ॥

Iti topadesa III

II

Monks advised by a bird

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च कदाचिद्धेमतसम
येऽसौम्यवातसस्पर्शवेपमानकलेन प्रवर्षेद्धनधारानिपातसमाहत न
कथञ्चिच्छातिमगमत् । अथ केचिद्धानरा वह्निकणसदृशानि गुजाफलानि
त्रिचिन्त्य वह्निवाल्या फल्कुर्वन्त समतात्स्थु । अथ सूचीमुखो नाम
पक्षां तेषां त वृथायासमनलोक्य प्रोवाच । भो भयत सर्वे मूर्खतमा ।
नैते वह्निकणा वह्निकणसदृशानि गुजाफलान्येतानि तत्किं वृथा श्रमेण
नेतस्माच्छीतरक्षा भवति । तदन्विष्यता कश्चिन्निर्नातो वनप्रदेशो गुहा
वा गिरिकदर वा । अद्यापि साटोपो मेवो दृश्यते । अथ तेषामेकतमो
वृद्धवानरस्तमुवाच । भो किं त्वानेन व्यापारेण । तद्गम्यताम् । सोऽपि
तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह । मो किं वृथा क्लेशेन ।
अथ यावदसा न कथञ्चिप्रलपन्विरमति तारदेकेन वानरेण व्यर्थं
मन्त्रात्कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च । अ-
तोहं ब्रवीमि ।

नानाम्य नमते दारु नास्मिनि त्याक्षुरक्रिया ।

सूचीमुख्य निजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥

Panchatantra I

III

General precepts of advice.

दड दडीय भूतेषु धारयन्धरणीपति ।

प्रजा समनुगृह्यायाप्रजापतिरिव स्वयम् ॥ १ ॥

वाक् सूत्रता दया दायं दीनीपगतर्क्षणम् ।
 इति सगः सतां साधु ह्येतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ २ ॥
 आविष्ट इव दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा ।
 समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
 न तेन्योऽन्यधिकाः संतः संति सत्पुरुषव्रतैः ।
 दुःखपकार्णवे मग्न दीनमप्युद्धरति ये ॥ ४ ॥
 दयामास्थाय परमां धर्माद्विचलन्नृपः ।
 पीडितानामनाथानां कुर्यादध्रुप्रमार्जनम् ॥ ५ ॥
 आनृशस्य परो धर्मः सर्वप्राणभृतां यतः ।
 तस्माद्राजा नृशंस्येत पालयेत्कृपणं जनम् ॥ ६ ॥
 न हि स्वमुखमन्विच्छन्पीटयेत्कृपणं नृपः ।
 कृपणः पीडयमानो हि मन्युना हीति पार्थिवम् ॥ ७ ॥
 को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ।
 अल्पनाराणि भूतानि पीडयेद्विचारयन् ॥ ८ ॥
 आधिब्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने
 को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
 महायाताहृतभ्रानिमेघमालातिपेलयैः ।
 कथं नाम महान्मानो ह्रियते विणयारिभिः ॥ १० ॥
 जलांतश्चंद्रचपलं जीवनं खलु देहिनाम् ।
 तथापिधमिति ज्ञात्वा शश्वन्कल्याणमाचरेत् ॥ ११ ॥
 जगन्मृगतृप्रातुल्य वीक्ष्येद क्षणमंगुरम् ।
 सज्जनैः मंगत कुर्याद्विर्माय च मुग्धाय च ॥ १२ ॥
 हिमांशुमाली न तथा न चोत्पुट्टोपल सरः ।
 ध्यानदयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥ १३ ॥
 सतः शीलैपसंपन्नानरुम्भादेव दुर्जनैः ।

अत प्रमिस्य दहति शुष्कवृक्षानिवानल ॥ १४ ॥
 निश्वासोर्द्वीर्णहृतभुग्धूमधूम्रीवृत्ताननै ।
 वरमाशीरिपै सग कुर्यान्न त्वेवदुर्जनै ॥ १५ ॥
 असाध्य साधुमत्राणां तीव्र गग्निप्रमुत्सृजन् ।
 द्विजिह्ववदन धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नग ॥ १६ ॥
 हृदि निद्र इनात्यर्थं यया सतप्यते जन ।
 पीडितोऽपि हि मेधायी न ता वाचमुदीरयेत् ॥ १७ ॥
 प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं ससु द्विषसु च ।
 शिखीत्र केवामधुरं प्रियत्राकस्य न प्रिय ॥ १८ ॥
 अलत्रियते शिखिनं केकया मदरक्तया ।
 वाचा निपश्चितोऽत्यर्थं मायुर्यगुणयुक्तया ॥ १९ ॥
 गुणानुरागी स्थितिमान् श्रद्धधानो दयान्वित ।
 धन धर्माय विसृजेत् प्रिया वाचमुदीरयेत् ॥ २० ॥
 ये प्रियाणि प्रभाप्रते प्रयच्छति च सकृत्तिम् ।
 श्रीमतोऽनिद्यचरिता देवास्ते नरप्रिग्रहा ॥ २१ ॥
 शुचिरास्तिक्यपूतामा पूजयेद्देवता सदा ।
 देवतारद्गुरजनमामत्रच्च सुहृज्जनम् ॥ २२ ॥
 प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोऽनूचानचेष्टिते ।
 कुर्वाताभिमुखाभूलै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ २३ ॥
 स्वभावेन हरोभिर्न सद्भावेन च बाधमान् ।
 स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्या दाक्षिण्येनेतर जनम् ॥ २४ ॥
 अनिदा परवृत्त्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।
 वृषणेष्टु दयादुव्य सर्वत्र मधुरा गिर ॥ २५ ॥
 प्राणैरप्युपकारिण मित्रायाव्यभिचारिणे ।
 गृहागते परिव्रजं शक्या दानं सहिष्युता ॥ २६ ॥

वधुभिर्ब्रधुत्तयोग. स्वजने चरितानि च ।

तच्चित्तानुप्रियाभिव्यनिति वृत्त महामनाम् ॥ २७ ॥

मनानने वर्ननि साधु निष्ठनामय हि पथा गृहमेप्रिना मत ।

अनन गच्छन्वियत महामनामिम च लोकरु परम च विंदति ॥२८॥

Kumardaki Nisūira

IV-

Charudatta on poverty

चान्द्रत्त (उर्ध्वनयलोक्य सनिर्देद नि श्वत्य)

यामा वटि नरदि मद्रुहेदेहर्दना

हनश्च नारत्तगणैश्च विदुत्तपूर्व ।

ताम्वेय सप्रति विरूढतृणाङ्गुगमु

वाताजष्टि पतति काटमुवावर्गेट ॥ १ ॥

(इति मद्रु मद्रु परिज्जम्बोपविष्ट) ।

विद्वरकः । एष आर्य चान्द्रत्त । तद् याननाप्रतमुपसर्पामि ।

(उपसृत्य) श्वस्ति भवने । वर्द्धता भवान् ।

चारु । अये सर्वकाष्ठनिव मत्रेय प्राण । तमेव स्वागतम् । आ
म्यतान् ।

विद्व. । यद् मनानाद्वापयति । भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन
चूर्णवृडेन जातिवृसुमनामिन प्रावारकोऽन्द्रेपित निस्त्रीवृतेदरकार्यम्य
आर्षचान्द्रत्तम्य त्वया उपनेतव्य इति । (नमर्पयति)

चारु. । (गृह्णत्वा सञ्चित स्थित) ।

विद्व. । भो इद किं चित्यते ।

चारु. । वयस्य

मुत्र हि दुखान्यनुभूय शोभने घनाघरारेष्विव दीपदर्शनम् ।

मुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता धृत शरारेण मृत. स जीयति ॥२॥

विद्व. । भो वयस्य भरणादाग्निद्वारा जनरत्ते रोचते ।

चारु । वयस्य

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पकेशं मरणं दारिद्र्यमनतकं दुःखम् ॥ ३ ॥

विदू । भो वयस्य अलं सतापितेन । प्रणयिजनसन्नामितविभवस्य

सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चद्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः ।

चारु । वयस्य न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य

एतत्तु मां दहति यद्रुहमस्मर्दाय

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयति ।

सशुष्कसाद्रमदलेखमिव भ्रमतः

कालान्यये मधुकरा करिणः कपोलम् ॥ ४ ॥

विदू । भो वयस्य एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरटा-

भीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यते तत्र तत्र गच्छति ।

चारु । वयस्य

सत्यं न मे विभयनाशकृतास्ति चित्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवति याति ।

एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य

यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलाभवति ॥ ५ ॥

अपि च

दारिद्र्याद् द्वियमेति हिपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।

निर्निष्णः शुचंमति शौकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ ६ ॥

विदू । भो वयस्य तमेव अर्थकल्यवर्तं स्मृत्या अलं सतापितेन ।

चारु । वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निनासधितायाः परपरिभवो वैरस्परः

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

एन गतु बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभयो

हृदिम्य शोकाग्निर्न च दहति सतापयति च ॥ ७ ॥

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो वलि । गच्छ त्वमपि चतुष्पथे
मातृभ्यो वलिमुपहर ।

विदू. । न गमिष्यामि ।

चारु. । किमर्थम् ।

विदू. । यत् एन पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसादति । तत्को-
गुणो देवेश्वरचित्तु ।

चारु. । ययम्य मा ममम् । गृहस्थस्य नियोऽय निधि

तपसा मनसा नाग्नि पूजिता वलिकर्मणि ।

तु-याति शमिना नित्य देवता किं विचारितै ॥ ८ ॥

तद्वच्छ मातृभ्यो वलिमुपहर ।

विदू. । भो न गमिष्यामि । अन्य कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पु-
नर्वाहणस्य सर्वमत्र विपरीत परिणमति । आदर्शगता इव छाया वाम-
तो दक्षिणा दक्षिणतो ग्रामा । अन्यच्च एतस्या प्रदोषनेऽत्यामिह राज-
मार्गे गणिता विटाश्चेटाश्च राजनहृन्मा सचरति । तस्मात् मङ्कलद्वय-
स्येन कालसर्पस्य मूर्षिक इव अभिमुखापतितो यथ्य इदानीं भविष्या-
मि । त्वमिह उपविष्ट किं करिष्यसि ।

चारु । भवतु तिष्ठ तावदह समाधिं निर्वर्तयामि ।

Mr̥cchhakatika I.

V

The Summer

मणिप्रकारा सरस च चदन शुचौ प्रिये याति जनस्य सेव्यताम् ॥२॥
असह्यवातोद्गतरेणुमडला प्रचडसूर्यातपतापिता मही ।

न शक्यते द्रुमपि प्रजासिभि प्रियात्रियोगानलदग्धमानस ॥ ३ ॥

मृगा प्रचडातपतापिता भृश तृषा महया परिशुष्कतालव ।

वनातरे तोयमिति प्रवाविता निरीक्ष्य भिन्ना ननसन्निभ नभ ॥ ४ ॥

रंधेर्मयूखेरमितापितो भृश त्रिदह्यमान पथि तप्तपाशुभि ।

अवाङ्मुखो जिह्वगति श्वसन्मुहु फणी मयूरस्य तले निपीदति ॥५॥

तृषा महया हतविक्रमोद्यम श्वसन्मुहुर्भूरि विदारितानन ।

न हत्यदूरेऽपि गजामृगाधिपो विलोलजिह्वध्वलिताप्रकेसर ॥ ६ ॥

निशुष्ककठौद्गतशीकरामसो गभस्तिर्भर्भानुमतोऽमितापिता ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्द्रिनो न दत्तिन केसारिणोऽपि विभ्यति ॥ ७ ॥

हुताग्निफलै सप्रितुर्मरीचिभि कळापिन क्लृप्तशरीरचेतस ।

न भोगिन प्रति समीपवर्तिन कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ ८ ॥

विनस्रता त्रात्रतराशुमालिना सपकतोया सरसोऽमितापित ।

उत्प्लव्य भेरुस्तृपितस्य भोगिन फणातपत्रस्य तले निपीदति ॥ ९ ॥

रविप्रभाभिनशिरोमणिप्रभो विलोलजिह्वाद्वयलीढमारत ।

त्रियाग्निसूर्यातपतापित फणी न हीति मङ्कुकुल तृपाकुल ॥ १० ॥

पटुतरवनदाहाप्लष्टशस्यप्ररोहा

परुपपन्नवगाक्षिप्तसशुष्कपर्णा ।

दिनकरपरितापाक्षीणतोया समताद्

त्रिदधति भयमुर्चैर्वाश्व्यमाणा वनाता ॥ ११ ॥

श्वसिति विहगरग शीर्णपर्णद्रुमस्थ

रुपिदुग्मुपयाति शतमद्गेर्निकुजम् ।

भ्रमति गरुपृथ स्रतस्तामिच्छन्

शरभकुठ्मजिभ प्रोद्धरयनु वृपात् ॥ १२ ॥

विकचनवकुमुंभस्वच्छसिदूरभासाः

परुपवनवेगो तूतवेगेन तूर्णम् ।

तरुविटपलताप्रालिंगनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥ १३ ॥

घनति पवनविद्धः पर्वतानां दरीषु

स्फुरति पटुनिनादः शुष्कवशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

क्षपयति मृगयूथं प्रांतलग्नो दनाग्निः ॥ १४ ॥

वहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु

स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।

परिणतदलशाखादुत्पतत्याशु वृक्षाद्

भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ति ॥ १५ ॥

गजगवयमृगैर्द्रा वह्निसतसदेहाः

मुह्यद इव समेता द्वंद्वभाव विहाय ।

हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षाद्

विपुलपुलिनदेशान्निम्नगामाश्रयते ॥ १६ ॥

Ritusamhāra I.

VI

An old woman's tale

एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहिः
 कचिन्मठिकायां विश्रामितुमेत्य कथापि वृद्धतापस्या दत्तपावः क्षणम-
 लिदभूमाववास्थिपि । तस्यास्तु मद्दर्शनादेव किमप्याबद्धधारमश्रु प्राव-
 र्तत । किमेतदव कथय कारणमिति पृष्टा सकरुणमाचष्ट । जैवानृक
 ननु श्रूयते पतिरस्य मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु
 मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च बलुभे बलशंबलयो-

रिव वसुमतीप्रियवदे सख्यमप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनदिता
 ता च प्रियसखी वसुमती दिदक्षु प्रियवदा सह भर्त्रा पुष्पपुरमगमत् ।
 तस्मिन्नेव च समये मालनेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेश
 तोऽपि दुर्लक्षा गतिगमन्मगधराज मेधिलेंद्रस्तु मालनेद्रप्रयत्न
 प्राणित स्वनिपय प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य सहारणर्मण सुतेरिक्तवर्म
 प्रभृतिभिर्व्यात् राज्यमाकर्ष्य स्वस्त्रीयासुहृत्पतेर्देवानयनमादित्सुरद्वी
 पथमनगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तत्सुतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना
 सैहकाकिनी वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिपि । तत्र च मे
 शार्दूलनखावलीढनिपतिताया पाणिभ्रष्ट स बालक कस्यापि कपि
 लाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिपुरिष्व
 सनयत्रमुक्त क्षणादलिक्षत् । भिल्लदारकै स बालोऽपहारि । सा
 त्वह मोहमुक्ता केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्व कुटीमावेश्य कृपयो
 पक्रातव्रणा स्वस्थीभूय स्वभर्तुरतिकमुपतिष्ठामुरसहायतया यावद्दया
 कुलीभवामि तान्ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोदेशमागमत् ।
 सा भृश रुरोद । रुदिताते च सा सार्धघाते स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य
 किरातभर्तृहस्तगमनमात्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणपिरोपण स्वस्था
 याश्च पुनस्तेनोपयंतु चितिताया निवृष्टजातिससर्गवेक्कव्यात्प्रत्याद्या-
 नपारुष्य तदक्षमेण चामुना निविक्ते विपिने स्वाशिर कर्तनोद्यममनेन
 यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरामनो हननमामनक्षोपयमनमित्य
 कथयत् । स तु पृष्टो मेधिलेंद्रस्येत्र कोऽपिसेवक कारणमिलवी तमा-
 र्गानुसारी जात । सह तेन भर्तुरतिकमुपासृत्य पुनवृत्तातेन श्रोत्रमस्य
 देव्या प्रियवदायाधादहार । स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठपुत्रेधिर
 निगृह्य पुनरसत्पिष्युतयातिमात्र चिर प्रयुष्य बद्ध । देवी च बधन
 गमिता । दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयती हातु
 प्रत्रापां किलाप्रहीयम् । दुहिता तु मम हतजीवितादृष्टा रिक्तवर्म-
 महादेवी पत्युमुदरी किलाशिधियत् । तां चेद्राजपुत्री निरुपद्रवाऽः

वावधिष्येतामियता कालेन त्वेमा वयोवस्थामस्प्रक्ष्येताम् । तयोश्च
मतेर्न दायादा नरेन्द्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुरिति प्रमन्युरभिरूरोद ।

Dasakumára-charita

VII

Krisna on the immortality of the soul

संजय उवाच.

त तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीडितमिदनाक्यमुवाच मधुसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुनस्त्वा कर्मलमिदं निपमे सुमपस्थितम् ।

अनर्पिजुष्टमस्वर्ग्यमर्फीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हेव्य मा स्म गम पार्थ नेतत्त्वय्युपपद्यते ।

धुद्र हृदयदोर्नत्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

कः प्र भीष्ममहं सख्ये द्रोण च मधुसूदन ।

इयुभिः प्रतियोस्यामि पूजार्हानरिभूदन ॥ ४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसमूहचेता ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शापि मा त्वा प्रपन्नम् ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हर्षाकेश गुडाकेशः परतप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ६ ॥

तमुवाच हर्षाकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीडितमिदं वच ॥ ७ ॥

अशौच्यानन्वशोचस्व प्रज्ञानादाश्च भापसे ।

गतामूनगतासूश्च नानुशोचति पण्डिता ॥ ८ ॥

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवन जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धरिस्तत्र न मुह्यति ॥ ९ ॥ -

य एन वेत्ति हतारं यश्चैन मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नाय हति न हन्यते ॥ १० ॥

न जायते त्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ११ ॥

वेदाविनाशिन नित्य य एनमजमव्ययम् ।

कथ स पुरुषः पार्थ क वातयति हति कम् ॥ १२ ॥

वाम्नासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ १३ ॥

नैन छिंदति शस्त्राणि नैन दहति पापकः ।

न चैन क्लेदयत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ १४ ॥

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽय सनातनः ॥ १५ ॥

अव्यक्तोऽयमचित्योयमनिकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेव विदित्वैन नानुशोचितुमर्हसि ॥ १६ ॥

अथ चैन नित्यजात नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्व महाबाहो नैन शोचितुमर्हसि ॥ १७ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृयुर्धुन जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्व शोचितुमर्हसि ॥ १८ ॥

स्वधर्ममपि चापेक्ष्य न त्रिकपितुमर्हसि ।

धर्म्यादि युद्धान्द्रेषोऽन्यथाश्रित्यस्य न त्रियते ॥ १९ ॥

यदृच्छया शोषयन्न स्वर्गद्राग्मपाठाम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ उभतं युद्धमादृशाम् ॥ २० ॥

अथ चेत्यमिम धर्मं समाप्तं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं यतीति च हिवा पापमवाप्स्यसि ॥ २१ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
 सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ २२
 भयाद्गणादुपरत मंस्यते त्वां महारथाः ।
 येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यासि लाघवम् ॥ २३ ॥
 अवाच्यसादांश्च बहुन्वदिष्यति तत्राहिता ।
 निदतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ २४ ॥
 हतो वा प्राप्स्यमि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
 तस्माद्दुत्तिष्ठ कौतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ २५ ॥
 सुखदुःखे नमे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
 ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमयान्वसि ॥ २६ ॥

Bhagavadgītā II.

VIII.

The tale of Mahāsvetā
Part I,

एत प्रायेण भवतः श्रुतिनिषयमापतितमेव यथा विबुधसन्नयन्स्तरसो
 नाम कन्यकाः सर्ताति । तासां चतुर्दश कुलानि । गधर्षाणां तु दक्षा-
 त्मजाद्वितयर्षभस्य तदेव कुलद्वयं जातम् । तत्र मुनेन्ननयध्विप्रसेनादी-
 ना पचदशाना भ्रानृणामधिको गुणे. षोडशध्विप्ररथो नाम समुत्तमः ।
 इतश्च नानिदूरे तस्यास्माद्भारतरर्षादुत्तरेणान्तरे किंपुरवनाङ्घ्रि वर्षे
 वर्षपरंतो हेमकूटो नाम निवासः । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुबुरुप्रभृतीना
 सोढर्यागा पन्नां ज्येष्ठो हसो नाम जगद्धिदितो गधर्वस्तस्मिद्धितीये
 गंधर्वकुले गधर्वराजेन चित्रधेनैराभिषिक्तो वाञ्छ एव राज्यपदमासा-
 दितवान् । अपरिमितगधर्वरत्नपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरेरधि-
 वासः । यत्तु तन्नोममयूखनभवनन्नरसा बुद्ध तस्मान् त्रिमुननयना-
 भिरामा भगवती द्वितीयेन गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदात-

वर्णा क्षीरसागर' प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेने
रति शरत्समयेनेव कमलिनी हसेन सयोजिता सदृशसमागमोपजा
तामतिमहती मुदमुपगतवती निखिलात पुरस्वामिनी च तस्याभवत् ।

तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय के
लमनेकदु खसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सु
तजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनदितवान् । अवाप्ते च दश
मेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् ।
साह पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेन गधर्वाणामकाद
सचरत्यभिदितशोकायासमनोहर शेषवमतीतवती । ऋमेण च कृत
वपुषि वसत इव मधुमासेन मधुमास इव ननपह्लयेन ननपह्लय इ
कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदनेन ननयोवनेन पदम् ।

अथ सकलजीवलोकाद्दद्यानदकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमवप
सह मधुमासप्रिस्तारितशोभमिदमच्छोद सर स्नातुमभ्यागमम् । अत्र
च त्र्यम्बकप्रतिपत्तिकानि वदमाना स्निग्धमनोहरतरोदेशदर्शनलोभाक्षि
सदृश्या सह सर्वाजनेन व्यचरम् । अथेकास्मिन् प्रदेशे झटिति यना
निलेनोपनीतमनाप्रातर्पूर्वममानुपलोकोचित कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् ।
कुतोयमि युपागृढकुतूहला चाह मुमुलितलोचना तैन कुसुमगन्धेन मधु-
करीनादृश्यमाणा कानिचित्पदानि गत्वा विलासमिव सरस्वत्या हर्य-
वरपतिमिव मर्यादिशाना सकेतस्थानमिव सप्रैश्रुतीनामात्मानुष्पेण
मनयसाऽपरेण देवतार्चनकुमुमायुचिचता तापसकुमारैरानुगताति
मनोहर छानार्थमागत मुनियुमारकमपश्यम् ।

तेन च वर्णावतरीकृत्या वसतदर्शनानदिताया स्मितप्रभाभिव
वनध्रिय श्रुतिकातारागन्धकानुकारिणाममृताप्रदुनिम्यदिर्नामदृष्टपूर्वा
कुसुमगन्धमद्राक्षम् । अस्या परिभूतायकुसुमागौदा नन्यथ परिमल
इति मनसा निश्चय त तपोधनपुष्यानमीक्षमाणाऽहमपितयम् । अहो

नामश्च तरोरियमनेनातर्साहृता कुमुममजरी । जनयति हि मे मनसि
महत्कौतुकमस्या समुसर्पन्नसाधारणसारभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गध इति ।
सोऽब्रवीत् । अयं श्वेतकेतोर्नामायुदारतपसो मुनेरामत्र पुडरीक
नाम । इयं च पारिजातनाम पादपस्य मजरी नदनयनन्देतयाऽस्यो
पहारीकृतानेन कर्णपूरीकृता ।

इयुक्तमिति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामवादी
त् । अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरि
मला गृह्यतामियमियुक्त्वा समुपसृयामीयाच्छत्रणादपनीय मदीये
श्रवणपुटे तामकरोत् । स मकपोलतलस्पर्शसुखेन तरलीकृतागुलिजा
लका करतलादक्षमाला लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाह
तामसप्राप्तमेव भूतलमक्षमाला गृह्यत्वा सलील कठाभरणतामनयम् ।

इयभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणीं मामवाचर्तृदारिके स्नाता देवी
प्रत्यासीदति गृहगमनकालस्ताक्रियता मज्जनविधिरिति । अहं तु तेन
तस्या वचनेन नमग्रहा करिणीव प्रथमाकुशपातेनानिच्छयापि कथं
कथमपि समाकृष्यमाणा तं मुखाह्लावण्यामृतपकमग्रामिव अतिकृ
च्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलिताया च मयि द्वितीयो
मुनिदारकस्तथानिधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चिप्रकटितप्रणय
कोप इवावादीत् ।

सखे पुडरीक नैतदनु रूप भवत । क्षुद्रजनशुण्ण एष मार्ग । धैर्य
धना हि साधव । किं यं कश्चिप्राकृत इव निह्वीभवतमामान न
रणसि । कुतस्तनापूर्वोऽयमर्षेन्द्रियोपह्वो येनास्येव कृत । क ते
तद्धैर्यम् । कासात्रिन्द्रियजय । क तद्वशिव चेतस । क सा प्रशाति ।
क तदुत्तममागत ब्रह्मचर्यम् । क सा सर्वत्रिपयनिरमुफता । क ते
गुरुपदशा । क तानि श्रुतानि । क ता वैराग्यमुद्दय । क तदुप
भोगविद्वेषिव । क सा सुखपराह्मुग्वता । कासौ तपस्यभिनिवेश ।

ह सा सयमिता । क सा भोगानामुपर्यरुचिः । क तद्योवनानुशाननम् । सर्वथा निष्कला प्रज्ञा निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासो निरर्थकः सस्कारो निरुपकारको गुरूपदेजप्रियेको निष्प्रयोजना प्रबुद्धता निष्कारण ज्ञान यदत्र भवाद्दशा अपि रागाभिपगैः कल्प्याक्रियते प्रमादश्चाभिभूयते । कथं करतलाद्बलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयन्ति । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपश्यिमाणमनयाऽनार्यया निवार्यता हृदयमिति ।

एवमभिर्प्रायमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव स प्रत्यवार्शत् । मखे कर्पिजल किं मामन्यथा सभाययन्ति । नाहमेवमस्या दुर्निर्नातकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् । इत्यभिधायार्लाङ्गकोपकृतेन प्रयनविरचितभीषणभ्रुकुट्टिभूषणेन मुखेदुना मामनदत् । चपले पदेऽदास्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदापदमपि न गतव्यमिति । तच्च श्रुत्वाहमामकृडादुन्मुच्येकार्लाङ्गमगन्गृह्यतामक्षमालेति मन्मुखासक्तदृष्टे शून्यहृदयस्यास्य प्रनारितपाणो निशाय स्वेदसलिलस्नातापि पुन श्वातुमनातरम् उत्थाय च कथमपि प्रयनेन निन्नगेन प्रतीप नीयमाना सर्खाजनेन बलादत्रया सह तमेव चितयती स्वभजनमयासिपम् । गत्वा च प्रविश्य कन्याय पुर तत प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किं परिवृतास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं तूर्णामस्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्ामि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किमुच्छेय किं व्याधिरय किं व्यननमिदं किमुन्नरोऽयं किं दिवस्त एष किं निशेय कानि रम्याणि कान्यरम्यार्गाति मर्षे नात्रागच्छन् । कैरलमान्द्वय कुमारंपुर प्राप्ताद् विमर्षं च मर्षान्न द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा मर्षव्यापारानुत्तरेकाकिनां मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखा निश्वसन्ति ।

]X.

Characteristics of strong-minded
and spirited persons.

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्रायोपि कष्टां दशा-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
मत्त्रोभेद्रप्रिभिन्नकुभकघलप्रासैकवद्धस्पृहः

किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ १ ॥

स्वल्प स्नायुवसावशेषमलिन निर्मासमप्यस्थि गोः

श्वा लब्धा परितोपमैति न तु तत्तस्य क्षुधाशातये ।

सिंहो जंबुकमकमागतमपि त्यक्त्वा निहति द्विप

सर्वः कृच्छ्रगतोपि वांछति जनः सत्वानुरूप फलम् ॥ २ ॥

लागूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिंडदस्य कुरुते गजपुगवस्तु

धीर विलोकयति चाटुशतैश्च भुक्ते ॥ ३ ॥

कुसुमस्तनकस्येन द्वे गती स्तो मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ४ ॥

सत्यन्येपि बृहस्पतिप्रभृतयः सभाविताः पचपा-

स्तान्प्रत्येप विशेषधिक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

द्वानेव प्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भासुरौ

भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षविशेषीकृतः ॥ ५ ॥

बहति भुवनश्रेणी शेषः फणाफलकस्थितां

कमठपतिना मध्येपृष्ठ सदा स विधायते ।

तमपि कुरन्तं क्रोडावीग पयोधिरनादरा-

दह महता नि सीमानधरिः प्रविभृतयः ॥ ६ ॥

नर पक्षच्छेद समदमयन्मुक्तकुण्डिश-

प्रहारच्छेदहृदहृदहनोद्धारगुरभि ।

तुषारच्छे मूनोरहह पितरि ऋदाविवशे ।

न चास्ता सपात पयस्ति पयता पत्युरचित ॥ ७ ॥

यदचेतनोपि पाद सृष्ट प्रप्लवति सन्नितुरिनकात ।

तत्तेजन्वा पुरप परवृत्तिर्हति क्रथ सद्दने ॥ ८ ॥

सिंह शिशुरपि निपतति नर्मलिनकपोरभित्तु गजद्रु ।

प्रवृत्तिरि सत्पयता न खलु वयस्तेजसो हेतु ॥ ९ ॥

Bhartrihari II

X

A feigned quarrel between Chitrakva and
Candragupta

Part I

राज (स्वगतम्) । राय हि नाम राजप्रमानुश्रुतिरन्व नृ-
तेर्महदप्रान्तिम्वानम् । कुत ।

पराप्रनुष्ठाने रहयनि नृप न्वार्पपरता

पग्न्यक्तम्वार्यो नियतमयमार्थ क्षितिपति ।

पराप्रश्चेन्वार्पदभिमतनरो हत परमान्

परायत्त प्राप्ते कथमिद स्म वेत्ति पुम्प ॥ १ ॥

अन्यच्च । वृत्तकुरुडह वृत्वा स्वनप्रेग किञ्चिकालान्तर व्यग्रहर्च
व्यमिन्यारदेश । स च कयमपि मया पानरुमिमान्पुगत् । (प्ररा
शम्) । आर्य वैहीनरे मुगागमार्गमादेशय ।

कचुशी । इत इतो देव । (नाश्चेत परिजम्ब) अय मुगाग-

प्रामाद । शनसरोहतु देव ।

राजा । (नाथ्येनारद्य दिशोरलोक्य) अहो शरत्समयसभृत
शोभाना दिशामतिरमर्णायता । (समतान्नाथ्येनारलोक्य) । अये
कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सत्र कुसुमपुरम् । आर्य वैहीनरे । अथास्मद्वच-
नादाघोषित कुसुमपुरकौमुदीमहोत्सत्र ।

कंचु. । अथ किम् ।

राजा. । तर्कि न गृहीतमस्मद्वचन पारै ।

कंचु. । (कणौ विधाय) । शात पाप शात पापम् । पृथिव्याम
स्वलितपूर्ने देवस्य शासन कथ पौरैषु स्वलिष्यति ।

राजा. । तत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सत्रमद्यापि कुसुमपुरम् ।

कंचु. । एवमेवैतत् ।

राजा. । विमेतत् ।

कंचु. । देव इदम् ।

राजा. । स्पुट कथय ।

कंचु. । प्रतिपिद्म कौमुदीमहोत्सत्र ।

राजा. । (सक्रोधम्) आ केन ।

कंचु. । देव नात पर विज्ञापयितु शक्यम् ।

राजा. । न खलु आर्यचाणक्येनापहृत प्रेक्षकाणामतिशयरमणी-
यश्चक्षुषो विषय ।

कंचु. । देव कोन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमतिरतेत ।

राजा. । शोणोत्तरे उपग्रेष्टुमिच्छामि ।

प्रतीहारी. । देव इद सिंहासनम् ।

राजा. । (नाथ्येनोपरिश्य आर्य वैहीनरे आर्यचाणक्य द्रष्टुमिच्छामि ।

कंचु. । यदाज्ञापयति देव । (इति चाणक्यमुपगम्य) जानुन्या
भूर्मा निपत्य) । जयत्वार्य ।

चाण. । वैहीनरे किमागमनप्रयोजनम् ।

कंचु. । सुगृहीतनामधेयो देवश्वंद्रगुप्त आर्यं शिरस्ता प्रणम्य विज्ञापयति । अकृतक्रियांतरायमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति ।

चाण. । वृपले मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न स्वल्ल वृपलश्रवणपथ गतोय मल्लतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कंचु. । आर्यं अथ किम् ।

चाण. । (सक्रोधम्) आः केन कथितम् ।

कंचु. । (समयम्) प्रसीदन्वार्यः स्वयमेव सुगांगप्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सव पुरम् ।

चाण. आः ज्ञातम् । ततो भवद्विरतरा प्रोत्साह्य कोपितो वृपलः । किमन्यत् ।

कंचु. । (मय नाव्यंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति) ।

चाण. । अहो राजपरिजनस्य चाणक्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः । अथ क वृपलः ।

कंचु. । (भयं नाटयन्) आर्यं सुगांगगतेन देवेनाहमार्यपादमूलं प्रेषितः ।

चाण. (उत्थाय) सुगांगमार्गमादेशय ।

कंचु. । इत इत आर्यः । उभौ परिक्रामतः) ।

कंचु. । एष सुगांगप्रासादः । शनैरारोहन्वार्यः ।

चाण. (नाद्येनारुह्यावलोक्य च) । अये सिंहासनमध्यास्ते वृपलः । साधु साधु ।

नदैर्द्वियुक्तमनपोक्षितराजराजैरध्यासित च वृपलेन वृपेण राज्ञाम् । सिंहासनं सदृशपार्थिवसंगत च प्रीतिं परां प्रगुणयति गुणा ममैते ॥२॥

(उपमृत्य) निजयतां वृपलः ।

राजा । (आसनादुत्थाय) आर्य चद्रगुप्त प्रणमति । (इति पादयो पतति) ।

चाण (पाणा गृहीत्वा) । उत्तिष्ठेत्तिष्ठ वत्स ।

राजा (उत्थाय) तदुपदिशार्य (उभौ यथोचितमुपविष्टौ) ।

चाण । वृषल किमर्थं वयमाहता ।

राजा । अर्थस्य दर्शनेनामानमनुप्राहयितुम् ।

चाण । (सस्मितम्) असमनेन प्रश्रयेण । न निष्प्रयोजनम प्रिकारत प्रभुभिराहूयते ।

राजा । आर्य कौमुदीमहेत्सप्रतिपेयस्य किं पत्रमार्य पश्यति ।

चाण । (स्मित कृत्वा) उपालब्धुं तर्हि वयमाहता ।

राजा । शान्त पाप शान्त पापम् । नहि नहि । विज्ञापयितुम् ।

चाण । यद्येव तर्हि विज्ञापनीयानामस्य शिष्येण स्वेरुच्यो न निरोद्धव्या ।

राजा । एवमेतत् सदेह । किंतु न कदाचिदार्यस्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरित्यस्ति न प्रश्नानकाश ।

चाण । वृषल स गृहीतवानसि न प्रयाजनमतरा चाणक्य स्वप्नेपि चेष्टत इति ।

राजा । आर्य अत एव शुश्रूषा मा मुञ्चयति ।

चाण । वृषल धनतान् । इह खलु रक्षाकारास्त्रिभिर्ना सिद्धिमुपवर्णयति राजायत्ता सचिनायत्तामुभयायत्ता चति । तत सचिनायत्तभिस्तेस्तान् किं प्रयोजनान्येपणेन । यतो वयमेनाह नियुक्ता मेस्याम ।

राजा (सन्नोप मुख परावर्तयति) ।

(नेपथ्ये क्रौञ्चेननसमर्थो श्लोकी वेतालिका पठन)

A feigned quarrel between Chanakya and
Chandragupta.

Part II.

राजा । अर्यवैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्र दापय ।
कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः (इति उन्धाय परिक्रामति) ।

चाण. । (नक्रोधम्) वैहीनरे तिष्ठ न गतञ्चम् । वृषल किमय-
मस्थाने महानर्थोन्नगः ।

राजा (सकोपम्) । अर्येणैव सर्वत्र निलुद्धचैटाप्रसरस्य मे बध-
नमिव राज्य न राज्यमिव ।

चाण. । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषा. सभवन्ति ।
तद्यदि न तहमे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

राजा । एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण. । प्रिय नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा । यथेवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चाण. । वृषल कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमित्यहमपि
श्रोतुमिच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाव्याघातः ।

चाण. । वृषल ममापि तत्राज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रतिषे-
धस्य प्रथमं प्रयोजनम् । अथ त्वमपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि
तदपि कथयामि ।

राजा । कथयताम् ।

चाण. । शोणोत्तरे मद्रचनाव्कायस्थमचलं बृहि यत्तद्भद्रभटप्रभृती-
नामितोपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेहर्षपत्रं दीयतामिति ।

प्रती । यदार्य आज्ञापयति । (निष्क्रम्य पुन प्रविश्य) । आर्य इद पत्रकम् ।

चाण (गृहीत्रा) । वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा (आमगत काचयति) । (प्रकाशम्) । आर्य एतान्द
तपत्रकम् । अथतेषामपरागहेतुन्विज्ञातुमिच्छामि ।

(चाणक्यस्ता कथयति) ।

राजा । एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न प्रतिनि
हितमार्येण ।

चाण । वृषल न पारित प्रतिनिधातुम् ।

राजा । किमकोशलाद्भुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण । कथमकौशल भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयेन ।

राजा । प्रयोजनमिदानी श्रोतुमिच्छामि । (चाणक्यस्तदपि कथयति) ।

चाण । तदेवमनुगृहीतास्मपक्षो राक्षसोपदेशप्रवणो महीयसा
स्लेञ्छबलेन परिवृत पितृवधामपी पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभि
याक्तुमुद्यत । सोय व्यायामकाले नोसवकाल इति दुर्गसंस्तारे प्रार
ब्धव्ये किं कौमुदीमहोसेवेनेति प्रतिपिद्ध ।

राजा । आर्य बहु प्रष्टव्यमत्र ।

चाण । वृषल मिश्रब्ध पृच्छ । ममापि बह्वार्येयमत्र ।

राजा । सोप्यस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतु कस्मादपक्रामन्नुपेक्षित ।

चाण । वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गति । निगृह्येत वा प्रतिश्रुत
राज्यार्द्ध प्रतिपाद्येत वा । निग्रहे तागपर्वतकोस्माभिरेव व्यापादित
इति कृतप्रताया । स्वहस्तो दत्त स्यात् । प्रतिश्रुतराज्यार्द्धप्रतिपा
दनेपि पर्वतकविनाश केवल कृतप्रतामात्रफल स्यादिति मलयकेतु
रपक्रामन्नुपेक्षित ।

राजा । अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्येणो
पेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमार्यस्य ।

चाण । राक्षसोपि स्वामिनि स्थिरानुरागित्वान्मुचिरमेकत्र वासाच्च
शालज्ञाना नदानुरक्तानां प्रकृतीनामन्यतपिद्वास्यः प्रज्ञापुरुषकारान्या-
मुपेत इहैवांतर्नगरे वर्तमानः खलु महातमतःकोपमुपादयेत् । दूराकृ-
तस्तु बाह्यकोपमुपादयन्नपि कथमन्युपायैर्वशयितु शक्य इत्ययमत्रस्थ
एव हृदयेशयः शकुरिवोद्भूत्य दूरीकृत ।

राजा । आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

चाण । राक्षसः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्वृत्तानि बहूनि
नाशयेस्वय वा विनश्येत् । एवं सन्युभयथापि दोषः ।

राजा । न शक्नुमो वायमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा अमा-
त्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः ।

चाण । (सक्रोधम्) न भवानिति वाक्यशेषः । भो वृषल तेन
किं कृतम् ।

राजा । श्रूयताम् । तेन खलु महामना

लब्धाना पुरि यावदिच्छमुपित कृत्वा पद नो गले

व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्वृत्ताना कृतः ।

अल्यर्थे विपुलैः स्वनीतिविभवेः संमोहमापादिता

विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥१॥

चाण । (विहस्य) एतत्कृत राक्षसेन । वृषल मया पुनर्ज्ञात नदमिव
भवतमुद्भूत्य भवानिव भूतले मलयकेतू राजाधिराजपदे नियोजित इति ।

राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठित किमत्रार्यस्य ।

चाण । हे मत्सरिन् सकलीपुकुलोन्साददीर्घा प्रतिज्ञामाह्व्य
केनान्येनावलिता नवनवतिशतद्रव्यकोटीस्वरास्ते नदाः पश्यतो राक्ष-
सस्य पर्यायभूताः पशव इव हताः ।

राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितम् ।

चाण. । आ केन ।

राजा । नदकुलविद्वेषिणा देवेन ।

चाण. । देवमग्निद्वारा प्रमाणयति ।

राजा । विद्वानसोप्यनिकथना भवति ।

चाण. । (सकोपम्) वृषल भृत्यामिव मामारोढुमिच्छसि ।

शिखा मोक्तुं बद्धामपि पुनरस्य धावति कर

(भूमो पाद प्रहृत्य)

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलय्येप चरण ।

प्रणाशान्नदाना प्रशममुपयात त्वमधुना

परीत कालेन ऽजल्यसि मम क्रोधदहनम् ॥ २ ॥

राजा (सायगमात्मगतम्] अये अथ सत्यमेवार्थं कुपित ।

चाण. (कृतककोप सहृत्य) । वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण ।
यद्यस्मत्तो गरीयात्राक्षसोऽगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै दीयताम् । (इति
शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा स्वगतम्) । राक्षस राक्षस
एव भवत कोटिल्यबुद्धिभिर्जिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्ष ।

चाणक्यतथलितभक्तिमह मुखेन जेष्यामि मौर्यमिति सप्रति य प्रयुक्त ।
भेद किञ्चैव भवता सरुद्ध. स एव सपत्स्यते शठत्वेन हि दूषणाय ॥३॥

(इति निष्क्रान्त) ।

राजा । आर्यं वैहीनरे अतः प्रभृत्यनादृत्य चाणक्य चद्रगुप्त
स्वयमेव रायं करिष्यतीति गृहीतार्था क्रियतां प्रकृतय । ' 11

कंचु. । (आमगतम्) । कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्यं.
चाणक्यमिति । हतं सगृहीतोपिकार ।¹ अथवा न खन्यत्र वस्तुनि
देवदोष । युत. ।

स द्रोप सचियस्यैव यदस्तत्कुरुते नृप ।

याति यतु प्रमादेन गजो व्यालन्वयाच्यताम् ॥ ४ ॥

राजा । आर्यं किं विचारयानि ।

कंचु. । देव न किंचित् । दिष्टया देव इदानीं देव सवृत ।

राजा । (आमगतम्) एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकाम
त्तामो भवत्वार्य । (प्रकाशम्) । शोणोत्तरे अनेन शुष्करुडहेन
शेरोवेदना ना बाधते । रायनगृहमादेशय ।

प्रती. एतु एतु देव. ।

राजा (आमगतम्) ।

आर्याङ्गय मम लभितगारस्य बुद्धिं प्रवेष्टुमिव भूमिषु प्रवृत्ता ।

ये नत्येव हि गुह्यनिपातप्रतितेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥५॥

Mudrā-rākāshasa III

XII.

The tale of Mahasvetā

Part II

अथ तावूळकरकनाहिनी मर्दाया तरलिका नाम मयैव- सह गता
स्नानुमास्ताम् । सा पश्चाच्चिरादिवान्य तधावस्थिता अनेर्माननादीन् ।
भर्तृदारिके या ता तापसकुमारकां दिव्याकारात्स्माभिरष्टोदमरस्तीरे
दृष्ट्वा तयोरेको येन भर्तृदुहितरियमवतर्साकृता सुरतरुक्षुममजरी स
तस्माद् द्वितीयादाननो-रक्षन्दर्शननतिनिभृतपद. -कुमुमित-जासता-
नगहनानरेणोपसृत्य मामागच्छन्ती पृष्टतो भर्तृदारिकानुदिव्याप्राक्षीत् ।
वालिके केय कन्यका कस्य आपत्य किमभिप्राणा क वा गच्छतीति ।
मयोक्तमेवा खलु भगवत श्वेतभानोरशुसभूतायामन्तरपि गार्गी सङ्-
त्यन्ना देवस्य गर्यापिपतेर्हस्तस्य दुहिता महाश्वेता नाम-गर्धराविवन्

हेमकूटमचलवरमभिप्रस्थिता । इति फाधिते च मया किमपि र्चितय
 न्मुहूर्तामित्र तूष्णीं स्थिवा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरर्माभिर्वाक्ष्यमाणो
 मां सानुनयमर्धितामिध दर्शय पुनराह । बालिके कल्याणिर्ना तत्रा
 त्रिसवादिन्यचपला बालभावेव्याकृतिरिय त करोषि मे यचनमेकम
 म्यर्थ्यमानेति । सतो मया सविनयमुपरचिताजलिपुटया स दर्शिताद
 रमभिहित । भगवन्कस्मादेवमभिधत्से काह महामन । सकलीत्रभुव
 नपूजनीयास्तदादृशा पुण्यैर्निना निखिलकल्मपापहारिणीमस्मद्विधेषु
 दृष्टिमपि न पातयति किं पुनराज्ञाम् तद्विस्त्रब्धमादिश्यता कर्तव्यमनु
 गृह्यतामय जन इति । एवमुक्तश्च मया सस्नेहया सर्वामिषोपकारि
 णीमिव प्राणप्रदामिव दृष्टया मामभिनय निकटवर्तिनस्तमालपादपा
 त्पट्टवमादाय निर्ष्पाड्य तटशिलातले तेन गधगजमदसुरभिपरिमलेन
 रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशादिपाद्य पट्टिका स्वहस्तकमलकानिष्ठिकान
 खशिखरेणाभिलिख्येय पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रछन्नमेकाकिन्यै
 देयेत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा तांबूलभाजनादाकृष्य तामद
 र्शयत् । अह तु तस्या करतलादादाय वल्कलपट्टिका तस्यामिमा
 मभिलिखितामार्यामपश्यम् ।

दूर मुक्तालतया विससितया विप्रलोम्यमानो मे ।

हस इव दर्शिताशो मानसजमा त्वया नीत ॥

तत सानदाह तरलिके कथय कथ स त्वयादृष्ट किं किमभिहि
 तासि तेन कियत कालमत्रस्थितासि तत्र कियदनुसरन्नस्मानसायागत इति
 पुन पुन पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे
 तथैव प्रतिपिद्वाशेषपरिजनप्रवेशा दिनसमत्यत्राहयम् ।

अथास्त गते भगवति रजौ सा छत्रप्राहिणी समागत्याकथयत् ।
 भर्तृदारिके सयोर्मुनिषुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति चाक्षमा
 रामुपयाचितुमागतौस्मीति । अह तु मुनिषुमारनामप्रहणादेव स्थान

स्थितापि गतेव द्वाग्देश समुपजाततदागमनाशका समाहूयान्यतम क
 चुक्तिन गच्छ प्रवेश्यतामिन्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव त
 तस्यानुरूप सखायमृपिकुमार कर्पिजलनामान जराधवलस्य कचु-
 क्तिनोऽनुनागैणागच्छतमपश्यन् । अतिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुल-
 निम सविषादमिवाकारमलक्षणम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादर
 स्वयनाननमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षान्य
 चरणानपमृज्य चोत्तरीयाशुक्रपह्वेनाश्वनधानाया भूमावेव तस्या
 तिके समुपशितम् । अप मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स
 तस्या मननार्थोपनिष्ठाया तरलिक्ताया चक्षुरपातयत् । अह तु विदि
 ताभिप्राया दृश्यव भगवन्नयनिरिक्त्यमस्मच्छरीरादशक्तिमभिप्रायता
 मिन्यवोचन् ।

एवमुक्तस्तु मया कर्पिजल प्रत्यगर्दात् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि ।
 योगेव मे नाभिप्रेयविषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दूलफलाशी शानो
 वनयाननिरतो मुनिजन क्व त्रायमशानननोचितो विषयोपभोगाभिला
 पकल्लपो मननार्थिनिश्चिलात्सक्तः रागप्राय प्रपच । सर्वमेवानुपप
 न्नमालोऽयं विमारुज्य दवेन । अयनेनव खश्पहातास्वदतामीश्वरो
 नयति जनम् । न जाते किमिदं वक्कडाना सदृशमुताहो जटाना
 नमुचित किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मनोपदेशागमिदम् । अपूर्वेण
 विद्वना । केवलमवश्यं प्रनायनिदनपर उपायो न दृश्यतेऽन्या
 प्रतिक्रिया नोपलभ्यतेऽन्य उरण नान्येक्यतेऽन्या गतिर्नास्ति । अक
 ध्मनाने च महाननोपनिपातो जायते प्राणपरिव्यागेनापि रक्षणीया
 मुद्ददत्तव इति कथयामि । अस्ति मय्या समक्षमेव स मया तथा
 निष्ठुरमुपदर्शितकोपनाभिहित । तथा चाभिप्राय परित्यज्य त तस्मा-
 त्पदेशाद्दुपजातन पुर सृष्टकुनुमानचयोऽन्य प्रदेशमगमन् । अपया
 ताया मन्या मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्या

तत्रितर्क प्रतिनिवृत्त्य विटपातरितप्रहस्त प्रदेश व्यलोक्यम् । यात्र
 तत्र त नाद्राक्षमासीन्च मे मनस्येयम् । किं तु मदनपरायत्तचित्तवृत्ति-
 स्तामेवानुसरन् गतो भवेत् । गताया च तस्या लब्धचेतनो लज्जया
 न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगतम् । आहोस्वित्कुपित परित्यज्य मा
 गत । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमित समाश्रित स्यादित्येव
 विकल्पयन् कचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मत प्रभूयनभ्यस्तेन तस्य
 क्षणमप्यदर्शनेन दूयमान पुनरर्चितयम् । स कदाचिद्भयस्खलनविलक्ष
 किंचिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किंचिन्न क्रियते हिया । तन्न
 युक्तमेनेमकाकिन कर्तुमित्यत्रधार्यान्वेष्टुमादरमकरयम् । अन्वेषमाणश्च
 यथा यथा नापश्य त तत्रा तत्रा मुहूर्त्वेहकातरेण मनसा तत्तदशोभ
 नमाशकमानस्तरुलतागहनानि चदनवीथिका लतामडपानसर कूलानि
 च 'वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टि सुचिर व्यचग्म् । अथेकस्मि-
 हृतागहने कृतात्रस्थानमुत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितभिरोत्कार्ण
 मित्र स्तभितभिरोपरतमित्र प्रसुतमित्र योगसमाधिस्त्रमित्र मदनमत्रमित्र
 परायत्तचित्तवृत्ति परा कोटिमधिरूढ मन्मथादेशस्थानभिज्ञेयपूर्वाकार
 तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थ चिरमुद्गीक्ष्य समुपजातत्रिपादो वे
 पमानेन हृदयेनार्चितयम् । एव नामायमतिदुर्निपहनेगो मकरकेतुर्येना
 नेन क्षणेनायमीदृशमत्रस्थातरमप्रतीकारमुपनीत । कथमेवमेकपदे
 व्यर्थभिन्नेदत्रिभो ज्ञानराशि अहो तत्र महच्चित्त तथा नामायमाशे-
 शानाद्भिरप्रकृतिरखलितवृत्तिर्मम चायेषा च मुनिकुमारकाणा स्पृह-
 णीयचरित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमत्रिगणय्य तप-
 प्रमानमुन्मूय्य गार्भार्य ममयेन जडीवृत । सर्वथा दुर्लभ योवनम-
 स्वटितमियुपसृत्य च तस्मिन्नेव शिखातल्लयपार्श्वे समुपविद्यासदेशान-
 सक्तपाणिभ्रामनुर्माडितलोचनमेव सर्वे पुडरीक फथय विमिदमित्य-

पृच्छम् । अत्र प्रयत्नेन त्रक्षुरुन्मील्य मथरया दृष्टया सुचिर विलोक्य
मामाथततर नि श्वस्य लज्जाविशीर्यमाणप्रिरलाक्षर सखे कपिनल वि
दितवृत्तातोऽपि किं मा पृच्छसीति कृच्छ्रेण शनैरवदत् । अह तु तदा
कर्ण्य तदवस्थयैनाप्रतीकाराविकारोय तथापि सुहृदा सुहृदन्मार्गप्रवृत्तो
यापच्छक्तित सर्नात्मना निवारणाय इति मनसावधार्यात्रनम् ।

सखे पुढरीक सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि यदेतदा
रन्ध भयता किमिद गुरुभिरुपदिष्टमुत धर्मशास्त्रेषु पठितमुत धर्माज
नोपायोयमुतापरस्तपसा प्रकार उत स्वर्गगमनमार्गोयमुत व्रतरहस्य
मिदमुत मोक्षप्राप्तियुक्तिराहोस्विदन्यो नियमप्रकार । कथमेतद्युक्त
भवतो मनसापि चिन्तयितु किं पुनराख्यातुमीक्षितु वा । कथय किम
प्रबुद्ध इवानेन ममथहतकेनोपहासास्पदता नीयमानमात्मान नावबु-
ध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वे
वविधेषु विषयेषु भवत । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन सिंचति
कुत्रलयमालेति निर्द्विशलतामालिगति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्प
मजगूहते महारत्नमिति ज्वलतमगारमभिसृशति मूढो विषयोपभोगेष्व-
निष्ठानुबधिषु य परिणतिविरसेषु सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतवि-
पयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिद ज्ञानमुद्बहसि
यतो न निवारयसि प्रबलरज प्रसरकलुपितानि स्रोतासीवोन्मार्गप्रस्थि-
तानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभित मन । कोयमनगो नाम ।
धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामय दुराचार । इत्येव वदत एव मे वचनमा-
क्षिप्य प्रतिपश्मातरालप्रवृत्तबाष्पवेणिक प्रमृज्य चक्षु करतलेन पाणौ
मामवलम्ब्यात्रौचत् । सखे किं बहूनेक्तेन । सर्वथा सुस्थोस्याशीविष
वेगप्रियमाणामेतेषा कुसुमचापसायकाना पतितोसि न गोचरे । सुखमु-
पदिश्यते परस्य । यस्य चन्द्रियाणि सति मनो वा विद्यते य पश्यति
वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा यो वा शुभमिदमशुभमिदमिति

त्रिरेक्तुमल स खड्गपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अ
 वष्टभो ज्ञान धैर्यं प्रतिसख्यानमित्यस्तमितपा कथा । कथमप्येवमेवाय
 त्त्रिभृतास्त्रिष्टयस्य । दुरातीत खड्गपदेशकाल समतिक्रान्तो धर्या
 वसर । गता प्रतिसख्याननेत्र । अतीतो ज्ञानानष्टमसमय । केन
 वान्धेनास्मि समये भयतमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रिवृत्तिनियारण वा
 करणाय कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्य कोत्रापरस्त्वत्समो मे
 जगति वधु । किं करोमि यन्न शक्नोमि नियारयितुमात्मानम् । इयम
 नेनर क्षणेन भयता दृष्टानस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकाल । यानप्रा
 णिमि यानदस्य कल्पातोदितद्वादशदिनकरनिरणातपतीत्रस्य मदन
 सतापस्य प्रतिक्रिया क्रियमाणामिच्छामि । पश्यत इव मेगाशुक्
 ध्यत इव हृदय प्लुष्यत इव दृष्टिर्ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्त
 काल तत्करोतु भवानित्यभिप्राय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोप्यहमेन प्राबोधय पुन । यदा सानुनय सोपग्रह चा
 भिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमभितयम् । अतिभूमिमय गतो
 न शक्नते निवर्तयितुमितिदानो निरर्थका खड्गपदेशा । तत्प्राणपरि
 रक्षणेपि तानदस्य यनमाचरामीति कृतमतिरत्थाय गत्वा तस्मात्स
 रस सरसा मृणालिका समुद्रस्य कमलिनीपलाशानि जलवलाठि
 तानि चादाय कुमुदवुत्तलयकमलानि गृहीत्वागल्य तस्मिन्नेव लतागृ
 ह्निगते शयनमस्थाकल्पयम् । तत्र च सुग्वनिषण्णस्य प्रत्यासन्न
 र्निजा धदनमिटीपिनां मृदूनि किमल्यानि निष्पीडय तेन स्वभावापुर
 भिष्णा तुपारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयमाचरणतलादगचर्चो
 चारचयम् । कर्णदलेन च व्यजनत्रियामन्वतिष्ठम् । आसीच्च मे
 मनमि चिन्ता । नास्ति खल्वसाध्य नाम भगवतो मनोभुव । फाय
 हरिण इव वनशासनिरत एवभावमुग्धो जन ह्य च रिक्तिभ्रित्तासर-
 मराशिर्गंधर्वराजपुत्री महाभेता । सर्वथा न हि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्क

रमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । न चाय केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते ।
 का वा गणना सचेतनेश्वरपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमल यद्यस्मै रोचते ।
 किं वा तस्य दुःसाध्यमपरमेवंविधो येनायमगाधगांभार्यसागरस्तृणलव-
 लघुतामुपनीतः । क तत्तपः केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदु-
 पस्थिता किमिदानीं कर्तव्यं किमाचेष्टितव्यं कां दिशं गतव्यं किं
 शरणं कश्चोपायः कः सहायः कः प्रकारः का युक्तिः कः समाश्रयो येना-
 स्यासवः मंधार्यते । इत्येते च चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः
 प्रादुरासन् । पुनश्चाचितयम् । किमनया निष्प्रयोजनया चितया ।
 प्राणालावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः ।
 तेषां च त्वन्तमागममेकमपहाय नास्यपरः सरक्षणोपायः । अकालां-
 तरक्षमश्रायमस्य मदनविकारः । सततमतिर्गाहितेनाकृत्येनापि परिर-
 क्षणीयान् मन्यते सुहृदमून्साधवः । तदतिश्लेषणमकर्तव्यमप्येतदस्मा-
 क्मवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यक्रियते कान्या वा गतिः ।
 सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशमावेदयाम्येतामवस्थामिति चितपित्वा
 च कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदि-
 त्यनिवैद्यैव तस्मै तत्प्रदेशान्त्व्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते
 यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरू-
 पमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवतीत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति
 मन्मुखात्कृष्टिस्तूर्णामासीत् ।

अहं तु तदारुण्यं सुखामृतमये हृद इव निमग्ना सर्वानदानानुपरि-
 वर्तमाना सर्वमनोरथानामप्रमिवाधिरूढा अमलैरानन्दबाष्पजलविंदुभिः
 स्वद्विरोधमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमाचितयम् । दिष्ट्या तावदवम-
 नगो मामिव तमप्यनुवप्राति यत्सत्यमनेन मे संतापयतापि कियताप्य-
 शेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशां दशा ततः किमिव
 नोपवृत्तमनेन किं वा नोपपादित को धानेनापरः समानो बंधुः । कथं
 वा कार्पिकलस्य स्वमेपि वितया भारती प्रशांताकृतेरस्माद्ददनात्रि-

ष्कामति । इत्थभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्य तस्य वा पुरः किमभिधात-
 व्यमित्येव विचारयत्या एव , प्रविश्य ससभ्रमा प्रतीहारी अथोचत् ।
 भर्तृदारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति ।
 तच्च श्रुत्वा कर्पिजले महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय राजपुत्रि
 महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपग-
 च्छति दिवसकरस्तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमय-
 मुपराचितोऽज्जलिरेप मे परमो विभव इत्यभिधाय प्रतिपन्नकालमप्र-
 तीक्ष्यैव सर्वत. सरस्त्रे द्वारदेशे कथमप्यनात्तनिर्गमः प्रपयौ । अत्रा तु
 मत्समीपमागत्य मुचिर स्थित्वा ह्यभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य
 किं कृत किमभिहित किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वे नालक्षयम् ।

Khandakati. W. R. Kāda:ab u.

XIII.

The tale of Mahāsveta,

Part III.

गतायां च तस्यां रजनिकरमुदितं दृष्ट्वा हृदयेशं संभावयितुं
 सरलिकया सहोदतिष्ठम् । उच्चलितायां तु मे दुर्मिमित्तनिवेदकमस्प-
 दत दक्षिण लोचनम् । उपजातशंका चाचितयमिदमपरं किमप्युप-
 क्षित दैवेनेति । अथ नातिदूरोदितेन चद्रमडलेनाश्राव्यमाने ज्यो-
 त्स्त्रया भुवनांतराले तथैव च तथा कटास्थिताक्षमालया श्रयणशिख-
 रचुंशिन्या च पारिजातमजयां पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मितेनेव रत्नाशुकेन
 वृत्तशिरोगुठना केनचिदार्मपिनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मा-
 द्प्राग्नादशिरादवागमम् ।

अर्त्तीयं च प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य सारसमीपमुदचलम् । तत्र
 च भार्गलताबुमुमरजोपूसरं चरणयुगले कैलासतटाशंद्रोदयस्त्रुतचंद्र-
 वांशमणिप्रवरं प्रस्थापयति यस्मिन्प्रदेशे न आस्ते तस्मिन्नेव चास्य

सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्यैव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपाल-
क्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशक्ता तेन सुत-
रामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमतः कथयतेव विषण्णेनांतरान्मना तर-
लिके किमिदमिति सभयमभिदधाना वैपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमति-
त्वरितमगच्छम् ।

34040

अतिनिशाथप्रभावाद्दुरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनाद विलपत
कापिजलमश्रौपम् । हा हतोऽस्मि हा दग्धोऽस्मि हा वचितोऽस्मि हा
किमिदमापतित किं वृत्तम् । उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन्मदननपिशाच पाप
निर्धृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि महाश्वेते
दुर्विनीते किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चद्रचडाल कृता-
र्योऽसीदानाम् । अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः
कृत कर्तव्य वहेदानीं यथेष्टम् । हा भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न
वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि । हा तपो निरा-
श्रयमसि हा सरस्वति विधवासि । हा सत्यनाथमसि । हा सुरलोक
शून्योऽसि । सखे प्रतिपालय माम् । अहमपि भवतमनुयास्यामि । न
शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकार्का । कथमपरिचित इवा-
दृष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपद उरसृज्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता ।
कथय त्वद्वत् क्व गच्छामि । शून्या मे दिशो जाताः । तदुत्तिष्ठ
देहि मे विलपतः प्रतिवचन । क्व तन्ममोपीरि सुहृत्प्रेम । क्व सा स्मित-
पूर्वाभिभाषिता ।

एवविध विलपत त श्रुत्वा दूरादेव मुक्तैकताराक्रदा सरस्तीरलता-
सक्तिवृद्धमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभा-
गविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव
त प्रदेश गत्वा शशिमणिशिलातले विरचित शयनमविशयान कापि-
जलेन मदर्शनादब्रह्मण्यामित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुर्णाभूतवाण्योद्गमेनाक्रोशता

कठे परिष्वक्त तत्क्षणविगतजीवित तमह पापकारिणी मदभाग्या महा-
भागमद्राक्षम् ।

उद्धृतमूर्च्छाधिकारा च पतितोत्तलमिवावतीर्णा तदा काहमगम
किमकरव किं न्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिपम् । असवध मे तस्मि-
न्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदु खसहस्रसहिष्णु-
तया हतशरीरस्य किं विहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया
जन्मातरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य
किमेकातवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य ज्ञेन हेतुना नोद्गच्छति
स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिरालम्बचेतना दुःखभागिनी
वह्नाशिव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमरुनौ विचेष्टमानमपश्यम् ।
अश्रद्धधाना चासभानर्नाय तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय हा
हा किमिदमुपनतमिति मुक्तार्तनादा हा अब्र हा तात हा सख्य इति
व्याहरती निलपितुमारब्धा । हा नाथ जीवितनिवधनाचक्ष्व क मामे-
काकिनीमशरणामकरण निमुच्य यासि । पृच्छ तरलिका त्वत्कृते
मया यानुभूतानस्था । युगसहस्रायमाण कृच्छ्रेण नीतो दिवसः प्र-
सिद्ध मरुदप्यालप्य दर्शय भक्तवत्सलतामीपदीप त्रिलोक्य पूर्य मे
मनोरथम् । आर्ताग्नि भक्तास्म्यनुरक्तारस्म्यनाथास्मि बालास्म्यगति-
कास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि । किमिति न
करोपि दयां कथय किमपराद्ध किं वा नानुष्ठित मया कस्यां वा
नाश्रायानादत कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरत येन कुपितोऽसि ।
दास्ताजनमकारणापीरत्यग्य भजन्न विभेपि फाँटीनात् । अलीकानु-
रागप्रतारणयुद्दालया किं वा मया यामया पापया । आ. अहमद्यापि
प्राणिनि । हा हतास्मि मदभागिनी । धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्या
कृते तेषयमीदृशी दशा वर्तते । नाशित मरुददशौ नृशतसहस्रया पाह-
नैरशिव भवानुसृज्य गृह गतरती । किं मे गृहेण किमवया किं

वा तातेन किं बंधुभिः किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् । अयि
 दैव निर्घृण दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम् भग-
 वति भवितव्यते कुरु कृपा पाहि वनितामनाथाम् भगवत्यो वनदे-
 वताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान् । अब्र वसुधरे सकललोकानुग्र-
 हजननि किमर्थं नानुकपसे । तात कैलासेश शरण गतास्मि ते दर्शय
 दयालुताम् । इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशता कियद्वा स्मरामि
 ग्रहगृहांतेवाविष्टेन्नोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । ततश्च तथाभूते
 तस्मिन्नवस्थातरे मरणैकनिश्चया ततद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम् ।
 अय्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये क्रियद्गोदिमि । काष्ठान्याहस्य विरचय चिता-
 मनुसरामि जीवितेश्वरगिति । अत्रांतरे इटिति चद्रमडलविनिर्गतो
 गगनादवतीर्य महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृति-
 पीवराभ्या ब्राह्म्यां तमुपरतमुत्क्षिप्य दुदुभिनादगभीरेण स्वरेण वत्से
 महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः पुनरपि तवानेन सह भविष्यति
 समागम इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।
 अह तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी
 किमिदमिति कर्पिजलमपृच्छम् । असौ तु ससभ्रममदत्तैवोत्तरमुदति-
 ष्टत् । दुरात्मन्नतक क मे वयस्यमपहृत्य गच्छसीत्यभिधायोन्मुखः
 सजातकोपो बन्धन्सोवगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतत तमेवानुसरन्न-
 तरिक्षमुदगात् । पश्यत्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमाविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कर्पिजलगमनेन द्विगुणा-
 कृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किं कर्तव्यतामूढा च तरलि-
 कामब्रवम् । भयि जानासि कथम किमेतदिति । सा तु तदवलोक्य
 स्त्रीस्वभावात्तरतया तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेप-
 मानागयष्टिर्मम मरणशंकया च वराकी विपण्णहृदया सकरुणमवा-
 दत् । भर्तृदारिके न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्र-

र्यममानुपाकृतिरेव पुरुष । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकप
 पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवविधा दिव्या स्वप्नेष्यनिसद्यदिन्यो
 भवत्याकृतय किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयती कारण-
 मस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्त विचार्यात्मानमस्मात्प्रा-
 णपरिव्यागव्ययसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासनस्थानम-
 स्यामनस्थायाम् । अपि च तमनुसरन् गत एव कर्पिजलस्तस्माच्च कुतोऽय
 कोवाय किमर्थं चानेनायमपगतासुरक्षिष्य नीत क वा नीत कस्माच्चा-
 सभावनीयेनामुना पुन समागमाशाप्रदाने भर्तृदारिका समाश्वासितेति
 सर्वमिदमुपलभ्य जीवित वा मरण वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभ हि-
 मरणमव्ययसित पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिजले भर्तृदा-
 रिकामदृष्ट्वा स्थास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्भि-
 यतामर्मा प्राणा । इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सक
 ललोकदुर्लभ्यतया जीविततृष्णाया क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया
 च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कर्पिजलप्रत्यागमनकाक्षया
 च तस्मिन्काले तदेव युक्त मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आश-
 या हि किमिदं न क्रियते । ता च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमा
 वर्षसहस्रायमाणा यातनामयीमिदं दुःखमयीमिदं नरकमयीमिदामिम-
 यीमिनोसन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरै शिरोरु-
 हैरपरद्रमुखा निर्दयान्द्रजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कठेन तस्मिन्नेव सर-
 स्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपा क्षपितवती ।

प्रयूपमि तूपाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या
 तमेव कमडलुमादाय तान्येव च पल्कलानि तामेवाक्षमाळा गृहीत्वा
 बुद्धा नि सारतां ससारस्य ज्ञात्वा च मदपुण्यतामामनो निरूप्य
 च्याद्रतात्पारदारणरां च्यसनेयमिदयातानामाकल्य दुर्निशरता शोकस्य
 दृष्ट्वा च निशुरतां देवस्य चितयिना चातिमहल्लुखता स्नेहस्य भाव-

यित्वा चानित्यता सर्वभावानामन्यार्थं चाकाडभगुरता सर्वसुखानाम-
 यिगण्य तातमवा च परित्यज्य सह परिजनेन मनसा सकलवधुवर्ग
 निर्वर्त्य सकलप्रियसुखेभ्यो मनः सयम्येंद्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या
 देव त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिम शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रितवत्यास्मि ।
 अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तातस्तात, सहावया सह वधुवर्गेणा-
 ग्ल्य सुचिर कृताक्रदसैस्तेरुपाथैरन्यर्थनामिक्ष्व बहुभिरुपदेशैश्चानेक-
 प्रकारैः परित्वात्त्वनेश्च नानाविधैर्गृहगमनाय मे महात यत्नमकरोत् ।
 यदा च नेयमस्माद्द्वयवसायात्कथचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति
 निश्चयमधिगतवास्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुन.
 पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहुन्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवातर्दह्यमान
 हृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते तत प्रभृति देवस्य कृतेऽश्रुमो-
 क्षमात्रकेण कृतज्ञता दर्शयती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमित-
 लज्जममगलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवास दग्धशरीरक बहुविधैर्नि-
 यमशतैः शोपयती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपन्याजेन तद्-
 गुणगणानि गणयती त्रिसध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशती प्रतिदिन-
 मर्चयती देव त्र्यम्बकमस्यामेव गुहाया तरलिकया सह दीर्घ शोकम-
 नुभवती सुचिर न्यत्रसम् । सहमेवविधा पापकारिणी निर्लक्षणा
 निर्लज्जा क्रूरा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्तन्ना निष्फलजीविता निर्नाथा
 निरवलबना नि सुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मण-
 यधमहापातकया करोति महाभाग इत्युक्त्वा माहुना वल्कलोपातेन
 शशिनमित्र शरन्मेषशकलेनाच्छाद्य वदन दुर्निवारवाष्पवेगमपारयती
 निवारयितुमुन्मुक्तकठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

Kādambari.

XIV

Characteristics of good servants

एवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यजिज्ञपत् । देवि राजलोके तु का कथा

भृत्यमर्गोऽपि सकल एनाय कदमूलफलाशी निधय वृत्ता हितो-
 यथास्माक मध्यादेकेनापि देवपादाद्विना न प्रतीप गतव्यम् । भृत्या
 अपि त एव ये सपत्तेर्निपत्तौ सप्रदेशे सेवते समुन्नम्यमाना सुतरामव
 नमत्यालप्यमाना न समानालापा जायते स्तूयमाना नोत्सियते
 क्षिप्यमाणा नापराध गृह्ययुच्यमाना न प्रतीप भायते पृष्टा प्रिय
 हित विज्ञापयत्यनादिष्टा कुर्वति कृत्वा न जल्पति पराक्रम्य न
 विकथते कथ्यमाना अपि लज्जामुद्रहति महाहवेष्वप्रतो ध्वजभूता
 लक्ष्यते दानकाले पलायमाना पृष्टतो निर्लीयते नापि स्नेह बहु
 मन्यते जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छति गृहादपि स्वामिपादमूढे सुख
 तिष्ठति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायामसतोपो हृदयाराधने
 व्यसनमाननाल्लोकेने वाचालता गुणग्रहणे कार्पण्यमपरित्यागे भर्तु ।
 ये च विश्रमानेष्यामनि न स्वाधीनसकलैन्द्रियवृत्तय पश्यतोऽप्यधा
 इय नृप्यतोऽपि बधिरा इव वाग्मिनोऽपि मूका इव जानतोऽपि जडा
 इवानुपहतकरचरणा अपि कुणय इव पगव इव क्लीबा इनाकिंचित्करा
 स्वात्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बप्रद्वर्तते ।

Kadambari

XV.

Characteristics of wise and foolish persons.

Part I

निषेवते प्रशस्तानि निर्दितानि न सेरते ।

अनास्तिक श्रद्धधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १ ॥

मोथो हर्षध दर्पध हीस्तभो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षति स वै पण्डित उच्यते ॥ २ ॥

यस्य वृत्त्य न जानति मत्र वा मत्रित परे ।

वृत्तमेवास्य जानति स वै पण्डित उच्यते ॥ ३ ॥

यस्य कृत्यं न विघ्नति शीतमुष्ण भय रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पंडित उच्यते ॥ ४ ॥

यस्य संसारिणां प्रज्ञा धर्मार्थानुवर्तते ।

कामादर्थं वृर्णाते यः स वै पंडित उच्यते ॥ ५ ॥

यथाशक्ति चिकीर्षति यथाशक्ति च कुर्वते ।

न किञ्चिदवमन्यते नराः पंडितबुद्धयः ॥ ६ ॥

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामान् ।

नासपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य ॥ ७ ॥

नाप्राप्यमभिप्रांछति नष्टं नेच्छति शोचितुम् ।

आप्तसु च न मुह्यति नराः पंडितबुद्धयः ॥ ८ ॥

निश्चित्य यः प्रक्रमते नातर्जसति कर्मणः ।

अवध्यकालो वक्ष्यान्मा स वै पंडित उच्यते ॥ ९ ॥

आर्यकर्मणि रज्यते भूतिकर्माणि कुर्वते ।

हितं च नाम्यमूषति पंडिता भरतर्षभ ॥ १० ॥

न तद्व्यत्यात्मसमाने तप्यते नावमानने ।

गांगो हृद् इन्नाश्चोम्यो यः स पंडित उच्यते ॥ ११ ॥

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते ॥ १२ ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।

अमभिन्नार्थमर्यादः पंडिताख्यां लभेत सः ॥ १३ ॥

स्वमर्थं यः परिन्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।

मिथ्या चरति मित्रार्थं यश्च मूढः स उच्यते ॥ १४ ॥

अमित्रं कुर्वते मित्रं मित्रं द्वेषि हिनस्ति च ।

कर्म चारभते दुष्टं तमोर्दुर्मूढचेतसम् ॥ १५ ॥

अनाहृतः प्रविशति अपृष्टो बहु मापते ।

अनिश्चस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ १६ ॥

पर क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वय तथा ।
 यश्च कुप्यत्यनीशान् . स च मूढतमो नरः ॥ १७ ॥
 आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
 अलभ्यमिच्छन्नेश्वर्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ १८ ॥
 अर्थं महातमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
 विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पडित उच्यते ॥ १९ ॥
 एकः सपन्नमश्राति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
 योऽसविभज्य भृत्येभ्यः को नृशसतरस्ततः ॥ २० ॥
 एक. पापानि कुरुते फल भुक्ते महाजनः ।
 भोक्तारो विप्रमुच्यते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ २१ ॥
 एक हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतोऽसृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ २२ ॥
 एक विपरसो हति शस्त्रेणैकश्च वच्यते ।
 सराष्ट्रं सप्रज हति राजान मत्रविप्लवः ॥ २३ ॥
 एकः क्षमायतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
 यदेन क्षमया युक्तमशक्त मन्यते जनः ॥ २४ ॥
 सोऽस्य दोषो न मतव्यः क्षमा हि परम बलम् ।
 क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्ताना भूषणं क्षमा ॥ २५ ॥
 क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
 शांतिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ २६ ॥
 अतृणे पतितो बहिः स्वयमेवोपशाम्यति ।
 अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ २७ ॥
 एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शांतिरुत्तमा ।
 विशैका परमा तृप्तिरहिंसैका मुखावहा ॥ २८ ॥

य सर्वभूतप्रशमे नियिष्ट स यो मृदुर्मानृद्भुद्भभाय ।
 अतीव न ज्ञायते ज्ञातिमप्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्न ॥ ३८ ॥
 य आत्मनाऽपत्रपते भृश नर स सर्वलोकस्य गुरुर्भवयुत ।
 अनततेजा सुमना समाहित स तेजसा भूर्य इवानभासते ॥ ३९ ॥

Mahabharata

XVII

King Harsha hearing of his father's illness

अथ कदाचिद् राज्यवर्धन कनचधरमाहूय हूणान्हतु हरिणानि
 हरिणेश किशोरमपरिमितवल्गुनुयात चिरतनैरमात्यै प्रधानैश्च मह
 सामते कृत्वा माभिसारमुत्तरापत्रं प्राहिणात् । प्रयात च देवो ह
 कतिचिद्व्रयाणकानि तुरगभेरनुवत्रान । प्रपिष्टे च वैलासप्रभाभासि
 ककुभ भ्रातरि निवर्तमानो नये वयति वर्तमानो विक्रमरसानुरोधी के
 सरिशरभशार्दुल्वराहनहुलेषु तुपारशेलोपकठेषु ऋडमृगयया मृगले
 चन कतिपयान्यहानि वहिरेव व्यलवत । चकार चाकर्णाकृष्टभामु
 भद्रवर्षी स्वर्णयोभिरेव दिवसैर्नि द्वापत्नान्यरण्यानि ।

एकदा तु विभार्यास्तुरीये यामे प्रयूपम्येय स्वप्ने चतुलज्वात्रा
 जर्पिजग्मितमकठज्जुभ दुर्निगणदावहुनभुजा दह्यमान केसरिणमद्र
 क्षात् । तस्मिन्नेव दावदहने समुसृज्य शान्तानुष्टुयामान पातयत्
 सिंहीमपश्यत् । आसीच्चास्य चेतमि । नेहेभ्य कठिनतरा व
 स्नेहमया धवनपाशा । यत्ताट्याग्निर्येचोऽप्येवमाचरतीति । प्रबुद्ध
 श्याम्य दक्षिणेतरमक्षि पस्पदे । गात्रेष्वस्मादेव च वेपथुर्निप्रथे
 निर्निमित्तमतर्बधनस्थत्राचचात्रेय हृदयम् । अकारणादेवाजायत गरी
 यसी दुःखासिका । किमिदमिति समुपनतत्रिधिविद्वत्प्राणिगथितमति
 रपगतधृतिध्वितायनमिष्यदन स्तिमिततारकेण चक्षुषा समुद्दिद्यमान
 स्थण्कमन्त्रिणानमिय चकार चकारेक्षण क्षणक्षोणाम् । अह्नि च तस्मि

त्येनैव चेतसा चिक्राड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्य-
 रसो भवनमागन्योभयतो मद मद ब्राह्ममानतनुतालवृतो वैत्रपट्टिकाम-
 शयान साशक एव तम्भा । अथ दूरादेव दीर्घाञ्चगतार कुरग-
 नामानमायातमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा पूर्णानिमित्तपरपराविभूतभीतिरविद्यत हृदयेन । कुरगरुस्तु
 प्रणाम समुपसृत्य प्रथममाननलभ्र विपादमुपनिन्ये पश्चाल्लिखम् ।
 च हर्ष खयमेवाप्राचयन् । लेम्बार्थेनैव च सह गृहीत्वा हृदयेन
 आपमभिन्नरूपोऽभ्यगान् । कुरगरु किं ममाद्य तातम्येति । स
 चक्षे देव दाहज्वगे महानिति । तच्चाकर्ष्य सहमेवास्य हृदय
 त् । कृतमनाश्च चनयिनुरायुःकामोऽपरिमितमणिकनकरजतजा-
 तामपरिवर्हमग्रेष ब्राह्मणनादकरोत् । जमुक्तत्वनिवोक्चञ्चल त्वरया च
 वमान परिवर्हकोपर्नानिमारुह्य तुरगममेकाक्येव प्रयातु प्रावर्तत ।

Harsha-charita

XVIII

The Yaksha's message

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशातलेनानिलेन

प्रत्याद्वस्ता मममभिनवेर्जालकेर्नीलरतानाम् ।

त्रिशुद्धर्भ म्तिमितनयना त्वन्ननाथे गयाक्षे

वस्तु धीर म्तिनितचनर्मानिर्ना प्रक्रमेथा ॥ १ ॥

भर्तुर्मित्र प्रियमप्रियं विद्धि मामनुराह

तत्सदेगेर्हृदयनिहितगगत त्समीपम् ।

यो वृद्धानि त्वरयति पथि श्राम्यता प्रोषिताना

मदस्निग्धर्वनिभिरजलवेणिमोक्षो मुक्तानि ॥ २ ॥

इत्याग्याते पवनतनय मथिलीवोन्मुखी सा

त्वामुक्ताठो न्यमितहृदया वीक्ष्य सभाव्य चवम् ।

श्रोष्यत्यस्मात्परमरीहिता सौम्य सांमतिर्नाना ५
 कातोदंत मुहृदुपनत संगमार्त्तिकचिद्गुन ॥ ३ ॥
 तामायुष्मन्मम च वचनादामनश्चोपकर्तुं
 ब्रूया एव तत्र सहचरो रामगिर्याश्रमस्थ ।
 अव्यापन्न कुशमवत्रे पृच्छति त्वा नियुक्त
 पूर्वाभाष्य मुलभरिपदा प्राणिनामेतदेव ॥ ४ ॥
 शद्वाद्येय यदपि किल ते य मर्वाणां पुरस्ता-
 त्कर्णे लोल कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रात श्रवणरिपय लोचनाभ्यामदृष्ट
 स्वामुत्कठाविरचितपद ममुखेनेदमाह ॥ ५ ॥
 श्यामास्वंगं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपात
 वक्त्रच्छाया शशिनि शिखिना बहर्मरेषु केशान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीरीचिषु भ्रूविलासा-
 न्हतैकस्मिन्नचिदपि न ते चडि सादृश्यमस्ति ॥ ६ ॥
 त्वामालिख्य प्रणयबुदिता धातुरागौ शिलाया-
 मामान ते चरणपातित यावदि जामि कर्तुम् ।
 अल्लैस्तावमुहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
 क्रुस्तस्मिन्नपि न सहते सगम ना कृतान् ॥ ७ ॥
 भिरचा सद्य कितलयपुटादनदारुद्गुमाणां
 ये तक्षीरस्रुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ता ।
 आलिग्यते गुणवति मया ते तुभारद्रिवाता
 पूर्वं स्पृष्ट यदि किल भवेदगमेभिस्तवेति ॥ ८ ॥
 नन्वामान बह्व विगणयन्नामनैवावगन्त्रे
 तन्न्याणि त्वमपि नितरां मा गम कातरस्वम् ।
 कस्याया सुगमुपनत तु एमेकागतो वा
 नाचिर्गठयुपरि च दशा चक्रनेमिदमण ॥ ९ ॥

शापांतो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
 शेषान्मामाङ्गमय चतुरो लोचने मीलयिष्या .
 पश्चादाषां निरह्युणित त तमात्माभिलाष
 निर्वेक्ष्याव परिगतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ १० ॥
 एतस्मान्मा कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
 मा कौर्लानादसितनयमे मय्यविश्वासिनी भू ।
 ज्ञेहानाद्दु किमपि विरेह प्वसिनस्ते त्वभोगा
 दिष्टे वस्तुन्यपचितरसा प्रेमरार्शाभवति ॥ ११ ॥
 आश्वास्यैव प्रथमविरहोदप्रशोका सर्वा ते
 शैलादाशु त्रिनयनकृपो खातकूटान्निवृत्त ।
 माभिज्ञानप्रहितजुशल्स्तद्वचोभिर्ममापि
 प्रात कुट्टप्रसवशिथिल जीवित धारयेथा ॥ १२ ॥
 कश्चित्सौम्य ध्यवमितामिदं बभुक्त्व त्वया मे
 प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरता कल्पयामि ।
 नि शब्दोऽपि प्रदिशामि जल याचितश्चातनेम्य
 प्रत्युक्त हि प्रणापेयु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वा प्रियमनुचिन्प्रार्थनावर्तिनो मे
 सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशमुद्धवा ।
 उग्रान्दोशाञ्ज जलद निचर प्राप्नुया सभृत्श्र्वा
 र्मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोग ॥ १४ ॥
Meghaduta

 XIX

A lover's tale

मकरंदः । कथितमनलौकितया मदनोद्यान गतो माधव इति ।
 भवतु तत्रैव गच्छामि । (परित्रम्यालोक्य च) दिष्टयाप वपस्य
 उत एवाभिवर्तते । (निरूप्य ।) अस्य तु

गमनमलस श्रुत्या दृष्टि शरीरममौष्टवं

श्वसितमधिक किं श्वेतस्याम्बिकमन्यदितोष का ।

भ्रमति भुवने कदर्पाज्ञा विकारि च यौवन

ललितमधुराम्ने ते भावा क्षिपति च धीरताम् ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः)

माधव । (स्वगतम्)

तामिदुसुदरमुखीं सुचिरं त्रिभाव्यं चेतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।

लज्जा विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्यमुन्मथ्य मथरन्निबेकमकाङ्क्षं ॥ २ ॥

आश्चर्यम् । यद्विस्मयमिति मस्तमितान्यभावः

मानदमदममृतप्लवननाटिवाभूत् ।

तत्सनिधौ तदधुना हृदयं मदीयं

मगारचुञ्चितमिव व्यथमानमास्ते ॥ ३ ॥

मकरन्द । सखे माधव इत इत ।

माधव । (परिक्रम्य) कथं प्रियवयस्यो मम मकरन्द ।

मकरन्द । (उपसृत्य) सखे माधव ललाटतपस्तापति तपनस्तदस्मिन्नुचाने मुहूर्तमुपनिशात ।

माधव । यदभिरुचितं वयस्याय ।

(इयुभावुपनिशातः)

मकरन्द । तदस्य तानुद्वृत्तितकुमुमकेसरकपायशातलामोदवासितौघानस्य काचनारपादपस्याघस्ताटुपनिशातः ।

(तथा कुरुतः ।)

मकरन्द । वयस्य माधव । अयं किल मदनेद्यान्वयात्प्राप्रतिनिवृत्तमयादृशं भवतमन्यारयामि । अपि नाम मनागन्तीर्णोसि रतिरमणनाणगोचरम् ।

(माधवः सञ्जमधोमुखास्तिष्ठति ।)

मकरद । (विहस्य) तस्मिन्मनतमुग्रमुखपुढरीक स्थितोऽसि ।
पस्य ।

अन्येषु जतुषु रनस्तमसावृतेषु

निश्वस्य धातरि सम परमेश्वरे च ।

सोय प्रसिद्धनिभय खलु चित्तजन्मा

मा लज्जया तत्र कथंचिदपन्हुतिर्भूत् ॥ ४ ॥

म धव । वयस्य किं न कर्माणि श्रूयताम् । गतोहमवलोकिता
जनितकोतुक कामदेनायतनम् । तत्र चेतस्तत परिक्रम्यावकोक्य च
परिश्रमाद्भुक्तुमुकुटावलीमनोहराभरणरमणीयस्यागनमुवो बाल्यबुल
स्यालालपरिसरे स्थित । तस्य च यद्दृष्ट्या निरतरनिपतितानि
कुसुमान्पादाय विदग्धरचनामनोहरा सज्जमभिनिर्मातुमारब्धवानास्मि ।
अनतर च सचारिणीय देवस्य मकरकेतोर्जगद्विजयवैजयतिका निर्गल्य
गर्भभवनाद्दुर्लभिदग्धमुग्धनेपथ्यविभाषितदुमारीभावा महानुभाव
प्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि तत एवाभिगतयती । १

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा

सौन्दर्यसारसमुदायानिकेतन वा ।

तस्या सखे नियतीमिदुसुधामृणाल

योस्नाति कारणमभूमदनश्च वेधा ॥ ५ ॥

अथ सा प्रणथिनीभिरनुचरीभिरनिग्लनुसुमसचयात्रचयलीलादोह
दिनीभिरभ्यर्च्यमाना तमेव प्रकुत्पादपोदेशमागतवती । तस्याश्च कस्मि
श्चिदपि महाभागधेयजन्मनि ऋद्धिदिसापचीयमानमिदं ममथव्यथावि
कारमुपलक्षितवानास्मि । सा पुनर्मम प्रथमदर्शनाप्रभृत्यमृतवर्तिरिव
चक्षुषोर्निरतिशयमानदमुपादयन्वयस्कातमणिशलाकेन लोहधातुमत
ऋणमाकृष्टयती । किं बहुना ।

(प्रकाशम् ।) अपि वयस्येन विदिते तदन्वयनामनी ।

माधवः । सखे श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकारोहणसमय एव महतः सखीकदवकादन्यतमा वारयोपिद्विलम्ब्य त्रालत्रकुलकुसुमावच यक्रमेणानेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमार्पाडव्याजेन मामेवमुक्तवती । महाभाग सुच्छिष्टगुणतया रमणीय एव व सुमनसा सनिवेश । कुनूहलिनी च नो भर्तृदारिका वर्तते । यस्याः अभिनवो विचित्र कुसुमेषु व्यापारः । तद्भ्रजतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य । फलतु निर्माणस्य । णीयता निधातु । समासादयतु सरस एव भर्तृदारिकायाः कटावलवन महार्घतामिति ।

मकरंदः । अहो वैदग्ध्यम् ।

माधवः । तथा च मदनयुक्तया समाख्यातमियममाल्यभूरिवसो प्रसूतिर्मालती नामाह च प्रसादभूमिर्भर्तृदारिकायाः धात्रेयिका लवगिका नामेति ।

मकरंदः । अमान्यभूरिवसोरात्मजेलपर्याप्तिर्वहुमानस्य । अपि च मालती मालतीति भोदते भगवती कामदकी तां च किल राजा नदनाय प्रार्थयत इति किंवदती श्रूयते ।

माधवः । तथा चाहमनुरध्यमानस्तां वकुलमालामात्मनः कठादवतार्य दत्तवान् । असां पुनरभिनिविष्टया दृशा मालतीमुखावलोकन-विहस्रतया विपमविरचितैकभागां तामेव बहु मन्यमाना महानय प्रसाद इति प्रतिगृहीतवती । अनंतरं च यात्राभगप्रचलितस्य महत पौरजनस्य सकुलेन विघटितायां तस्यामागतोस्मि ।

Mūlatīmādhava I

XX.

An address to the Ganges.

समृद्ध सौभाग्य सफल्यमुधायाः किमपि तन्

गहैश्वर्यं लीलाजनितजगतः खंडपरसौ ।

श्रुतीना मर्त्यं सुकृतमत्र मूर्त्तं मुमनसा

मुपानन्द्य ते सत्त्विभक्षिन्नं न शमयतु ॥ १ ॥

दरिद्राणां दान्यं दुग्धितमत्र दुर्गमिनहृद्रा

द्रुतं दूर्गकर्तव्यं सद्बुधुपगतो दृष्टिभरणिम् ।

अपि द्रागात्रिचाटुमज्जलनदीक्षागुरुरिह

प्राहस्ते मारा श्रिण्म्यमपारा दिशतु न ॥ २ ॥

स्मृतिं याता पूनामकृतमुज्जतानामपि च या

हरत्यतस्नद्रा निमिरमिन्न चद्राशुसरणि ।

दय सा ते मूर्त्तं सकृत्सुरसंज्यमलिला

ममान मताप त्रिनिप्रमत्र ताप च ह्यताम् ॥ ३ ॥

तत्सत्त्विभक्षिन्नं सुखदं शुभ्रं सद्गता

मया मर्त्यं सत्त्विभक्षिन्नं नीता सुरगणा ।

द्वानामौदाम्यं यदि भजसि भागारपि तदा

निराधरो हा रोदिमि कथय कथामिह पुर ॥ ४ ॥

अपि प्राय राय तृणमिन्न परित्यज्य सहसा

निलोद्धानार तत्र जननि तीर श्रिनवतम् ।

मुपानन्द्य म्यादाप सत्त्विभक्षिन्नमावृत्तिं पिवता

जनानामानन्दं परिहमति निर्माणपदवीम् ॥ ५ ॥

स्मृतं सद्य स्वत विरचयति श्रातं सकृद्दपि

प्रगीतं यथाप ज्ञादिति भवताप च हरति ।

इदं तद्गतेति श्रवणरमणाय खलु पद

मम प्राणप्राते उदनकमलान्तर्गलिततु ॥ ६ ॥

महादनेर्ध्यानं नहुनिधितानरपि च यत्

न लभ्य घोराभि सुनिमलतपे राजिभिरपि ।

अचिन्त्यं तद्विष्णो पदमग्निलसाभारणतया

ददाना वेनामि त्वमिह तुलनीया कथय न ॥ ७ ॥

नृणामीक्षामात्रादपि परिहरत्या भयभय

शिनायास्ते मूर्ते क इह बहुमान कवचतु ।

अमर्षम्लानाया परममनुरोऽगिरिभुजे

विहाय श्रीकृट शिरमि नियत मारयति यान् ॥ ८ ॥

स्खलती स्वर्लोकादवनितलशोकापहृतये

जटाजूटप्रथो यदसि विनिवद्वा पुरभिदा ।

अये निर्लोभानामपि मनसि लोभ जनयता

गुणानामेवाय तत्र जननि दोष परिणन ॥ ९ ॥

जटानधान्पगून्प्रकृतिप्रधिरानुक्तिविकलान्

ग्रहप्रस्तानन्ताखिलदुरितनिस्तारसर्णीन् ।

निलिपनिर्मुक्तानपि च निरयार्तानपतितान्

नगनत्र प्रातु त्वमिह परम भेषजमसि ॥ १० ॥

कृतशुद्धनस्कानत्र झटिति सततमनस

समुद्धर्तु मति त्रिभुवनत्रैर्नार्थनिवहा ।

अपि प्रायश्चित्तप्रसरणप्राप्तीनचरिता

अननृर्गर्तु त्वमिदं जननि त्वं विजयसे ॥ ११ ॥

निरानर्माणा विमपि च विधानत्रयमुदा

प्रधानं तार्पणानामत्परिधानं त्रिजगत् ।

समाप्तान बुद्धेरथ स्वस्तु तिगेधानमधिया

श्रियामायात्र न परिहरतु ताप तत्र वपु ॥ १२ ॥

समुपति पद्मारमणपदपद्मामडनला

त्रियाम वदर्षप्रतिभटजटाजूटभरणे ।

अथाय व्यामगो हतपतितनिस्तारणविधा

न वस्नादुत्कर्षमय जननि तार्पणं जगत् ॥ १३ ॥

नगेभ्यो यार्तानां कथय नटिनीनां वत्तमया

पुराणां राहर्तुं सुग्धुनि कपशोऽभिगन्ते ।

कथा वा श्रीभर्तु पदकमलमश्रालि सलितै

स्तुलालेशो गम्या तत्र जननि दीयेत कविभि ॥ १४ ॥

विधत्ता नि शक्र निरग्रधिममाधि विधिरहो

मुख शेषे शेता हरिगविरत नृत्यतु हर ।

कृत प्रायश्चित्तेरलमथ तपोदानयन्ने

सपित्री कामाना यदि नगनि जागति भरती ॥ १५ ॥

विलिनोऽथ वेनन्वतनगरकोलाहलभगे

गता दूता दूग क्वचिदपि परेतान्मृगयितुम् ।

प्रिमानाना व्रातो विदलयनि श्री-श्रीर्दनिपदा

कथा ते कन्याणी यदग्रि महीमडलमगान् ॥ १६ ॥

त्रपते तीर्तानि न्वरितमिह यस्योदृतिप्रिधा

कर कणे नुन्यपि किल रुपालिप्रभृतय ।

इम त मामत्र त्रमियमनुकपार्द्रहृदया

पुनाना मरेपतमप्रमनदर्पे दप्यसि ॥ १७ ॥

विशालाम्यामाम्या किमिह नयनाम्या खलु फल

न याम्यामालीडा परमरगणीया तत्र तनु ।

अथ हि न्यकारो जननि मनुजस्य श्रवणयो

र्ययोर्नातर्यातस्तत्र लहरिलील कलकल ॥ १८ ॥

कियत सत्येके निव्रतमिह लोशर्यवटका

परे पूतामान कति च परलोकप्रणयिन ।

सुख शेते मानस्तत्र खलु कृपात पुनरथ

जगन्नाथ शङ्करत्तयि निहितयेकद्वयभर ॥ १९ ॥

भरत्या हि व्रात्याधमयनितपापडपरिपत्

परित्राणम्नेड श्रययितुमराक्य खलु यत्र ।

ममाप्येव प्रेमा दुरितनिरहेष्वन जगति

स्वभायोऽथ सैररीप खलु यतो दुग्परिहर ॥ २० ॥

प्रपद्यते लोभा क्वि न भर्तामत्रभर्ता

मुपाविस्तत्राय स्फुगति यदमीष्ट वितग्मि ।

शपे तुभ्य मातर्मम तु पुनरामा मुरमुनि

स्वभावादेव त्वयमितमनुगग विभृतवान् ॥ २१ ॥

नरान्मृदास्तत्तज्जनपदसमासक्तमनसो

हसत सोहास विक्रचकुमुमव्रातमिपत ।

पुगाना सौरभ्ये सततमलिनो निन्यमलिनान्

सखायो न सतु त्रिदशतटिनीतीरतरप ॥ २२ ॥

यजन्येके देवान्कठिनतरसेवास्तदपरं

प्रितानव्यासक्ता यमनियमरक्ता कतिपये ।

अह तु त्वन्नामस्मरणकृतकामस्त्रिपथगे

जगज्जाल जाने जननि तृणजालेन सदृशम् ॥ २३ ॥

त्रिभूपितानगरिपूतभागा सद्य कृतानेकजनार्तिभगा ॥

मनोहरोत्तुगचलत्तरगा गगा म्मागान्यमलीकरोतु ॥ २४ ॥

इमा पीयूषलहरीं जगन्नाथेन निर्मिताम् ।

य पठेत्तस्य मर्षत्र जायते तयमपद ॥ २५ ॥

Gang dabhii

VVI

God is not open to the charges of injustice
and cruelty

नेश्वरो जगत कारणमुपपद्यते । कुत । वेपम्यनर्पुष्यप्रमगात्
कांश्चि त्यसुगभाज करोति देवादीन् । काश्चिदयतद्दु स्वभाज करोति
पश्वादीन् । काश्चिन्मध्यमभोगभानो मनुष्यादीनिगति । पर त्रिप
सृष्टिं निर्दिमाणम्येश्वरस्य पु ग्गचनम्येव रागद्वयोपपत्ते श्रुतिस्मृ
तभागित्वा उवादीश्वरस्यभासित्येव पस्येत । यथा मलजर्जर

बुगुप्तित निर्घृणवमतिक्रत्व दुःखायोगविज्ञानात्सर्वप्रजोपसहरणाच्च
 प्रमथेत । तस्माद्द्वेषम्यनर्घृण्यप्रसगानेश्वर कारणमित्येव प्राप्ते द्रुम ।
 वषम्यनेर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रमथेते । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । यदि हि
 निरपेक्ष केवल ईश्वरो विपमा सृष्टिं निर्दिशति स्यातामेतो दोषो वे
 षम्य नर्घृण्य च । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो
 विपमा सृष्टिं निर्दिशति । किमपेक्षत इति चेद्दर्माधर्मावपेक्षत इति व-
 दाम । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विपमा सृष्टिरिति नायमीश्वर-
 ष्यापराध । ईश्वरस्तु पर्जन्यस्य द्रष्टव्य । यथा हि पर्जन्यो ब्रीहियवादि-
 सृष्ट्या साधारण कारण भवति ब्रीहियवादिवेषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवा
 साधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवति । एतमीश्वरो देवमनुष्यादि
 सृष्ट्यो साधारण कारण भवति । देवमनुष्यादिरेषम्ये तु ततः नीयता
 ष्यासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवति । एतमीश्वर सापेक्षत्वान्न
 षम्यनर्घृण्यम्या दूष्यति ।

Saṅkarabhāṣya

XXII

A poet's introduction to his poem

श्रीमानि दुग्धोद्भिपुत्राणे यश्चरति न तुतिमतनेति ।

नीलोत्पलान्तरहन्ति न येऽस्तु नूनं नगरान्मुकुद ॥ १ ॥

साहित्यपात्रेतिप्रिममनोऽप कर्णामृत रक्षत हे कवाद्रा ।

यदस्य दला इव लुठनाय कात्रार्थचारा प्रगुणाभवति ॥ २ ॥

गुह्यतु मेने यदि ग ययेष्ट नास्ति क्षति कापि कर्मीश्वरगाम् ।

रुनेष्टु लुपु नुःमर्कैरचापि रनाकर इत्तु ॥ ३ ॥

महत्तरा सतु निशास्त्राना वन्मलाटानि य प्रत्रया ।

तथापि त्रिज्यगहस्तु ग्रा व्रदा निशास्यति सचत्सोऽत्र ॥ ४ ॥

बुद्धमामानि गुण कवना साहित्यविज्ञाधर्मवितेनु ।

कुर्यादनाद्र्ये किमगनाना केशेषु कृष्णागुरुभूपयास ॥ ५ ॥

व्युत्पत्तिरानर्जितकोविदापि न रजनाय क्रमते जडानाम् ।

न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टक्तिकाया ॥ ६ ॥

कण्ठसु ये लब्धरसा कर्माना ते नानुरज्यति कथातरेषु ।

न प्रथिपर्णप्रणयाश्चरति कस्तूरिकागधमृगास्तृणेषु ॥ ७ ॥

न दुर्जनानामिह कोपि दोषस्तेषा स्वभासो हि गुणासहिष्णु ।

द्वेष्यैव केयामपि चद्रगडत्रिपाडुरा पुट्कशर्करापि ॥ ८ ॥

अलाकिकोल्लेखसमर्पणेन विदग्धचेत कवपट्टिकासु ।

परीक्षित काव्यसुवर्णमेतल्लोकस्य कठाभरणत्वमेतु ॥ ९ ॥

किं चारुचारित्रत्रिलासञ्जन्या कुर्याति भूषा कानिसम्रहेण ।

किं जातु गुजाफलभूषणाना सुवर्णकारेण वनेचरणाम् ॥ १० ॥

पृथ्वापते सति न यस्य पार्श्वे कर्माश्वरास्तस्य कुतो यशासि ।

भूषा कियतो न बभूवुष्या जानाति नामापि न कापि येषाम् ॥ ११ ॥

लकापते मकुचित यजो यद्यकीर्तिपात्र रघुरानपुत्र ।

स सर्व एनादिकत्रे प्रभासो न वीपर्नाया कवय क्षिताद्र ॥ १२ ॥

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरमापि माया मरीचि नृपतेश्चर्मिरे ।

के वा न शुष्ना मृदगभ्रसिंधुमरविता मूर्धनि धारयति ॥ १३ ॥

कर्णामृत सृष्टिरस विमुच्य दोष पयन मुमहासताताम् ।

निरीश्वो कश्चिन्न पविश्य क्रमेण च यन्वजाश्रमेण ॥ १४ ॥

एषास्तु चाटुश्चांश्वरासमुद्राणां गुणगौतिमानाम् ।

मद्भारतामृत्रविशे पात्रांमनामरी कटत्रिभूषण व ॥ १५ ॥

स्वाधीन शशिमालिचापप्रिये प्राप्तो न वै विक्रियां

पायाद् स विभीषणाप्रजनिहा रामाभिधानो हरि ॥ १ ॥

नाय प्रयातिपिच्छति प्रिसो न य स्या-

न क्षीयते बहुजनर्नितरा निपीत ।

जाड्य निहति रुचिमेति करोति तृप्ति

नून सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ २ ॥

लोकिकाना हि साधूनामर्थ वागनुवर्तते ।

ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति ॥ ३ ॥

यस्याश्वोरश्विकुरनिकर कर्णपूरो मयूरो

भासो हास कप्रिकुलगुरु कालिदासो विलास ।

हर्षो हर्षो हृदयमसति पचपाणस्तु बाण

केपा नैपा कथय करिताकामिनी कातुऋग्य ॥ ४ ॥

गुणदोषा बुधो गृह्णन्निदुःखेडाप्रिश्वर ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं पर कठे नियच्छति ॥ ५ ॥

पातितोऽपि कराधानरूपतल्पेन कदुक ।

प्रायेण सावुवृत्तानामस्थानिन्यो विपत्तय ॥ ६ ॥

किं चन्मना च महता पितृपारुषेण

शक्त्या नि याति नित्रया पुरप प्रतिग्राम्

कुभो न वृषमपि शोषयितु समर्थ

बुभोद्भवेन मुनिनानुविरेव पीत ॥ ७ ॥

अनाधु साधुर्ना भवति खलु तान्यत्र पुरुषो

न सगादार्जन्य न हि मुत्तनता कस्यचिदपि ।

प्रहृष्टे समर्गे मणिमुत्तमयोर्न मानिते

मणिर्नाहेदोषान् मृगानि न हि मयो मणिमुत्तान् ॥ ८ ॥

रपस्यक चक्र सुत्तगयायिना सन्न तुरगा

निगल्यो मार्गश्ररणरहित सागरिपि ।

रविर्यात्येवात प्रतिदिनमपारस्य नभसः

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ ९ ॥

विपक्ष, श्रीरुढे जडतनुरमात्य, शशधरो

वसत, सामतः कुमुममिष्य, सैन्यमबला, ।

तथापि त्रैलोक्य जयति मदनो देहरहितः

क्रियासिद्धि, सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ १० ॥

ये जाते व्यसने निराकुलधिय, सपत्सु नाभ्युन्नताः

प्राप्ते नैव पराङ्मुखाः प्रणयिनि प्राणप्रयोगैरपि

हीमतः स्वगुणप्रकाशनविभान्न्यस्तुतो पडिता-

स्ते भूमटलमडनैकतिलका, सत कियतो जनाः ॥ ११ ॥

क्षुद्रा सति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेक सतामप्रणीः ।

दुष्पूरोदरपूरणाय पित्रति स्नात पति वाड्यो

जीमूतस्तु निदाघसभृतजगत्सतापाशिच्छित्तये ॥ १२ ॥

किं कूर्मस्य भ्रव्यथा न वपुषि क्षमा न क्षिपत्येष य-

किं वा नारित पश्चिमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किं अगीतममुच्छृजन् दृषणत् क्षाभ्यो जनो लज्जते

निर्वाह, प्रनिपत्रस्तुपु सतामितद्भि गोत्रमतम् ॥ १३ ॥

दुर्जनद्विगमनसा पुनां मुजनेऽपि नान्ति विश्वास ।

पार्श्वो पायसदग्धे तत्र पृच्छव पानर पित्रति ॥ १४ ॥

प्रास्तादयो पतनि ग्वादनि पृष्टमाग

पार्श्वो कट किमपि र्शति शर्गांसिपित्रम् ।

तिष्ठ निष्पद्य सत्त्वा प्रविशयशक्तः

सुखे सत्त्वस्य चक्षित सशक्त कर्तव्ये ॥ १५ ॥

दुर्जनमगतिगर्नापराया

१५ सतां नान्ति कि यश्चनीशंभात् ।

लक्ष्मेश्वरो हरति दाशरथे कउत्र

प्राप्नोति बधमय दक्षिणमिधुगज ॥ १६ ॥

आलस्य स्थिरतामुपेति भजते चापन्यमुद्योगिता

मूकय मितभाषिता मितनुते मान्य भवेदार्जवम् ।

प्रायापात्रनिचास्पात्रिरहिता यच्छ युद्धामता

मातर्लक्ष्मि तत्र प्रमादप्रशतो दोषा जमी स्युर्गुणा ॥१७॥

पीतोऽगस्त्येन तातश्वरणतरहता यदभोऽन्येन रोया-

दात्रायाद्विप्रययं यमदनमिरे धारिता वेरिणी मे ।

गेह मे छेदयति प्रतिदिनममुनाकातपूतानिमित्त

तस्मान्खिला सदाह द्विजकुलसदन नाथ निय त्यजामि ॥१८॥

आपद्रव हसति किं द्रविणाय मूढ

लक्ष्मी स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् ।

एतान्प्रपश्यमि घटाञ्ज् जलयत्रचक्रे

रिक्ता भवति भरिता भरिताश्च रिक्ता ॥ १९ ॥

उर्झाना गुणपत्रिण सुखफलान्याराद्विर्कर्णान्यथ

पर्यस्ता परितो यत्र स्तवक्रिता सपहतापहवा ।

प्रागेवापसृतप्रमोदहरिणच्छाया कथात गता

दैन्यारण्यमतगनेन महना भग्नेऽभिमानद्रुमे ॥ २० ॥

एते त्व मन सिन्धौ गिरिनरशिखरे त्व च तिष्ठ प्रतिष्ठे

शाते प्राते दिशाते दुरु वसन्तिमहो गर्व खर्वा भयाशु ।

तेज पाताम्बल भन मुनि भगवमान मा नाम तेस्तु

प्रेम्णैकामाश्रयतीं सततमहमिमा तूर्णमाणा श्रद्धिष्ये ॥२१॥

सिंहशुण्णानरीद्रनुभगलित रक्ताक्तमुक्तापल

कातारे यन्त्रीप्रिया दुःमगादिलस्य पनी मुदा ।

पाणिभ्यामयगुह्य शुल्ककठिन तर्दीक्ष्य दरे नहा

वस्थाने पततामनीय मन्तामेनाग्नी स्यादिति ॥ २२ ॥

क्षीरेणात्मगतौदकाय हि गुणा दत्ता पुरा तेऽखिला

क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यामा कृशानो हुत ।

गतु पात्रमुन्ममस्तदभवद दृष्ट्वा तु मित्राणद

युक्त तेन जलेन शाम्यति सता मैत्री पुनस्त्रीदृशी ॥२३॥

यद्वात्रा निनभालपट्टलिखित स्तोत्र महद्वा एन

तप्राप्नोति मरस्थलेऽपि नितरा मेरो ततो नाधिकम् ।

तद्दीरो भव भित्तमसु वृषणा वृत्ति वृथा मा कृथा

वृषे पश्य पयोनिप्रापपि घटो गृह्णाति तुल्य जलम् ॥२४॥

गीत कोकिल ते मुदा रसविद शृण्वति कर्णामृत

नो किञ्चिद्विनरति त तन्दलरेव स्वय जीवसि ।

कर्णायुर्हरमुद्गरति भिरुन कायास्तु तेभ्यो वलि

प्रज्ञा एव दिशति हत धिगिद एक विधे स्त्रीदितम् ॥२५॥

एव्य जन्म सह श्रिया स्वयमपि तत्रोक्त्यभूपाकर

श्रियर्थ परमेश्वरान्युपगतस्तनापि मूर्च्छा वृत्त ।

वृद्धि शीतकरस्तथापि न गत क्षीण पर प्रयुन

प्राय प्राक्तनमेव वर्म वत्तत् क कस्य वर्तुक्षम ॥२६॥

वाधितुच्छयति प्रपूरयति वा वाधितपयुनति

वाधिपानत्रिभौ करोति च पुन वाधितपत्यायुगन् ।

अयोपप्रनिपक्षसहतिमिमा ऐवस्थिति योऽय

श्रेय प्रीडति वृषथत्राट्टियावायप्रमत्ता विधि ॥ २७ ॥

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोपमेको वने

दुष्प्रापार्थिनि यपरार्थघटनाबध्येर्हृथा स्थायते ॥ २९ ॥

अथ मार्तण्डः किं न खलु तुरगैः समभिरितः

कुदानुः किं सर्पाः प्रसरति दिशो नैव निगतम् ।

कृतांतः किं साक्षान्महिषन्दनोऽसाविति चिर ।

समालोक्याजो न्वा विदधति निकल्याप्रतिभटाः ॥ ३० ॥

यन्कीर्त्या धवर्द्धाकृत त्रिभुवन भूर्धा जगन्मोहित

भक्त्येदाः परितोपितः मुच्यन्तिरानदिना सन्ननाः

पूर्णाशा बहवः कृता नितरणेन त्वया वाचका-

स्तस्मै सर्वगुणाश्रयाय भवते दीर्घायुगद्यास्महे ॥ ३१ ॥

अथ दानवैरिणा गिरिजयाप्यर्धं हरन्याइन

द्वेषेथ भुवनत्रये स्मरहराभावे तमुर्नालनि ।

गंगा मागरमंवरं जग्निद्वया शेषश्च पृथ्वीतल

सर्वत्रवमर्धाश्वर्यमगमत्वा ना च भिक्षाटनम् ॥ ३२ ॥

महाराज श्रीमज्जगति यदास्ता ते धनलिते

पय पारानारं पद्मपुरघोऽथ मृगयते ।

कपर्दी कैलास सुरगिरिपि स्वं करिवरं

कलानाथ राहु. कमंडभवनो हसनधुना ॥ ३३ ॥

XXIV.

मौनान्मूक्त. प्रवचनपटुर्वातुत्रे जल्पको वा

घृष्ट. पात्रे वनीत च सदा दूरतम्बप्रगल्भः ।

क्षांत्या भीरुर्दृढि न सहते प्राणशो नाभिजगतः

सैत्राधर्मः पद्मगहनो योगिनामन्यगन्धः ॥ १ ॥

भक्तानामुपकारिणा परहितन्यापाग्युत्तामना

सेगमन्यवहारतत्त्वविदुषा द्रोहण्युत्तानामपि ।

व्यापनि स्वलितातरेषु निपता सिद्धिर्भवेद्वा न वा

तस्माद्वुपतेरियात्रनिपते सेना सदा शक्तिनी ॥ २ ॥

फलाभा नृपतिर्लोकान्पालयेद्य नमास्ति ।

दानमानादितोयेन मालाकारोऽजुरानिव ॥ ३ ॥

नृपदीपो धनस्नेह प्रजाभ्य सहरन्नपि ।

अतरस्-र्गुण शुभ्रैर्लक्ष्यते नेत्र केनचित् ॥ ४ ॥

निव्यति कर्मसु महस्वपि यन्निमोज्या

सभायनागुणमवेहि तर्माश्वराणाम् ।

किं प्राभ्रिष्यदरणस्तमसा विभेत्ता

त चेसहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ५ ॥

एक भूमिपति करोति सचित्र राश्वे प्रमाण यदा

त मोहाच्छय मद्र स च मदादास्येन निर्दिद्यते ।

निर्दिष्यन्व्य पद करोति हृदये तस्य स्वतारस्पृहा

स्वान्त्यान्नृपते स रायमधरा प्राणानपि व्यावयेत् ॥ ६ ॥

वर्माथ क्षीणचित्तस्य क्षीणत्रमपि शोभते

मुर पीतावशेषस्य दृग्गपक्षे विधोरिव ॥ ७ ॥

कोऽर्थाग्रप्य न गतिर्गो विपदिष्य, कस्यापदोऽस्त गता

स्त्रीभि यस्य न खडित भुवि मन वा नाम राज्ञा प्रिय ।

क कास्य न गौचरातरगत कोऽर्था गतो गौरव

को सा दूर्जनभागरामु पतिव क्षेमण यात पुमान् ॥ ८ ॥

पौत्रस्य कथमयदारहणे दोष न विज्ञातवान्

रामेणापि कथ न हेमहरिणस्यामभयो नक्षित ।

अर्धश्चपि पुत्रिभिरेण रमसा शातो न दोष कथ

प्रकामत्रिपतिमृदमनमां प्राथे गति क्षीयते ॥ ९ ॥

सत्तेनारि मसा जनेन विदुषा पात्रतिरप्रेक्षिणा

वा १५५ तद् व तात्रिभेभुष्टेऽपि पां जने ।

दवींश्वग्ररुरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन किं

भीमेनातिबलेन मत्स्यभवनेऽधूपा न सघट्टिता ॥ १० ॥

येनास्यभ्युदितेन चद्र गमितः क्वांति रयौ तत्र ते

युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठित यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्रैव जडधामता तु भवतो यद्वयोन्नि विस्फूर्जसै ॥ ११ ॥

तवैव प्रावीण्य जलद जगदानदकरण

यदंभःपाठीराहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः ।

निसर्गाक्षारास्ता नयसि च कथंचिन्मधुरता-

मथासारैस्तासा यमुपदुपकर्त्तासि जगतः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेख्यपद्म विशाल

चित्र चित्र किमिति किमिति व्याहरन्निष्पपात ।

नास्मिन्गधो न च मधुकणा नास्ति तत्सौकुमार्यं

धूर्णन्मूर्ध्ना वत नतशिरा ब्रीडया निर्जगाम ॥ १३ ॥

भ्रातः कोकिल कूजितेन किमल नाद्याप्यनर्घ्यो गुण-

स्तूष्णीं तिष्ठ निशीर्णपर्णपटलच्छन्नः कचिल्कोटरे ।

प्रोदामद्रुमसकटे कटुरत्काकावलीसकुलः

कालोऽय शिशिरस्य सग्रति सखे नाय वसतोत्सवः ॥ १४ ॥

अन्ये ते जलदायिनो जलधरास्तूष्णीं विनिघ्नति ये

भ्रातश्चातक किं वृथा विरुदितैः खिन्नोऽसि विश्राम्यताम् ।

मेघः शारद एव काशधवलः पानीपरिक्तोदरो

गर्जत्येव हि केवलं भृशतर नो बिन्दुमभ्युज्झति ॥ १५ ॥

मातंगाः किमु बलितैः किमफलैराडंबरैर्जबुकाः

सारंगा महिषा पदं न्नजथ किं शन्येषु शूरा न के ।

कीपाटोपसमुद्गतोत्कटसटाकोटेरिभारे पुरः

सिधुचानिति हुक्यते स्फुरति यत्तद्रजित गर्जितम् ॥ १६ ॥

पात यत्र हिम पय कवलिता यस्मिन्मृणालापुरा
स्तापतेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये त्रिमुक्त श्रम
धिकतस्येव जलानि पकिल्यत पाथोजिनी मध्नतो

मूलान्युखनत करीन्द्र भवतो लजापि नो जायते ॥ १७ ॥

अल्पायासत्रलेन यत्र पतन कृच्छ्रण यत्रोन्नति
द्वारे वेत्रलतारितानगहन कष्टप्रवेशक्रम ।

हे सारग मनोरमा वनभुवस्त्यक्त्या विशेषार्थिना

किं भूभृत्कटकस्थितिव्यसनिना व्यर्थं खुरा शातिता ॥ १८ ॥

यद्वक्त्र मुदुराक्षस न धनिना तृपे न चाट्टन्मृषा
नपा गर्गरिर् शृणोपि न च तान्प्रत्याशया धात्वति ।

काले वाळतृणानि खादसि पर निद्रासि निद्रागमे

तमे द्रुहि कुरग कुत्र भवता किनाम तप्त तप ॥ १९ ॥

य पूर्वं परिपालिता फलभरच्छायादिभि प्राणिना

विश्रामद्रुम कथ्यता तत्र त्रिपकाले क ते साप्रतम् ।

पता संगतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धयास्त्रचो

यासा ऋदनमतरेण पतितो नाथ कुठारस्त्रयि ॥ २० ॥

येभिज्ञा कुमुमोद्गमादनुदिन त्वमाश्रिता पट्पदा

स्ते भ्राम्यति फलाद्बहिर्बहिरहो दृष्ट्वा न सभापसे ।

ये र्वाटास्तत्र दृक्पथ न च गतास्ते त्वफलाभ्यतरे

धिक्रवां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥ २१ ॥

आकर्ण्योन्नफलस्तुति जलमभूत्तनारिवेलातर

प्राप कटकित तथैव पनस जात द्विधारात्कम् ।

आस्तेऽशोनुपमेव फलदत्तमत्र द्वाक्षाकत्र क्षुद्रतां

श्यामत्र नत जायत गतमहो मात्सर्यदोषादिह ॥ २२ ॥

कस्त्वं मोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटक
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्यगजनः सर्वात्मना सेवते

न छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे ॥२३॥

परार्थे यः पीडामनुभवति भंगेऽपि मधुरो

यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।

न सप्राप्तो वृद्धि यदि स भृशमक्षेत्रपतितः

किमिक्षोदोपोसौ न पुनरगुणाया मन्मुवः ॥ २४ ॥

न तेजन्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रहसते

न तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्रांत तपनि वटि देवो दिनकरः

किमाग्नेयप्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ २५ ॥

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः

पत्रच्छाद्यैः पुरस्ताद्गुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।

एते तस्मिन्निवृत्ताः पुनरितरककुंश्रांतपर्यस्ताद्विवे

प्रायो भृश्यास्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२६॥

अजानन्माहात्म्यं पतनु शलभो दीपदहने

स मानोप्यज्ञानाद्दुडिशयुतमश्रातु पिशितम् ।

विजानन्तोप्येते वयमिह विपञ्जालजट्टिला-

न मुंचागः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २७ ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा

प्रसादं किं नेत्रुं त्रिशसि नृदय्य केश्मलिहम् ।

प्रसन्ने त्वय्यंतः स्वयमुदितचित्तामणिगुणे

विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ २८ ॥

अर्माप्रां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां

कृते कि नास्माभिर्विगलितवित्रैकैर्व्यसितम् ।
यदाब्धानामग्रे द्रविणमदनि सञ्जमनसा
कृत वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातरुमपि ॥ २९ ॥
यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथेको
यत्राप्येकस्तदनु बहनस्तत्र नेकोपि चाते
इत्थ चेमौ रजनिदिवसो दोलयन्द्रानिप्राक्षो
काल काल्या भुवनफलके ऋडति प्राणिशार ॥ ३० ॥
भोगा मेध्रपितानमव्यप्रिलत्सोदामिनीचचला
आयुर्न्यायुनिघट्टिताभ्रपटलीलीनाबुबद्गुरम् ।
लोल योनलालना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुत
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिमुल्भे बुद्धि विदङ्ग बुधा ॥ ३१ ॥
नाथं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि
स्थिवा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषा यच्च ।
चेतस्तानपहाय याहि भजन देवस्य विश्वेशितु
निर्दोषारिक्निर्दयोक्तघपर्य नि सीनरार्नप्रदम् ॥ ३२ ॥
उदन्वठन्ना मू म च निधिरपां योजनशत
मदा पाथ पूषा गगनपरिमाण कलयति ।
इति प्रायो भाग म्पुरदवधिमुद्रामुमुलिना
मता प्रज्ञान्मेय पुनर्यमनीमा विजयते ॥ ३३ ॥

तृतीयावलिः

THIRD SERIES

I

The hare and the lion

अस्ति मटरनाम्नि पर्वते दुर्दातो नाम सिंह । स च सर्वदा पशु-
ना वय कुर्वन्नास्ते । तत सर्वे पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विहसत् ।
मृगेषु किमर्थनेच्छा बहुपशुनात् क्रियते । यद्वि प्रसादो भवति तदा
वयमेव भवदाहाराय प्रथममेकैक पशुमुपढाकशाम । तत सिंहो-
क्तम् । यद्येतदभिमत भवता तर्हि भवतु तत् । तत प्रभृत्येकक पशु-
मुपकल्पित भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचिद्दृष्टशक्यं नार समायात ।
सोचितवत् । अथ पचत् गमिष्यामि तर्हि कि मे सिंहानुनयेन ।
तन्मद मद गच्छामि । तत सिंहोऽपि क्षुधापीडित ,कोपात्तमुवाच ।
कुतस्व विलम्ब समागतोमि । अशकोऽपि गत । देव नाहमपरार्थी ।
आगच्छन्पाधि मिहातरेण जलाद्गत । तस्याग्रे पुनरागमनाय अपथ
कृत्वा स्वामिन निवेदयितुमत्रागतोमि । सिंह सकोपमाह । सत्वर
गत्वा दुरात्मान दर्शय क स दुरात्मा तिष्ठति । तत शशस्त गृही
त्वा गर्भारकूप दर्शयितु गत । तत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामी ।
इत्युक्त्वा तस्मिन्पञ्चले तस्य सिंहस्य प्रतियिव दर्शितवान् ।
ततोऽसा क्रोधात्मातो दर्पात्तस्योपर्यात्मान निश्चिप्य पचन्व गत ।
अतोह व्रजीमि ।

बुद्धिर्यस्य बल तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

पश्य सिंहो मदीन्मत्त शशकेन निपातित ॥ १ ।

II

The crime and the crime

अस्ति कस्मिंश्चिद्प्रदेशे नानाजलचरमनाथ सर । तत्र च कृतं
 श्रयो बक एको वृद्धभानमुपागतो मत्स्यान्व्यापादयितुमसमर्थः ।
 ततश्च क्षुक्षामकठ सरस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलसदृशरश्मिप्रवाहैर्भरात
 लमभिर्पिचन्करोत् । एक कुलीरको नानाजलचरसमेत समेल्य तस्य
 दु खेन दु खित सादरमिदमूचे । माम किमद्य रथाहारवृत्तिर्नानुष्ठी
 गते । केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्या सनिश्वासेन स्थायते । स आह । तस्य
 सत्यमुपलक्षित भवता । मया हि मस्यादन प्रति परमैराग्यतया
 साप्रत प्रायोपवेशन कृत तेनाह समीपगतानपि मत्स्यान् भक्षयामि ।
 कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह । किं तद्वैराग्यकारणम् । स प्राह । वत्स
 अहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धि गतश्च । तमयतच्छ्रुत् यद् द्वादशवा-
 र्पिक्यनावृष्टि ,सपद्यते लग्ना । कुलीरक आह । कस्मात्तच्छ्रुतम् ।
 बक आह । टनङ्गमुखात् । यत शनश्चरा रोहिणीशकट भित्वा
 भौमश्च शुक्रश्च प्रयास्यति । तदेतत्सर स्वल्पतोय वर्तते शीघ्र
 शोथ यास्यति । अस्मिन् शुष्के ये सहाह वृद्धि गत सैदन क्रीडि
 तश्चते सर्वे तोयाभावान्नाश यास्यति । तत्तेषा मियोग द्रष्टुमहमस-
 मर्थः । तेनैतत्प्रायोपवेशन कृतम् । साप्रत सर्वेषा स्वल्पजलाशयान
 जलचरा गुरजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयते । केचिच्च मकरगोधाशिशु-
 मारजलहस्तिप्रभृतय स्वयमेव गच्छति । अत्र पुन सरसि ये जल
 चरास्ते निर्धिता सति । तेनाह विशेषाद्दोदिमि यद्बीजशेषमात्रम-
 प्यत्र नोद्भिरप्यति । तत स तदाकर्ष्यान्येषामपि जलचराणा तत्तस्य
 वचन निरेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मस्यकच्छप्रभृ-
 तपक्षमभ्युपैव्य पप्रच्छु । माम अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माक रक्षा
 भवति । बक आह । अस्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलस-

नाथ सर पद्मिनीखड्गमडित यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्टया न
 शोपमेति । तद्यदि मम पृष्ठ कश्चिदारोहति तदहं त तत्र नयामि ।
 अथ ते तत्र विश्वासमापन्नाम्नात् मातुल भ्रान्तरिति भ्रुवाणा अह
 पूर्वमह पूर्वमिति समतापरितस्थु । सोपि दुष्टाशय क्रमेण तान्पृष्ट
 मारोष्य जलाशयस्य नातिदूरे शिला ममास्ताद्य तन्म्यामाक्षिप्य स्वे
 च्छया भक्षयित्वा भूयोपि जलाशय समानात् न च्चराणा मिथ्या-
 वार्त्तासदेशकैर्मनानि रजयन्नित्यमिवाहारवृत्तिमङ्गोत् । अन्यन्मिन्दिने
 स जुनीरकेणोक्त । माम मया सह न प्रथम ग्रेहमभाप ननात् ।
 तर्कि मा परित्ययान्यान्नयनि । तस्माद्य मे प्राणत्राण कुरु ।
 तदाकर्ष्य सोपि दुष्टाशयश्चितितनान् । निविण्णोह मन्मयासाद-
 नेन । तदद्यत्त जुर्लारक व्यजनम्याने कगेमि । इति विचिन्य न पृष्ठे
 समारोष्य ता वध्यशिलामुदिश्य प्रथित । कुर्लारकोपि दूरादेवा-
 स्थिपर्वत शिलाश्रयमवलोक्य मस्यार्म्भानि परिनाय- तमपृच्छत् ।
 माम कियद्दूरे न जलाशय । मदीयभारेणातिश्रातम्ब तन्कथय ।
 सोपि मद्गर्भाज्जलचरोयमिति मत्त्वा म्थले न प्रभवतीति सस्मितमि
 दमाह । कुर्लारक कुणोन्पो जलाशय । मम प्राणयात्रेयम् । तस्मा
 त्स्मर्यतामात्मनोर्भाष्टेनता । त्वामप्यस्या शिलाया निक्षिप्य भक्ष
 यिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन्म्वयदनदशद्वयेन मृणालनालधवलया
 मृदुप्रीमाया गृहीतो मृतश्च । अथ स ता वकप्रीवा समादाय शनै
 शनैस्त जलाशयमानसाद् । तत सर्वेरेव जलचर पृष्ठ । भो कूर्ली
 रक किंनिमित्तस्व पश्चादायात् । कुशलकारण तिष्ठति । स मातु
 लोपि नायातः । तर्कि चिरयसि । वय सर्वे सोसुका. कृतक्षणा
 स्तिष्ठाम. । एव तैरिभीहेत कुर्लारकोपि विहस्योवाच । मूर्खाः सर्वे
 जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वचयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य
 भक्षिता । तन्मयायु शोपनया तस्य विश्वासघातकसाभिप्राय ज्ञान्वा

प्रांयेयमानीता । तदल सभ्रमेण । अधुना सर्वत्रचराणा क्षेम भवि
ष्यति । अतोह व्रतीमि ।

भक्षयित्वा गृह्णन् मस्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलोल्याद्वक् कश्चिन्मृत कर्कटकप्रहात् ॥ १ ॥

Panchatantra I

III

The tale of Savitri

Part I

पुरा किल मद्रव्यश्वपतिर्नाम राजा बभूव । धर्मात्मा ब्रह्मण्य शर
ण्य सत्यसधो जितेन्द्रियो यच्चा पारवानपदप्रिय सर्वभूतहितरतश्चा
सीत् । किंवनपत्य । तस्मात्सोपन्योपादनार्थं तावन्नियममास्थाय
सावित्रीं देवताभारान्प्रयामास । अथ कास्माश्चिन्काले गते तस्य ज्येष्ठा
महिषी गर्भमाण्ड । प्राप्ते काच चरा कन्या मुपुव । सा सावित्र्या
प्रातया दत्तेति, पिता विप्राश्च तस्या सावित्रीत्येव नाम चकृ । सा
नृपामजा विप्रहृयती श्रीरिव वर्धमाना गच्छता कालेन यावनस्था बभूव ।
ता काचनीं प्रतिमामिव तेजसा ज्वलतीं दृष्ट्वा सर्वे जना देवकन्येय
प्राप्तति मेनिरे । तस्यान्तेजसा प्रतिनारितश्च न कोपि ता नरयामास ।
ता यावनस्थामपि नृपतिभिरयायमाना दृष्ट्वा पिता परमदु खितोभवत् ।
तामाहूयोराच च । पुत्रि प्रदानकालस्तेयम् । न च कश्चित्त्वा वृणो
ति । तस्माद् गुणरामन सदृश भर्तार स्वयमन्विच्छेति । सा तथेति
पितुर्बचनमादाय सचिर्बभूवता हम् रथमास्थाय राजर्षीणा तपोवननि
जगाम । सर्गाणि तार्थान्याश्रमाश्चभिगम्य पितुर्देश्म निववृते । तदा स
सभामध्ये भगवता नारदेन सह कथायोगेनोपनिष्ट आस्तात् । ता
तथायातीं दृष्ट्वा नारदोश्वपतिं पप्रच्छ । क्व तत्रेय सुता गता
भूदुतश्चागता किमर्थं च । त्वमिमा भर्ते नाद्यापि प्रयच्छ
संति । अश्वपति प्रोवाच । इयं स्वन्वननेन कायेण प्रपितादीना

गता यो भर्तानया नृतस्त भगवान् श्रोतुमर्हति । इत्युक्त्वा विस्तरेण
 ब्रूहीति कन्यामादिदेश । एनमादिष्टा चा प्रत्युवाच । आसीच्छ्रुत्वेपु
 धुमसेनो नाम पृथिवीपति । स कालेनागो रभूव । दिनष्टचक्षुषो
 बालपुत्रस्य तस्य राय पूर्वप्रेरिणा ठिद्रेस्मिन् हतम् । ततोसो महा
 रण्य प्रदिपतस्तपोनन च गत्वा तपस्तेपे । तस्य राज्ञ पुत्रस्तपोनने
 सनृद्ध सत्यज्ञाननुरूपो मे भर्तेति मनसा नृत इति । नारदस्तु तद्वच
 श्रुत्वा प्राह । अहो एत महत्याप सावित्र्या कृत यदनया गुणज्ञानपि
 सत्यज्ञान्वृत । अश्वपति प्राह भगवान् कि तयापम् । नारद प्रत्यु-
 वाच । अमा सर्वगुणोपेत । किंतु गुणानारुम्पेक एवास्य दौषस्ति-
 ष्ठति । स च प्रयत्नेनापि नानिर्वातु शक्यम् । दौषस्त्रयमेव यदव
 प्रभृति स्वमरेणाय क्षीणायुर्भूत्वा देहन्याम करिष्यतीति । नारदस्य
 वच श्रुत्वाश्वपति सावित्रिमाह । गच्छ त्वमन्य भर्तार वरय यतः
 सत्ययति महानय दौष । सावित्री प्राह । सकृदशो निपतति सकृ-
 त्कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति प्राण्येतानि सकृत्सताम् ।
 अतो दीर्गायुरन्यायुर्मा सगुणो निर्गुणो वा सकृन्मया भर्ता वृत्तो नाह-
 मधुना द्वितीय वृणोमीति । तच्छ्रुत्वा नारद प्रोवाच । अश्वपते तव
 दुहितु सिरेय गुडि । तस्मात्सत्यवतेभ्या प्रदानमेव मे रोचते ।
 एवमुक्त्वा नारदस्त्रिदिप गत । राजापि दुहितु सर्व वनाहिक कार-
 यित्वा धुमसेनाश्रम कन्यया द्विनैश्च सर्व पद्भ्यामेव जगाम ।
 गत्वा च सावित्री मे कन्यका स्नुषार्थे गृह्णाणेति धुमसेनमुवाच । धुम-
 सेन आह । वय रायाच्युता एनवासमाश्रितास्तपस्विनो भूत्वा धर्म
 चराम । कथ नामेव तव सुता एनवासकेश सहिष्यते । किंतु भूयो
 भूयोश्चापितानानुरथ्यमानो धुमसेनस्तत्प्रणयमगीचकार । ततोखिला-
 नाश्रमवासिनो द्विजानाहूय नृपो ता ययानिधि समुद्राह कारयामा-
 सतु । अश्वपति कन्या यथार्ह परिच्छद च दत्त्वा परमया मुदा

युक्त स्वभजन यया । सत्यमानपि ता सर्वगुणान्विता भार्या लब्ध्वा
मुमुदे । सापि मनमेक्षित भर्तार प्राप्य पर सतोपमनुबभूव । गते
पितरि सा सर्वाण्याभरणानि सन्यस्य बल्कलानि कापाय यत्र च
जगृहे । शुश्रूवात्त्परतया च न केवल भर्तृगुरुगामपि तुष्टिमात्रहर्त् ।
एव तत्र तेषा निवसता बहुतिथे काले व्यतीते यदा सत्यवता मर्तव्य
स काल उपस्थित । भाविनी सावित्री नारदोक्तान् दिवसान् गण
यित्वा चतुर्थेहनि सत्यवता मर्तव्यमिति संचित्य त्रिरात्र व्रतमुद्दिश्य
दिवारात्र स्थिताभन्द । तस्या व्रताचरणनिश्चय श्रुत्वा दुमत्सेनस्त
स्मात्ता व्यावर्तयितुमियेष । किंतु सावित्र्युवाच । तात न सताप
कार्य । अह व्रत पारयिष्यामि । व्यनसायकृत हीद व्यवसायश्च
कारणमिति । एवमुक्त श्वशुरस्तामनुजज्ञे । अथ भर्तृमरणदिवसे
प्राप्त प्रातरुत्थाय हुताशन हुत्वा सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रू श्वशुर
चाभिवाद्य सर्वेषामनैधव्याशिष्य प्रत्यग्रहर्त् । अनतर दुमत्सेनस्ता-
माह । त्वया यथोद्दिष्ट व्रत पारितमधुनाहारकाल सप्राप्त । सावित्र्यो
क्तम् । अस्त गत आदित्ये भोक्तव्यमिति मे सकल्प । एव समाप्त-
माणाया सावित्र्या सत्यवान्स्कधे परशुमादाय काष्ठान्याहर्त् वन
प्रस्थित । त च सावित्र्यनुगतुकामा तेन निषिध्यमानापि धुनेच्छा
भूत् । तत सचयानाह । यदि ते गमनोत्साहस्तव प्रिय करिष्यामि ।
किंतु मम गुरून्नामत्रयस्व नो चेन्मामय दोष स्पृशैत् । एवमुक्त्वा
सा श्वश्रू श्वशुर च गत्वोवाच । आर्ययार्येण चाम्यनुज्ञातानेन सह
वन गतुमिच्छामि । दुमुमित वन द्रष्टु पर हि मे कौतुहलमिति ।
ततोनुज्ञां लब्ध्वा भर्त्रा सह सा वन प्रतस्थे ।

IV

The tale of Savitri

Part II

तो दपती विचित्राणि वनानि पुष्यवहा नदा पुष्पिताश्च नगो
 तमान् दृष्ट्वा पस मुदमवापतु । अथ सत्यवान्फलान्यादाय काष्ठानि
 पाट्यामास । तच्छ्रमेणास्य शिरमि वेदना जज्ञे । अतः स प्रियाम
 भिगम्याह । अस्वस्थमिनामान दक्षये तस्वपितुमिच्छामि न मे स्थातु
 शक्तिरिति । पतिनाक्यपरायण सा म्योसगेऽस्य गिर कृत्वा भू
 तले निपत्ताद । अथ सा मुहूर्तादेव रक्तनासस्त वद्धमाळिमादित्यसम
 तेजस श्यामायदात रक्ताक्ष पाणहस्त भयाग्रह पुरुष सत्यवत पार्श्वे
 स्थितमपश्यत् । त तथाविधमत्रलोक्य सापित्रा प्राह । इत त्वामभि
 जानामि । वपुरतपमानुपम् । कस्त्वं किं चिर्कर्षितं चरति मा ब्रूहि ।
 अहं यम क्षीणाद्युप सत्यवत प्राणानपहर्तुकामश्वेत्ययाख्याय यमस्त-
 स्य कायापाणवद्ध वशगतमगुप्तमात्रं पुरुषं त्रलान्निश्चर्कं दक्षिणा-
 मुखं प्रतस्थे च । सावित्र्यपि दुःखार्ता तमेवानुगतुमारब्धा । तामवलोक्य
 यम प्राह । निरर्तस्य सावित्रि कुरुष्वस्यार्ध्वदेहिकं कृतं भर्तु-
 स्वयानृष्य यापद्रम्यं गतं लयेति । तत उभयोरेवविधं सवादं
 प्रचक्रमे ।

सावित्र्युवाच.

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मयापि तत्र गतव्यमेव धर्मं सनातनं ॥
 प्राहुः सातपदं मैत्रं बुधास्तत्कार्यदर्शनं ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्दृश्यामि तच्छृणु ॥
 नानामयतो हि वने चरति धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरति तस्मात्सतो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥

यम उवाच.

निवर्त तुष्टोस्मि तत्रानया गिरा स्वराक्षरव्यजनहेतुयुक्तया ।
वर वृष्णाप्येह विनास्य जीवित ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ।

सावित्र्युवाच.

च्युत स्वरायाद्वनप्रासमाश्रितो विनष्टचक्षु श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्वलवान्भवेन्नृपस्तत्रप्रसादा च्चलनार्कसनिभ ॥

यम उवाच.

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वर यथा त्वयोक्त भविता च तत्तथा ।
तवाध्वनि ग्लानिमित्रापलक्षये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥

सावित्र्युवाच,

कुत श्रमो भर्तृसमीपतो हि म यतो हि भर्ता मम सा गतिर्धुवा ।
यत पात नेष्यसि तत्र मे गति मुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ।
सता सकृत्सगतरीप्सित पर तत पर मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण सगत तत सता सनिवसेत्समागमे ॥

यम उवाच ।

मनोनुकूल बुधनुद्विवर्धन त्वयेदमुक्त वचन हिताश्रयम् ।
विना पुन सत्यवतोस्त्य जीवित वर द्वितीय वरयस्व भाविनि ॥

सावित्र्युवाच ।

हृत पुरा मे श्वशुरस्य धीमत स्वमेव राज्य लभतां स पार्थिव ।
न च स्वधर्मं प्रजहातु मे गुराद्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच ।

स्वमेव राज्य प्रतिपत्स्यतेचिरान्न च स्वधर्मापरिहास्यते नृप ।
वृतेन धामेन मया नृपामजे निवर्त गच्छस्य न ते श्रमो भवेत् ॥

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयैता नियमेन सयता नियम्य चैता नजसे निजामया । २३

अतो यमन्व तव देव विधुतं निबोध चेमां गिरर्नीरितां मया ।

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनमा गिरा ।

अनुग्रहश्च दान च सतां धनः सनातनः ॥

यम उवाच ।

पिपासितस्पेव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिद्र सर्मारितम् ।

विना पुनः सन्यवतोस्य जीवित वरं वृर्णाव्येह शुभे पदीच्छसि ॥

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरस्तन् ॥

कुलस्य संतानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपामजे निवर्त दूरं हि पयस्त्वभागता ॥

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मन मर्तृसंनिधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

अथ ब्रजन्नेव गिर सनुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥

विष्वत्तस्यं तनयः प्रतापवांलतो हि वैष्वत्त उच्यते बुधैः ।

समेन धर्मेण च रंजिताः प्रजालतस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥

आत्मन्यपि न विभ्रामत्वावात्मवति ससु यः ।

तस्मान्तन्मु विशेषेण सर्वैः प्रगयनिच्छति ॥

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं पदगने शुभे न तादृक् त्वच्छे मया श्रुतम् ।

अनेन तुष्टोस्मि विनास्य जीवितं वरं शत्रुर्षं वरयस्व गच्छ च ॥

तेति द्युमत्सेनेऽपि राक्षसावित्र्या सुतेन चानुगतो नगर प्राप्य-
 सिंहासनमारूढ सत्यमानपि यावराज्येभिषिक्त । अथ गच्छतः
 कालेन सावित्री पुत्रशत सुपुत्रे । तस्या पितापिपुत्रशत प्राप । एव
 चामा माता पिता श्वश्रू श्वशुरो भर्तु बुलमेव सकल सावित्र्या-
 कृच्छ्रासमुद्भूतम् ।

Mahabharata

V

Know thyself

मूढ जहीद्वि धनागमतृष्णा कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम् ।
 यल्लभसे निजकर्मोपात्त वित्त तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥
 अर्धमनर्थ भावय नित्य नास्ति तत सुखलेश सत्यम् ।
 पुत्रादपि धनभाजा भीति सर्वत्रैषा विहिता रीति ॥ २ ॥
 का तव काता कस्ते पुत्र सत्तारोऽयमतीव विचित्र ।
 कस्य त्व घा कुत आयातस्तत्त्व चिन्तय तदिद भ्रात ॥ ३ ॥
 मा कुरु धनजनपौवनगर्वं हरति निमेषाकालं सर्वम् ।
 मायामयमिदमखिल हित्वा ब्रह्मपद प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥
 नलिनीदलगतजलमतितरल तद्गुञ्जीप्रितमतिशयचपलम् ।
 विद्धि व्याधिव्यालप्रस्त लोक शोकहस्त च समस्तम् ॥ ५ ॥
 तत्त्व चिन्तय सतत चित्ते परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।
 क्षणमिह सज्जनसगतिरेका भवति भगार्णवतरणे नौका ॥ ६ ॥
 यावद्विक्तोपार्जनशक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्त ।
 तदनु च जरया जर्जरदेहे वार्ता कोपि न पृच्छति गेहे ॥ ७ ॥
 काम श्रोध लोभ मोह त्यक्त्वायान पदय हि कोहम् ।
 आयश्चाननिहीना मूढास्ते पप्यन्ते नरकनिगूढा ॥ ८ ॥
 मुरमदिरतरुमूलनिवास शय्या भूतलमजिन यास ।
 सर्वपरिग्रहभोगन्याग कस्य मुग्ध न करोति विराग ॥ ९ ॥

बाहस्तावत्क्रोडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणारक्तः ।
 वृद्धस्तावद्वितामसः परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लभः ॥ १० ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बंधौ मा कुरु यत्नं विग्रहसंधौ ।
 भव समाचित्तः सर्वत्र त्वं बांछस्यचिरायदि विष्णुत्वम् ॥ ११ ॥
 यावज्जननं तावन्मरणं तावज्जननौजठरे शयनम् ।
 इति संसारे स्फुटरदोषः कथमिह मानव तव संतोषः ॥ १२ ॥
 दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसंतौ पुनरायातः ।
 कालः क्रोडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः ॥ १३ ॥
 अंगं गलितं पलितं मुंडं दंतविहीनं जातं तुंडम् ।
 करधृतकंपितशोभितदंडं तदपि न मुंचत्याशापिंडम् ॥ १४ ॥
 त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।
 सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १५ ॥

Mohamudgara.

VI.

Repudiation of Sakuntalá by Dushyánta.

Part I.

पुरोहितः (पुरो गन्वा) । एते विधिवद्वर्चितास्तपस्विनः । कश्चि-
 देषामुपाध्यायसदेशः । त देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा । अवहितोस्मि ।

ऋषयः (हस्तानुचम्य) विजयस्व, राजन् ।

राजा । सर्वानभिवादये ।

ऋषयः । इष्टेन युज्यस्व ।

राजा । अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः ।

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घमांशौ कथमाविर्भाव्यति ॥ १ ॥

राजा । अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवाँल्लोकानुप्रदाय
कुशली काश्यपः ।

ऋषयः । स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमंतः । स भवंतमनामयप्रश्नपूर्वक-
मिदमाह ।

राजा । किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरेवः । यन्मिथ.समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायस्त
तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राप्रसरः स्मृतोसि नः

शकुंतला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुण वधूवर

चिरस्य वाच्य न गतः प्रजापतिः ॥ २ ॥

त्तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी । आर्य किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोस्ति ।
कथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोनया न त्वयापि पृष्ठो बंधुः ।

एकैकमेव चरिते किं भणतु एक एकस्य ॥ ३ ॥

शकुंतला । (आत्मगतम्) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ।

राजा । किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुंतला । (आत्मगतम्) । पावकः खल्वेष वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरेवः । कथमिदं नाम । भवत एव सुतरां लोकवृत्तांतनि-

ष्णाताः ।

सतीमपि शातिकुलैकसंग्रयां

जलोन्मेषा फलपत्नीं निशकते ।

अतः ममीपे परिणेतुरिष्यते

त्तदप्रियापि प्रमदा स्वबंधुभिः ॥ ४ ॥

राजा । किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

शकुं. (सविपादम् । आमगतम्) । हृदय साप्रत त आशक्ता ।

शाङ्करव ।

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति निमुखतोचिता राज्ञ ।

राजा । कुनोपमसत्कल्पनाप्रश्न ।

शाङ्करवः ।

मूर्च्छयमी विकारा प्रायेणेश्वर्यमत्तेषु ॥ ५ ॥

राजा । विशेषेणाधिक्षितोस्मि ।

गौतमी । जाते । मुहूर्तं मा लज्जाम् । अपनेष्यामि तावत्तैवगु-
ठनम् । ततस्त्वा भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्त करोति ।)

राजा । (शकुन्तला निर्वर्ष्य । आमगतम् ।)

इदमुपनतमेव रूपमस्मिष्टकाति

प्रथमपरिगृहीत स्वाम्नेत्यव्यवस्थन् ।

अमर इव विभाते बुद्धमतस्तुषार

न खलु च परिभोक्तु नैव शक्नोमि हानुम् ॥ ६ ॥

(इति विचारमन्विधतः)

मतीहारी । अहो घर्मावेक्षिता भर्तुः । ईदृश नाम मुखोपनत रूप
प्रेक्ष्य कोन्यो विचारयति ।

शाङ्करवः । भो राजन् । किमिति जोषमास्यते ।

राजा । भोस्तपोधना । धितयत्रापि न खलु स्वीकरणमत्रमवन्त्या-
स्मरामि । तत्कथमिनामभिन्वक्तमत्तलक्षणा प्रत्यामान क्षेत्रिणामाशक-
मानः प्रतिपस्ये

शकुं. (अपवार्य) । आर्यपुत्रस्य परिणय एव सदेहः । कुत
इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ।

शाङ्करवः । ना तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमान

सुता त्वया नाम मुनिर्निमान्यः ।

मुष्ट प्रतिप्राह्यता स्वमर्धं

पार्त्राकृतो दस्पुरिनासि येन ॥ ७ ॥

शारद्वत । शार्ङ्गरव । विरम त्वमिदानीम् । शकुतले वक्तव्यमुक्त
मस्माभि । सोयमत्र भवानेवमाह । दीयतामस्म प्रत्ययप्रतिपचनम् ।

शकुं. (अपवार्य) । इदमवस्थातर गते तादृशेनुरागे किं वा
स्मारितेन । आमेदानी मे शोचनीय इति व्यगसितम् । (प्रकाशम्)
आर्यपुत्र—(इत्यर्थोक्ते ।) सशयित इदानीं परिणये नप समुदाचार ।
पौरव । न युक्त नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभागेत्तान्दृढयमिम जन
समयपूर्वं प्रतायेंदृशैरक्षरै प्रत्याचष्टुम् ।

राजा । (कर्णौ पिधाय) । शात पापम् ।

व्यपदेशमात्रिलयितु किर्मीहसे जनमिम च पातयितुम् ।

कूलकपेव सिन्धु प्रसन्नमभस्तटतरु च ॥ ८ ॥

शकु. । भवतु । यदि परमार्थत परपरिग्रहशकिना त्वयैव प्रवृत्त
तदभिज्ञानेनानेन तवाशकामपनेष्यामि ।

राजा । उदार कल्प ।

शकु. (मुद्रास्थान परामृश्य) । हा धिक् हा धिक् । अगुलीय
कशून्या मँगुलि । (इति सत्रिपाद गौतमीमनेक्षते ।)

गौतमी । नून ते शक्रानताराभ्यतरे शचीतीर्थसलिल वदमानाया
प्रभ्रष्टमगुलयिकम् ।

राजा (सस्मितम्) । इद तत्र युत्पन्नमति खीणमिति यदुच्यते ।

शकु । अत्र तावद्विधिना दर्शित प्रभुत्वम् । अपर ते कथयि
ष्यामि ।

राजा । श्रोतव्यमिदानीं सवृत्तम् ।

VII

Repudiation of Sakuntalā by Dushyanta.

Part II.

शकुन्ला । नन्वेकदिवसे नवनालिकामङ्गे नलिनीपत्रभाजनगतमु-
रुक् तव हस्ते सन्निहितमासीत् ।

राजा । शृणुमस्तावत् ।

शकुं. तक्षण स मे पुत्रकृतफो दीर्घापागो नाम मृगयोत्क उप-
स्थत । त्वयाय ताम प्रथम पितृविविन्यनुकपिनोपच्छदित उदकेन । न
धनस्तेपरिचयाद्दस्तान्व्यानमुपगत । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते
प्रडिलेनेन कृत. प्रणय । तदा त्वमिथ प्रह्नितोसि । सर्वे नग-
रेषु विचरित्ति । द्वानन्यनारण्यकानिति ।

राजा । एवमादिभिरामकार्यनिर्वर्तिनीनाममृतमयवाङ्मुभिराकू-
यतेविषयिण ।

गौतमी । महाभाग । नार्हस्येव मत्रयितुम् । तपोवनसवर्धितो-
नमिज्ञोय जन कैतवस्य ।

राजा । तापमवृद्धे ।

स्त्रीणामशिक्षितपटुन्वममानुषीषु

सदृश्यते किमुन या प्रतिबोधन्य ।

प्रागतरिक्षगमनाम्बनपन्यजात-

मन्योर्द्विजै परभृता खलु पोषयति ॥ ९ ॥

शकुं. (सरोपम्) अनार्य आमनो हृदयानुमानेन प्रेक्षमे । क
इदानीमन्यो धर्मकचुक्रप्रवेशिनस्तृणच्छन्नूपोपनस्य तरानुवृत्त प्रति-
पत्स्यते ।

राजा । (आत्मगतम्) । सद्विद्युर्वादि मा कुर्वन्नकैतव इवाम्याः
कोनो दृश्यते । तथा धनया

मध्येव त्रिस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्त रह प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद् भ्रुवो कुण्डिलयोरतिलेहिताक्ष्या

भ्रम शरासनमिनातिरूपा स्मरस्य ॥ १० ॥

(प्रकारम्) । भद्रे । प्रथित दुष्यतस्य चरितम् । तथापीद न लक्ष्ये ।

शकु । सुष्टु तात्रदत्र स्वच्छदचारिणी कृतास्मि । याहमस्य पुरु-
वशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता । (इति
पटासेन मुखमावृत्य रोदिति ।)

शार्ङ्गरव । इयमामकृतमप्रतिहत चापल दहति ।

अत परीक्ष्य कर्तव्य विशेषासगत रह

अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम् ॥ ११ ॥

राजा । अपि भो किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मासभृतदोषैराधिक्षिपथ ।

शार्ङ्गरव । (सासूयम्) श्रुत भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आजमन शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाण वचन जनस्य ।

परातिसधानमधीयते यै-

त्रिचेति ते सतु किलाप्तवाच ॥ ११ ॥

राजा । भो सत्यवादिन् । अभ्युपगत तात्रदस्माभिरेवम् । किं
पुनरिमामतिसधाय लभ्यते ।

शार्ङ्गरव । निनिपात ।

राजा । निनिपात पौरवै प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत् ।

शारद्वत शार्ङ्गरव । विमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरो सदेश
प्रतिनिवर्तामहे वयम् । (राजान प्रति ।)

तदपा भवत कांता त्यज वैना गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ १३ ॥

गौतमि गच्छामत ।

(इति प्रसिन्ता ।)

शकुं । कप्रमनेन कितनेन निप्रलब्धास्मि । यूयमपि मा परिदेविनीं
परिलज्जध । (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

गौतमी । (स्थिरा ।) वन्त शार्ङ्गरव । अनुगच्छतीय खलु न
करुणपरिदेविनीं शकुतला । प्रत्यादेशपरुपे भर्तरि किं वा मे पुत्री
करिष्यति ।

शार्ङ्गरव (सराप निवृत्त्य) । किं पुरोभागिनि स्वातत्र्यमबलवसे ।
(शकुतला भीता त्रेपते ।)

शार्ङ्गरव । शकुतले ।

यदि यत्र वदति क्षितिपस्तत्र

त्वमसि किं पितुरुकुलया त्वया ।

अथ तु वेन्मि शुचि व्रतमात्मन

पतिजुले तत्र दास्यमपि क्षमम् ॥ १४ ॥

तिष्ठ । साधयामो त्रयम् ।

राजा । भोस्तपस्विन् । किमत्रभवतीं निप्रलभसे । कुत ।

कुमुदान्येव शशाक सनिता बोधयति पकजायेव ।

वशिना हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखीं शृत्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरव । यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसगाद्विस्मृतो भवान् तदा कथ
मधर्मभीरुः ।

राजा । भवतमेवात्र गुरलाघव पृच्छामि ।

सूड स्फामहमेष्टा का वदेन्निग्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपामुल ॥ १६ ॥

पुरोहितः । (विचार्य) यदि तावदेव कृत्यताम् ।

राजा । अनुशास्तु मा भवान् ।

पुरोहितः । अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इह
मुच्यत इति चेत् त्व साधुभिरुद्विष्टः । प्रथममेव चक्रवर्तिन पुत्रं ज
नयिष्यसी । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभिनव
शुद्धांतमेना प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुररयाः समीपनयनमवस्थि
तमेव ।

राजा । यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः वत्से । अनुगच्छ माम्

शकुं । भगवति वसुधे देहि मे विवरम् । (इति रुदती प्रस्थिता ।

Sākuntala V.

VIII.

Ayodhya and its subjects &c

कीशलो नाम मुदित. स्फीतो जनपदी महान् ।

निनिष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यमान् ॥ १ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासीह्योऽकृत्रिष्टुता ।

मनुना मानवेंद्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ २ ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती श्रीणि विस्तोर्णा मुनिभक्तमहापथा ॥ ३ ॥

राजमार्गेण महता मुनिभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ४ ॥

तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविमर्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५ ॥

कपाटतोरणयती मुनिभक्तातरापणाम् ।

सर्वपत्रायुधवतीमुदितां सर्वशिल्पिभिः ॥ ६ ॥

दुर्गागंभीरपरिच्छां दुर्गापत्न्यैर्दुरामदाम् ।

मात्रिवारणमंभूणां गोभिरन्दैः खरैस्तथा ॥ ७ ॥

सामतरानसयेश्च ब्रह्मिकर्मभिरावृतान् ॥
 नानादेशानिमानश्च वणिग्भिरपशोभिताम् ॥ ८ ॥
 प्रानादै रत्नविह्वलैर्न पर्यतरिव शोभिताम् ।
 कूटागारैश्च नपूर्णाभिद्रस्येनाभरावर्तान् ॥ ९ ॥
 चित्रामष्टापदाकारा वरनारीगणायुतान् ।
 नर्वरनसमादीर्णा विमानगृहशोभिताम् ॥ १० ॥
 तस्या पुर्यामयोध्याया वेदविन्सर्वसप्रह ।
 दीर्घदशा महातेजा पारचानपदीप्रिय ॥ ११ ॥
 ऋष्याङ्गणामतिरथो यत्र धर्मपरो नरी ।
 महर्षिकन्यो रानार्षिस्त्रिदु लोकैश्च विद्युत ॥ १२ ॥
 बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्त्रिजितेन्द्रिय ।
 धनेश्च सचयश्चान्यै शक्रनश्रवणोपम ॥ १३ ॥
 यथा मनुर्महान्तेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा ददारयो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ १४ ॥
 तेन सन्याभिसंभेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इद्रेणेवामरावती ॥ १५ ॥
 तस्मिन्पुंगवे ह्यष्टा धर्मा मानौ बहुश्रुता ।
 नरास्तुष्टा धर्मे सै म्बरलुब्धा सन्यसादिन ॥ १६ ॥
 नात्पसन्निचय कश्चिदासीत्तस्मिपुरोत्तमे ।
 बुटुनी यो ह्यसिद्धायोग्वाश्वधनधान्यवान् ॥ १७ ॥
 कानो वा न कदर्यो वा नृशस पुरुष कश्चित् ।
 द्रष्टु शक्यमयोध्याया नाविद्वान्न च नान्त्रिक ॥ १८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशाळा मुसयता ।
 मुदिता शीघ्रवृत्ताभ्या महर्षेय इनामला ॥ १९ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्य ब्राह्मणा विनितेन्द्रिया ।
 दानाभ्यननशाळाश्चसयताश्च प्रतिग्रहे ॥ २० ॥

नास्तिको नावृत्ती वापि न कश्चिदब्रह्मश्रुतः ।
 नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥ २१ ॥
 नापङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नाब्रह्मश्रुत ।
 न दीन क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ २२ ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्याया नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ २३ ॥
 वर्णेष्वग्रचतुर्थेषु देवतातिथिपूजका ।
 वृत्तज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसयुता ॥ २४ ॥
 दीर्घायुषो नरा सर्वे धर्म सत्य च सश्रिता ।
 सहिता पुत्रपौत्रैश्च नित्य स्त्रीमि पुरोत्तमे ॥ २५ ॥
 क्षत्र ब्रह्ममुख चासीद्दिश्या. क्षत्रमनुव्रता. ।
 शूद्रा स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिण ॥ २६ ॥
 सा तेनेश्वराकुनाथेन पुरीं मुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तान्मनुना मानवैरेण धीमता ॥ २७ ॥
 नित्यमर्त्त. सदा पूर्णा नागैरचलसनिभै. ।
 मा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २८ ॥
 ता पुरीं न महातेजा गजा दशरथो महान् ।
 शशास शमितामित्रो नक्षत्रार्णव चद्रमा २९ ॥
 तां मन्यनामा दृढतोरणार्णवा गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शियाम् ।
 पुरीमयोध्या नृमहस्त्रसङ्कुटा शशाम वै शक्रममो मर्हीपति. ॥३०॥

Rāmāyaṇa.

XI.

The hermitage of Jābala.

अशक्तोऽपि चात्मचित्तपम् । अतो प्रभावहनपसाम् । इयमस्य शां-
 तापि मूर्तिरुत्तमवनपतावदाता परिपुत्रंती सांतामिनीव चक्षुष. प्रनि-

हति तेजामि । मततमुद्रामीनापि महाप्रभातया भयमिवोपजनयति
 प्रथमोपगतस्य । नित्यमनहिष्णु तपस्विना तनुतपसामपि तेज प्रकृत्या
 भवति । किमुत मरुटमुवनतलत्रदिनचरणानामनररततप क्षपितमद्राना
 करतत्रामरुफलयदविल जगदाओरुयता दिव्येन चक्षुषा भगवतामेव-
 पियानामत्रक्षयकारिणान् । पुष्याति हि नामग्रहणान्यपि महामुनी-
 नाम् । किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाद्यमपटममप्रतिर्यत्र । अथवा
 मुवनतलमेव धन्यमविलभनेनाप्रिष्टितमत्रनितडरुमलयोनिना । पुष्य-
 मान स्वल्बमा मुनयो यदहर्नित्रामेनमपगमित्र नलिनाननमपगतात्य-
 व्यापारा मुवायलोकननिश्चलदृष्टन पुष्या कथा शृष्यत नमुपामते ।
 नरस्त्वपि वन्या याम्य मततमनिप्रनक्षे कर्णावडनिव्यदिव्यगाध-
 गार्भायै मुग्ररुमलमपर्कमनुभवती निरस्तनि हर्नीय मानसे । धराणि-
 लमेनेनाप्रिष्टितमालोक्य न वहनि नूनमिदानीं नमपिनडलनियानामि
 मानमररतडम् । प्रायो महाभूतानामपि भवति तेजामि । नरतेजन्वि-
 नामय चाप्रणा । दिमूर्यभिराभाति जगदनेनाधिष्टित महात्मना ।
 निष्कपेय क्षितिरेतद्वरुभात् । एष प्रगाह कर्णाग्नम्य मतरणमेतुः
 समारमिप्रोगार क्षमाभसा परशुमृष्ट्यालतागहनस्य नागर सतापा-
 मृतम्योपदेष्टा सिद्धिर्नागस्यान्गिरिगमद्रुद्रस्य मूत्रुपयमवरोर्नाभि
 प्रजाचक्रस्य स्थितिरज्ञा धर्मचक्रस्य वीर्यं नरविद्यारताराणा उदया-
 नलो लोभार्णवस्य निरुषोपड शास्त्रग्नाना दावानलो गगपटवस्य
 महामत्र श्रेयमुत्तमस्य दिग्मदरो मोहाप्रकारम्यार्गलाप्रधो नरकदा-
 राणा कुट्टमवनमाचाराणामायतन भगवानामभूमिर्मदविनागणा दर्शन-
 त्तपधानानुपति साधुनाथा नेमिग्ननाहचक्रम्याध्रय मत्तस्य प्रति-
 पक्ष कर्णिकारस्य कोशग्नपम मन्दा मत्यस्य क्षेत्रमार्तवस्य प्रभव
 पुष्यमचयदम्यादत्तानकाशा ममरम्यागतिरिपित्तैरम्यान् परिभूतेगनु-
 कृतेनिमानम्यानमतौ दैन्यम्यानायत्तो गेदम्यावरो विपयाणाननमि-
 मुस्य मुन्नानान् । कस्य भगवत प्रमादोदोपशान्तैरमपगतमन्मर-

तपोवनम् । अहो प्रभावो महामनाम् । अत्र हि शाश्वतिरूपपहाय
 विरोधमुपशात्रात्मानस्तिर्यञ्चोपि तपोवनवस्रतिसुखमनुभवति । तथा ह्येव
 विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुतसञ्चारुचद्रकशत हरिणलोचनद्युति
 शबलमभिनवशाद्वलमित्र प्रशति शिखिन कलापमातपाहतो नि श
 कमहि । अयमुसृज्य मातरमजात केसरै । केसरिशिशुभि सहोप
 जातपरिचय प्रक्षरक्षीरधारमापिवति बुरगशापक सिंहीस्तनम् । एष
 मृणालकलापाशकिभि शशिकरधवल जटाभारमामीलितलोचनो बहु
 मन्यते द्विरदकलभेराकृष्यमाण मृगपति । इदमिह कपिकुलमपगत-
 चापलमुपनयति मुनिनुमारकेम्य स्नातेभ्य फलानि । एते च न नि-
 वारयति मदाया अपि गडस्थलीभाजि मदजलपाननिश्चलानि मधुक-
 रकुलानि जातदया कर्णताले करिण । किं गडुना । फलमूलभृतो
 वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोपि सनियमा इवालक्ष्यते अस्य भगवत ।
 किं पुन मचेतना प्राणिन ।

Kadambari

X

Siva disguised as an ascetic to test Parvati's love
 अधानिनापाडधर प्रगभगानलनित्र ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विदेश कश्चिज्जटिलस्तपोवन शरीरवद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ १ ॥

तमातिर्धयो बट्टमानपूर्वया सपर्यया प्रयुदियाय पार्वती ।

भवति माग्नेपि निविष्टचेतसां वपुनिशेषेभ्यतिगौरवा प्रिया ॥ २ ॥

विभिप्रयुक्तां परिगृह्य सतित्रयां परिश्रम नाम निर्नाय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन्नुनेन चक्षुषा प्रचनमे वरुमनुशिताग्रम ॥ ३ ॥

अपि प्रियार्थं मुष्टम गमियुश तत्रयपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।

अपि स्नानया तद्वपि प्रयर्तमे शरीरगाय रत्नु धर्मसाधनम् ॥ ४ ॥

अपि त्वदायर्जितयारिमभूत प्रसात्तमामानुवधि रीतधाम् ।

चित्तेतितात्कपपाटलेन ते मुष्टं यत्परोहति द्यगाममा ॥ ५ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुजते ॥ ६ ॥

यदुच्यते पार्थिवि पापवृत्तये न रूपमिन्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथाहि ते शीलमुद्रादर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ७ ॥

विष्णोर्गमतांश्चलिप्रहासिभिस्तथा न गांगैः सलिलैर्दिवश्च्युतेः ।

यथा त्वदीयैश्चरितैरनामिलैर्महीश्वरः पावित एव मान्वयः ॥ ८ ॥

प्रयुक्तमकारविशेषमात्मना न मां पर संप्रनिपत्तुमर्हसि ।

यतः मतां सन्नतगात्रि सगत मनीषिभिः नतपर्दानमुच्यते ॥ ९ ॥

अतोत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभारादुपपन्नचापलः ।

अय जनः प्रष्टुमनास्तापोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ १० ॥

कुलं प्रनूतिः प्रथमस्य वेधसाखिलोकनौदर्यमिवादिता वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यमुन्व नय वयस्तापःफलं स्वात्किमतः पर वद ॥ ११ ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिर्दीदृशा ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ १२ ॥

अदृश्यशोकाभिभवेपमाकृतिर्विमानना मुभु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः कर प्रसारयेत्पन्नगरत्नमूचये ॥ १३ ॥

किमिन्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे सुदृचंद्रतास्का विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ १४ ॥

दिव यदि प्रार्थयसे कृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तत्र देवभूमयः ।

अधोपयंतारमलं समाधिमा न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ १५ ॥

निवेदितं निःश्वसितेन सोऽन्मणा मनस्तु मे सशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ १६ ॥

अहे स्थिरः कोपि तथीप्सते युवा चिरान् कर्णोपलङ्घ्यतां गते ।

उपेक्षते यः स्रग्धरैर्विनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाप्रापिगलाः ॥ १७ ॥

मुनिव्रतस्नानातिनात्र कर्षितां दिवाकराद्भुङ्क्षिमूपणात्सदाम् ।

शशांकडेनामिव पश्यतो दिवा मचेतमः कस्य मनो न दृश्यते ॥ १८ ॥

- अग्रमि साभाग्यमदेन वचित तत्र प्रिय यश्चतुराणलोकिन ।
 करोति लक्ष्य चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरात्पक्ष्मण ॥१९॥
 कियच्चिर श्राम्यसि गारि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसचित तप ।
 तदर्धभागेन लभस्व काक्षित वर तमिच्छामि न साधु वेदितुम् ॥२०॥
 इति प्रियस्याभिहिता द्विजन्मना मनोगत सा न शशाक शसितुम् ।
 अत्रो वयस्या परिपार्श्ववर्तिना विप्रवर्तितानजननेत्रमक्षत ॥ २१ ॥
 सखी तदीया तमुमाच त्रिंशत्तानि निप्रोथ साधो तत्र चैतुतुहलम् ।
 यदर्थमभोजमिरोष्णप्रारण कृत तप साधनमेतया तपु ॥ २२ ॥
 इय महेंद्रप्रभृतीनाधिश्रियश्चतुर्दिर्गाज्ञानत्रमल्य मानिनी ।
 अरूपहार्य मदनस्य निप्रहापिनाकपाणि पतिमाप्तुभिच्छति ॥ २३ ॥
 यदा च तस्यात्रिगमे जगत्पतेरपश्यदन्य न विधि विविन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरिय प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ २४ ॥
 द्रुमेषु सख्या वृत्तजन्ममु स्वय फल तप साक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोपि दृश्यते मनोरथोस्या शशिमालिसश्रय ॥२५॥
 न वेद्मि स प्रार्थिदुर्लभ कदा सर्याभिरस्तोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तप दशामभ्युपपस्यते सखी वृषेन सीतां प्रदवप्रहक्षताम् ॥ २६ ॥
 अगृहसद्भावमितेगितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकमुदरस्तया ।
 अर्यादमेव परिहास इयुमामपृच्छदव्यजितहर्षरक्षण ॥ २७ ॥
 अथाप्रहस्ते मुमुक्षुःश्रीकृतागुली समर्पयती म्भट्टिकाक्षमात्रिकाम् ।
 कथंचिद्रेस्लनया गिताशर चिरव्यवस्थापितवागभापत ॥ २८ ॥
 यथा ध्रुव वेदविदा वर त्यया जनोपमुर्ध पदत्रयनोमुक ।
 तप त्रिंशद् रादवापिसाधन मनोरथानामगतिर्न विद्या ॥ २९ ॥
 अथाह वर्णा विदितो महभरन्तदर्थिनी त्व पुनरेव वर्तसे ।
 अमगतान्यासर्गा विचिन्य म तत्रानुवृत्ति न च कर्तुमुगते ॥ ३० ॥
 अदम्बनिर्वचपरं कथ नु ते कंठयमामुक्तविवाहर्षमुज ।
 कंठेण शर्भात्पर्यावृत्तहिना म्भट्टियते तत्रप्रथमावाचनम् ॥ ३१ ॥

तमेव तत्रपरिचिन्तय स्वय कटाचिदेते यदि योगमर्हत ।
 वधूदुक्कल कलहसलक्षण गनाजिन शोणितार्द्रदुवपि च ॥ ३२ ॥
 चतुष्कपुष्पप्रसङ्गराजकर्णयो परोपि को नाम तत्रानुमन्यते ।
 अलक्तकायानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेवासु परतभूमिषु ॥ ३३ ॥
 इय च तेन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
 त्रिलोक्य वृद्धोक्षमभिष्टित त्वया महाजन स्मरमुद्यो भ्रिय्यति ॥३४॥
 द्वय गत सप्रति शोचनीयता समागमप्रार्थनया पिनाकिन ।
 कदा च सा क्वातिमती कदाप्रतम्बमस्य लोकस्य च नेत्रनामुदी ॥३५॥
 उपरिर्हृषाक्षमक्ष्यनन्मता दिगप्रख्येन निर्देहित यमु ।
 रंष्टु यद्दालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥३६॥
 निवर्तयाम्मादसदीक्षितान्मन क्व तद्विधस्य क्व च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिका श्मशानशूलस्य न यूपसक्रिया ॥ ३७ ॥
 इति द्विजाता प्रतिवृद्धवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 त्रेवुचितभ्रूळतमाहित्रे तथा त्रिलोचने तिर्यगुपातलेहित ॥ ३८ ॥
 उवाच चन परमार्थतो हर न त्रेस्ति नून यत एवमाथ माम् ।
 भलेकसामान्यमाचिन्त्यहेतुक द्विपति मदाश्वरित महामनाम् ॥ ३९ ॥
 त्रिपत्प्रर्णाकारपरेण मगल निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 त्रगच्छरूपस्य निराशिप सत किमेभिराशेषदतामृत्तिभि ॥४०॥ —
 किञ्चन मन्त्रभय स सपदा त्रिलोकनाथ पितृमन्त्रगोचर ।
 र भीमरूप शिव इत्युदीर्यते न सति यत्प्रार्थ्यत्रिड पिनाकिन ॥४१॥
 मभूषणोद्गामि पिनद्धभागि वा गजानिनाडमि दुक्कलारि वा ।
 त्पाटि वा स्यादथेवदुशेगार न त्रिभुक्तैरन्यार्थते वपु ॥ ४२ ॥
 प्रसपदस्तस्य मृषेण गठन प्रभिन्नदिग्गणनाहनो मृषा ।
 त्त्रोनि पादावुपगम्य मौलिना त्रिनिद्रमद्गुण्जोम्प्रागुली ॥ ४३ ॥
 रेवक्षता दोषमपि पुनामना र्त्तर्पकमीश प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनत्यात्मभुवोपि कारण कथं स लक्ष्यप्रभो भविष्यति ॥ ४४ ॥
 अल निरादेन यथा श्रुतस्या तथाभिधस्तादशेषमस्तु स
 ममात्र भावकरस मन स्मित न कामवृत्तिर्वचनायमाक्षते ॥ ४५ ॥
 निरार्यतामालि किमप्यय ऋ पुनर्विबक्षु स्फुरितोत्तराधर ।
 न केवल यो महतोषभापते शृणोति तस्मादपि य स पापभाक् ॥ ४६ ॥
 इतो गमिष्याम्यनेति वादिनी चचाळ बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च ता कृतस्मित समालम्बे वृपराजकेतन ॥ ४७ ॥

त वीक्ष्य वेपथुमती सरसागयष्टि

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्रहती ।

मार्गाचलव्यतिकरानुल्लेख सिंधु

शैलाधिराजतनया न ययौ न तन्धो ॥ ४८ ॥

अथ प्रभृत्यवनतागि तत्रास्मि दास

ऋतस्तपोभिरिति वादिनि चद्रमाली ।

अहाय सा नियमज ह्रममुत्ससर्ज

श्रेण फलेन हि पुनर्नयना विधत्ते ॥ ४९ ॥

Kumārāmbhava V

VI

The prologue to the Ratnavali.

सुप्रधार । अन्तर्गतिप्रसंगेन । अत्राह यस्ततोसंयं सबहुमान
 माहृत्य नानादिदेशागतेन राज्ञ श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपार्जविना
 राजगमनोत् । यथाग्माश्यामिना श्रीहर्षदेवेनार्पूर्वस्तुरधनाश्रुता
 रत्नावर्णी नाम नर्तिका कृता । सा चास्माभि श्रुता । न तु प्रयो
 गतो दृष्टा । तत्तर्भयं राज्ञ मयात्राहृदयाहृदिनो बहुमातादशगु
 षानुप्रपुङ्गव यथावाप्रयोगेण त्वया नाश्रयितव्येति । (परित्प्रमत्ता
 यथाशय य) तदाश्रयिदानीं नेपथ्यरचना कृता यथाभिन्वित तादा

दयामि । (परिपदमरलोक्त्य) अये आर्वाजितानां सकलसामाजिकानां मनार्त्ताति मे निश्चय । यत ।

श्रीहर्षो निपुण कवि परिपदव्येषा गुणप्राहिणी

लोकै हारि च प्रमराचमि नार्ये च दक्षा ययम् ।

मस्वैरुमपाहं गारितफलप्राप्ते पद किं पुन

मद्भाग्योपचयादय ममुद्रित सरो गुणाना गण ॥१॥

तद्यामद्रूह गन्वा गृहिणीमाह्वन मर्गतकमनुनिश्रामि । (परिपदमरलोक्त्य)

नेपथ्याभिमुखमनरोक्त्य च ।) इदमम्मर्द्रीय गृहम् । यात्र प्रविशामि ।

(प्रविश्य ।) आर्ये । इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी । आर्यपुत्र । इयमस्मि । आज्ञापय नार्य को नियोगोनुष्ठीयतामिति ।

सूत्रधार । आर्ये रानावर्तितर्जनोमुक्तोय राजलोक । तद्दृशता नेपथ्यम् ।

नटी (नि श्वस्य मोद्वेगन ।) आर्यपुत्र । निश्चित इदानीमासित्वम् । तदन्मात्रं वृत्त्यमि । मन पुनर्मदभाग्याया एकेन दुहिता ।

मापि तस्या वुत्रापि देशान्तरे वृत्ता । नटेन दूरदेशस्थितेन मर्ता महकथ तस्या पाणिग्रहण निरप्यर्त्तान्यनया चित्तयामापि मे न प्रतिभाति । तर्क पुनर्नर्तितयम् ।

सूत्रधार । आर्ये दग्धेनेत्यटमुद्वेगेन पश्य ।

द्वीपादन्वन्मात्रपि मथ्यात्रपि जडनिर्देशिगोच्यतात् ।

आनीय शक्तिनि घटवति विधिरभिमतमभिमुत्तीभूत ॥ २ ॥

(नेपथ्ये ।)

साधु । भरतापुत्र साधु । प्वमेतत् । क सद्वेद । (द्वीपादिस्तादि पठति ।)

सूत्रधार (आनर्थ्य नेपथ्याभिमुखमरलोक्त्य ।) आर्ये । कि-

मत पर मिलबसे । नन्वय मम यनीयान्भ्राता गृहीतयौगधरायण
भूमिक प्राप्त एव तदेहि वयमप्यनतरकरणीयपत्रशेनापरभूमि
कया सञ्जीभनाम ।

Ratnavali I.

VII

Kapinjala's account of himself after Pundrik's death

श्रूयता गधर्षरानपुत्रि । तथा कृतार्तप्रलापामपि त्वामहमेकाकि
नीमुत्सृज्य वयस्यस्नेहादावद्वपरिकर व मे प्रियमुद्धमपह्वल्य गच्छ
सीत्यभिधाय पुण्य तमनुब्रध्नञ्जु जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिमचन
मदस्त्रेण गीर्वाणमर्नि विस्मयोपुष्टनयनरालोवयमानो वैमानिकैरव
रसर कुमुदानार तारकागणमतिक्रम्य चद्राभिरामसकललोक चद्रलो
कमागमत् । तत्र महोदयाख्याया सभायामिदुकातमये महति पर्यंक
तपुडरीकशरीर स्थापयित्वा मामनादीत् । कपिजल जानोहि मा चद्र
मसम् । अह खड्गद्वयगतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन्नेन ते
प्रियवयस्येन कामापराधाञ्जीवित समुत्सृजता निरपराध सशक्त । दु
रामन्निदुहतक यथाह त्वया करै सतापित उत्पन्नानुरागोप्राप्तहृद-
यखड्गभासमागममुख प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेस्मि
न्मारते वपे जन्मनि जमन्येमेव प्राप्तनुरागोप्राप्तसमागममुखस्तीव्र
तमा हृत्पयवेदनामनुभूय जीवितमुत्सृज्यसीति । अह तु तेनास्य शाप
दुतभुजा धगियुद्धीपित इव निरागा किमनेनारमदोपानुग्रहेण निर्नि
वेकनुद्धिना शनोर्मायुपन्नकोपस्त्रमपि मत्तुल्यमुखदुःख एव भवि
ष्यतीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च त्रिवेकमागतया
बुद्ध्या विमृशमहाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतयानास्मि । वमा तु महा-
श्वेता ममयुगमभजात्प्परम कुटाटन्धजमति गार्ग्यामुपजा तथा
चाप भारी स्वप वृत्तानेन च मप्रति खयट्तादेव शापदोषामया

अह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यमन्यथा जन्मनि जन्मनीत्येषा
 गीप्सन् न चरितार्थं भवति । तद्यानन्दय शापदोषो व्यपेति तानन्दस्या-
 मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोभूदिति नयेदमुक्षिप्यानी-
 त्म् । वसा च महाश्वेता रुमाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसाप्या-
 येतमाशापक्षयात्स्थितम् । अनुना त्व गत्वा वृत्तातामिम श्वेतकेतवे
 नेनेदय महाप्रभात्रोऽस्मा कदाचिदत्र प्रतिक्रियामपि काविकरोती
 युक्त्वा मा व्यसर्जयत् ।

अह तु विनाकृतो वयस्येन शोकात्रेगावो गीर्वाणवर्मना धावन्
 न्यतममतिक्रोधन वैमानिकमलवयम् । म तु मा दहन्निव रोषदुत्तभुजा
 भ्रुकुटीनिकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्यात्रयीत् । दुरात्मन्मिथ्यातपोनलग-
 नित यदेनमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरगमेणे-
 वोह्वितस्तस्मात्तुरगम एव भूना मर्त्यलोकेऽनतर । अह तु तमुद्वा-
 ष्यपक्ष्मा कृताजलिरनन्दम् । भगवन् वयस्यशोकाधेन त्व मयोह्वितो
 नात्रज्ञानात्तत्प्रसीदेम शापमपसहरेति । स तु मा पुनरवादीत् । दत्त
 एव शाप सप्रति मया नान्यथा भवितुमर्हति । तदततं करोमि किं
 यतमपि काल यस्यैव बाह्यतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नावा रिग-
 तशापो भविष्यति । एवमुक्तस्तु पुनरहमनन्दम् । भगवन् यद्येव ततो
 विज्ञापयामि तेनापि मे प्रियत्रयस्येन चद्रमसा सह शापदोषान्मर्त्य-
 लोक एवोत्पत्तव्य तदेतान्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन च-
 क्षुषावलोक्य यथा तुरगमन्त्रेऽपि मे तेनैव सहात्रियोगेन काले याया-
 दिनि । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्ममिवादीत् । अनया
 स्नेहलतया ते ममाद्रित हृदय तदालोकित मयोज्ज्विन्यामपत्यस्य
 हेतोस्तपस्यतस्तारार्पाडनाम्नो राज्ञश्चद्रमसा तनयत्वमुपगतव्य वयस्ये-
 नापि ते पुडरीकेण तमत्रिण एव शुकनासनाम्नस्त्रमपि तस्यैव पर-
 मोपकारिणश्चद्रामनां राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसीति । अह तु
 तद्वचनानतरमेवाध स्थिते महोदधी न्यपतम् । तस्माच्च तुरगाभूयोद-

तिष्ठम् । सज्ञा तु मे तुरगमनेऽपि नैनापयाता येनाथ मयास्यैवार्थस्य
 कृते किन्नरमिथुनानुसारी भूमिमेतामार्नात । तदेव चद्रमसोऽनतार
 श्रद्धापीड । योऽप्यसा प्राक्तनादेवानुरागसस्कारादमिलपस्त्रयाजा
 नत्या शापाग्निना निर्दग्ध सोपि मे धयम्यस्य पुडरीकस्यानतार इति
 Kadambari

XIII

The omnipotent form of Vishnu.

श्री भगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रश ।
 नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥ १ ॥
 पश्यादित्यान्वसूनुद्रानश्विनो मरुतस्तथा ।
 बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्वर्याणि भारत ॥ २ ॥
 इहैकस्थ जगत्कृत्स्न पश्याद्यसचराचरम् ।
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ३ ॥
 न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
 दिव्य ददामि ते चक्षु पश्य मे योगमेश्वरम् ॥ ४ ॥

सजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
 दर्शयामास पार्थाय परम रूपमैश्वरम् ॥ ५ ॥
 अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
 अनेकादिव्याभरण दिव्यानेकोद्ययायुधम् ॥ ६ ॥
 दिव्यमाल्यामरधर दिव्यगधानुलेपनम्
 सर्वाश्रयमय देवमनत विश्वतो मुखम् ॥ ७ ॥
 दिदि सूर्यसहस्रस्य मेषधुगपदुत्थिता ।
 यदि भा सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महारमन ॥ ८ ॥

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्न प्रविभक्तमनेकधा ।
 अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाडवस्तदा ॥ ९ ॥
 तत स निस्मयाविष्टो दृष्टरोमा धनजय ।
 प्रणम्य शिरसा देव कृताजलिरभासत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच.

पश्यामि देवास्तत्र देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसघान् ।
 ब्रह्माणर्माश कमलासनस्पृषांश्च सर्वांनुरगाश्च दिव्यान् ॥ ११ ॥
 अनेकनाहूदरनक्रनेत्र पश्यामि त्वा सर्वतो नतरूपम् ।
 नात न मध्य न पुनस्तत्रादि पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १२ ॥
 किरीटिन गदिन चक्रिण च तेजोराशि सर्वतो दीप्तिमतम् ।
 पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्य समतादीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १३ ॥
 त्वमक्षर परम वेदितव्य त्वमस्य विश्वस्य पर निधानम् ।
 त्वमव्यय शाश्वतधर्मगोता सनातनस्व पुरुषोमतो मे ॥ १४ ॥
 अनादिमध्यातमनतरीर्यमनतगुह्य शशिसुर्वनेत्रम् ।
 पश्यामि त्वा दीपहुताशनक्र स्वतेजसा विश्वमिद तपतम् ॥ १५ ॥
 चात्पापृथिव्योरिदमतर हि व्यात त्वयेकेन दिशश्च सर्वा ।
 दृष्ट्वाऽद्भुत रूपमुग्र तत्रेद लोकरय प्रव्यथित महामन् ॥ १६ ॥
 अर्मा हि त्वा मुरस्तत्रा विदति केचिर्द्राता प्राजलयो गृणति ।
 स्रस्तांशुक्त्वा महर्षिसिद्धमया स्तुयन्ति त्वा स्तुतिभि पुष्कलाभि ॥ १७ ॥
 न्त्रादिन्या न्नमो ये च माभ्या विश्वेऽधिनो मरुतधोऽभयाश्च ।
 गधर्मयक्षानुरमिद्धनद्या रीक्षने त्वा विम्बिताश्चेत्र सर्वे ॥ १८ ॥
 रूप महते बहुनक्रनेत्र महानाहो बहुबाहूरुपादम् ।
 उहूदर उहूदृष्ट्वाकराड दृष्ट्वा गेका प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ १९ ॥
 नभ स्पृश दीप्तमनेकरणं व्यात्तानन दीप्तशिशाढनेत्रम् ।
 दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितातरामा भृति न विद्रामि शम च विष्णोः ॥ २० ॥

दद्रुकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा कालानलसनिभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रमाद देवेश जगन्निवास ॥ २१ ॥
 अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा सर्वे सहेयावनिपालस्र्धवै ।
 भीष्मो द्रोण सूतपुत्रस्तथा ये सहास्मदीयैरपि योधमुख्ये ॥ २२ ॥
 वक्राणि ते त्ररमाणा निशति दद्रुकरालानि भयानकानि ।
 केचिद्विलग्ना दशनातरेषु सदृश्यते चूर्णितैरुत्तमागे ॥ २३ ॥
 यथा नदीना वह्नोर्वुत्रेगा समुद्रमेयामिमुखा द्रवति ।
 तथा तत्रामीं नरलोकनीरा विशति वक्राण्यभिनिज्वलति ॥ २४ ॥
 यथा प्रदीप्त ज्वलन पतगा विशति नाशाय समृद्धवेगा ।
 तथैव नाशाय निशति लोकास्तत्रापि वक्राणि समृद्धवेगा ॥ २५ ॥
 लेलिह्यसे प्रसमान समताल्लोकान्समप्रान्वदने-र्वलङ्घि ।
 तेजोभिरारूर्यं जग समैप्र भासस्तयोत्रा प्रपतति त्रिष्णो ॥ २६ ॥
 आख्याहि मे को भवानुग्रहूपो नमास्तु ते देववर प्रसीद ।
 निज्ञातुमिच्छामि भवतमाद्य न हि प्रजानामि तत्र प्रवृत्तिम् ॥ २७ ॥
 Bhagavadgītā XI

XIV

Rama abandoning Sita

राम । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रमुक्तेन । (निर्वर्ण्य सस्नेहम्)
 इयं गेहे लक्ष्मीरियं नमृतवर्तिर्नयनयो
 रसानस्या स्पर्शो वपुषि वहलध्वदनरस ।
 अयं कठं वाहु शिशिरमसृणो मां क्तिकसर
 क्तिम्या न प्रयो यदि परमसद्यस्तु विरह ॥ १ ॥
 (प्रविश्य) प्रतीहारी । देव उपस्थित ।

राधे । अये च ।

प्रतो. । आमन्त्रपरिचारको देवस्य दुर्मुख

राम । (स्वगतम्) शुद्धातचारि दुर्मुख । न मया पारजानप-
दानपसार्पितु प्रत्युक्त । (प्रकाशम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्क्राती)

(प्रविश्य) दुर्मुख (स्वगतम्) । हा कथ सीतादेव्या ईदृश-
मचितनीय जनापवाद देवस्य कथयिष्यामि । अथवा नियोग स्वप्नी-
दृशो मदभाग्यस्य ।

(सीता उत्स्वभायते । हा आर्षपुत्र) ।

राम । अये सैन्ये रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभाजना दे-
व्या स्वप्नोद्वेग करोति ।

दुर्मु । (उपसृत्य) । जयतु जयतु देव ।

राम । ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मु । उपस्तुति देव पौरजानपदा विस्मारिता वय महाराज-
दशरथस्य रामदेवेनेति ।

राम । अर्थवाद ष्य । दोष तु मे कश्चित् कथय येन स प्रति
त्रिषीयेत ।

दुर्मु । (मालम्) शृणोतु देव (कर्णे एवमेवम्) ।

राम । अहह तीव्रसन्नेगो भागवन्न । (इति मूर्च्छति) ।

दुर्मु । आश्वसितु देव ।

राम । (आश्वस्य)

हा हा धिक् परगृहनासदूपण यद्
वन्देह्या प्रशमितद्भुतैरुपायै ।

एतत्त पुनरपि दैनदुर्निपाका

दालार्क निपमिन् सन्त प्रसृप्तम् ॥ ३ ॥

तकिमत्र मदभाग्य करोमि । (त्रिमृश्य सकरुणम्) अथवा
किमन्यत ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मा च प्राणाश्च मुच्यता ॥ ४ ॥

सप्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सदिष्टम् । अपि च ।

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरितम् ।

मत्सब्रधात्कश्मला किंवदती श्याच्चेदस्मिन्हतं धिङ् मामधन्यम् ॥५॥

हा देवि देवयजनसभने । हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृतप्रसुधेरे । हा

जनकवशनदिनि । हा पात्रकप्रशिष्टारुहतीप्रशस्तशौलशालिनि । हा

रामैकजीविते । हा महारण्यनामप्रियसाखि । हा तातप्रिये । हा स्तो

कप्रियवादिनि । कथमेतन्निधायस्तत्रायमीदृशं परिणाम ।

त्वया जगति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तय ।

नाथवतस्त्वया लोकास्त्रमनाथा विपत्स्यसे ॥ ६ ॥

(दुर्मुखं प्रति) दुर्मुख । ब्रूहि लक्ष्मणमेव ते नूतनो राजा राम

समाज्ञापयति । (कर्णे एवमेवम् ।)

दुर्मु । कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिष्कुरितपवित्ररघुकुल
सतानाया देव्या दुर्जनप्रचनदेवमनार्यमध्यप्रसितं देवेन ।

राम । शातम् । कथं दुर्जना पारजानपदा ।

इक्ष्वाणुप्रशोऽभिमतं प्रचाना जातं च देवाद्ब्रह्मचनीयप्रीजम् ।

यच्चाहुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद् ह्यतिदूरवृत्तम् ॥७॥

सद्रष्टु ।

दुर्मु हा देवि । (इति निष्क्रान्तं)

राम । हा कष्टमतिग्रीभसद्वर्मा नृशसोऽस्मि सबृत्त ।

शैशवात्प्रभृति पोषिता प्रिया सौहृदात्पृथगाशयामिमाम् ।

छन्नना परिददामि मृत्युने सोनिको गृहशकुतिकामिव ॥ ८ ॥

तन्किमित्यस्पर्शनीयं पातकीं देवीं दूषयामि ।

(सीताया शिरः श्वरमुत्रमय्यं बाहुमाकर्षन्)

अपूर्वकर्मचाटाल्मयि मुग्धे त्रिमुत्र मान् ।

श्रितानि चन्दनभ्रान्या दुःखिपाक निपट्टमन् ॥ ९ ॥

(उक्त्या) इत निपर्यस्त मप्रनि जात्रलोक । अय पर्यवसित जी
वितप्रयौतन रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्य जगत् । असात् स-
सार । दष्टप्राय शरीरम् । अद्यग्णोऽस्मि । किं करोमि का गति
क गच्छामि । जयता ।

दुःखमवेदनायत्र रामे चतन्यमर्पितम् ।

ममोपनानिभि प्राणवृत्तकोलायित म्थिरैः ॥ १० ॥

हा अत्र अस्मि । हा भगवतौ वशिष्ठविश्रामिणो । हा भगव-
न्यावक । हा देवि भूतधात्रि । हा तान जनक । हा तान । हा मा-
तर । हा प्रियस्तत्र महारात्र सुप्रात्र । हा मान्य हनूमन् । हा पर-
मोपनानिन् दृक्कात्रिपते त्रिर्भाषण । हा मग्नि त्रिनेत्रे । दूषिता म्य
परिभूता म्य रामहतकेन । अथवा को नामाहमेनेपामाहाने ।

ते हि मन्ये महामान वृत्तैर्न दृगानना ।

मया गृहीतनामान स्पृश्यन् इव पान्मना ॥ ११ ॥

योऽहम्

विश्रभादुरमि निपत्य स्मनेत्रा

मुनुय प्रियगृहिणो गृहम्य गोभाम् ।

आनरुश्रुरितरुटोरगर्भगुर्वा

कन्याद्वयो त्रिभिव निर्गुण क्षिपानि ॥ १२ ॥

(माताना पादौ गिरमि वृत्ता) । देवि देवि अत्रमपश्चिमस्ते राम
स्य शिरमि पादपरत्तन्म्यसं । (इति गेदिति)

(नेपथ्ये) अत्ररुश्रुम् अत्ररुश्रुम् ।

राम । शयना भो त्रिभितन् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

ऋषीणामुग्रतपसा यमुनातीरत्रासिनाम् ।
 लवणत्रामित स्तोमस्त्रातार त्रामुपस्थित ॥ १३ ॥

राम । आ कथमद्यापि राक्षसताम । तद्यात्रदस्य दुरात्मन
 कुभीनसीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्न प्रेषयामि । (कतिचित्पदानि
 गत्वा पुन प्रतिनिवृत्य) हा देवि कथमेतन्नित्रा गमिष्यसि । भग
 वति वसुधरे । श्लाघ्या दुहितरमपेक्षस्व जानकीम् ।

जनकाना रूपा च तत्कृत्स्न गोत्रमगलम् ।
 या देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामर्जाजन ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रात ।)

सीता । हा साम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । (सहस्रोत्थाय) हा
 धिक् । हा धिक् । दु स्वप्नरणरणकनिप्रलब्धाहमार्यपुत्रमाक्रुदामि ।
 (सर्वतोऽत्रलोक्य) हा धिक् । हा धिक् । कथमेकाकिनी मा प्रसु-
 त्तामुज्झित्वा आर्यपुत्रो गत । तत् किमिदानीमितत् । भवतु कोपि-
 ष्यामि यदि त प्रेक्षमाणा आत्मन प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजन ।
 (प्रविश्य) दुर्मुख । देवि कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति । सज्जो रथ ।
 आरोहतु देवीति ।

मीता । इयमहमारोहामि । (उत्थाय परिक्रम्य) परिस्फुरतीत्र मे
 गर्भभार । तच्छनैर्गच्छामः

दुर्म । इत इतो देवी ।

सीता । नमो नमस्तपोधनाना नमा नमो रघुबुल्देवताना नमो
 नम आर्यपुत्रचरणकमत्राना नमो नम सकलगुरुजनानाम् ।

Uttararamacharita I.

XV.

Surpanakha personating Manthara

शूर्पणखा । आदेशितमथराशरीरा शूर्पणखाऽहम् । वशिष्ठनि-
 श्चामिप्रगमनेन मुसमाहितम् । अहो एष परशुरामविजयी क्षत्रियकु

मारो राम । (निर्वर्ण्य ।) अहो समप्रसोभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहेण
लोचनरसायनसौम्यमस्य शरीरनिर्माणम् । इदानीं चित्रबालवैचञ्च्यदुः-
खप्रश्रितमसारसौम्यस्यापि जनस्य चारित्रवैर्यमुत्पूरित पुनरपि हृदय
परिस्फुरति ।

राघ. (प्रणिपत्य) । अयि मथरे कुशलमवाया ।

शूर्प. । मुख कुशल च । वनलताप्रस्तुतस्तनी मय्यमा ते माता
परिष्वज्याज्ञापयति । पुत्रक पुत्रा प्रतिज्ञातां ह्यं वरौ महाराजेन
ज्ञापयामि । अत्र मे निश्चितिहारको भवयेय तातस्य कार्यलेख ।

लक्ष्मणः (गृह्णांवा वाचयति) ।

अस्त्रेकेन वरेण वत्तभरतो भोक्ताधिरान्यश्रिय ।

(स्वगतम् ।) कथमेतदार्ये तिष्ठति कनिष्ठस्यार्यस्य भरतस्य राज्य-
प्रार्थनम् । (प्रकाशम् ।)

यावन्नेन निहाय कालहरण रामो वन दडकाम् ।

(स्वगतम् ।) हा अत्र किं त्वयार्थगमनरूपेण ।

(प्रकाशम् ।)

तस्यां चौरधरश्चतुर्दश नमास्तिष्ठत्वसां त पुन ।

सीतालक्ष्मणमात्रकृत्परिजनादन्यो न चानुवजेत् ॥ १ ॥

(स्वगतम् ।) हा पापे मानृबधो ।

तदा भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणार्यमुखं कृताम् ।

अत्रेति व्याहृतिं हिन्या किं कृत पापया त्वया ॥ २ ॥

राम अहो प्रसादप्रकृपे ।

तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्युमुक मन ।

न चैव विरहो जात स च वयो ममानुगः ॥ ३ ॥

लक्ष्मण । दिष्टपानुमोदितोऽहमार्येण ।

रामः । आर्ये मथरे एव प्रस्थितोऽस्मि ।

XVI.

Advice to a king grieved at the death of
his beloved queen

अथ त सवनाय दीक्षित प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थित ।
 अभियगजड निजज्ञानानिति शिष्येण क्लिबान्वबोधयत् ॥ १ ॥
 असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तत्रविद्वानपि तापकारणम् ।
 न भनतमुपस्थित स्वय प्रकृता राजपायितु पथश्च्युतम् ॥ २ ॥
 मयि तस्य मुवृत्त वर्तते लघुमदेशपदा सरस्वती ।
 शृणु विश्रुतसत्प्रसार ता हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ३ ॥
 पुरुषस्य पदेष्वजन्मन समर्तात च भयञ्च भावि च
 स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितय ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ४ ॥
 चरत किल दुश्चर तपस्तृणविंदो परिशक्ति पुरा ।
 प्रजिघाय समाधिभेदिनी हरिरस्मै हरिणा सुरागनाम् ॥ ५ ॥
 स तप प्रतिब्रधमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुभिन्नमाम् ।
 भशपद्भव मानुषीति ता शमनेलाप्रलयेर्मिणा भुवि ॥ ६ ॥
 भगव परमानय जन प्रातिकूलाचारित क्षमस्व मे ।
 इति चोपनता क्षितिस्पृश कृतमानामुरपुष्पदर्शनात् ॥ ७ ॥
 ऋथकेशिकत्रशमभवा तत्र भूत्वा महिषी चिपय सा ।
 उपलब्धवती दिवश्च्युत विनशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८ ॥
 तदल तदपायीचतया निपद्रुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
 वमुधेयमनेक्षयता त्वया वमुमथा हि नृपा कलात्रिण ॥ ९ ॥
 उदये मदनाथमु जता श्रुतमाविष्टतमामवत्तया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरर्जीवतया प्रकाश्यताम् ॥ १० ॥
 रदता कुत एव सा पुनर्भरता नानुमृतापि लभ्यते ।
 परलोचनुषा भवकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ११ ॥
 अयशोरमना कुटुम्बिनामनुगृह्णाव्य निरापदत्तिभि

रवजनाश्रु किलातिमतन दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ १२ ॥
 मरण प्रकृतिः शरीरिणा विकृतिर्जापितमुच्यते बुधै ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्मदि जतुर्ननु लाभानसौ ॥ १३ ॥
 अग्रगच्छति मूढचेतन प्रियनाश हृदि शल्यमर्पितम् ।
 स्थिरर्षोस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्भूतम् ॥ १४ ॥
 स्वशरीरशरीणात्रपि श्रुतमयोगनिर्पर्ययो यदा ।
 विरह किमिमानुतापयेद्ब्रह्म ब्राह्मेर्विपर्यौर्यपाश्चितम् ॥ १५ ॥
 न पृथग्जनप्रच्छुचो वश शशिनामुत्तम गतुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमता किमतर यदि वायो द्वितयेऽपि ते चला ॥ १६ ॥
 स तथेति निनेतुरदारमते प्रतिगृह्य त्रचो तिससर्ज मुनिम् ।
 तदलब्धपद हृदि शोकप्रने प्रतियात्तमिवातिकमस्य गुरोः ॥ १७ ॥

Raghuvansa VIII.

XVII

An account of Kédarbati

महाश्वेताऽप्रजात् । महाभाग यत्तन्मया कथितममृतमभयमन्तरसा
 कुल तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्वासो
 सकलगधर्वकुलनुदनुद्मलर्षाठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्रथ पाणिम-
 प्रहात् । अपरिमितगुणगणाद्दृष्टद्वयध्यान्यनितादुर्लभेनाथ वृताशे-
 पात पुरेण हेमपङ्कलाठनेन छत्रचामराचिह्नेन महादेर्निशाब्देन पर प्रीत-
 प्रसादमकरोत् । जन्योन्यप्रेमसन्धनपरयोश्च तत्रोर्षाननमुत्त्वानि सेन-
 मानयो काटेनाध्वर्यभूतमेकवर्षानिनिमिष पित्रोरथवा सर्वेभ्यै गधर्वकु-
 लस्य वा जीवलोकिभ्य दुहितृस्त्वननुदपादि कादवरीनि नाम्ना । मा
 च मे जन्मत प्रभृयेजामनशयनरानाशना पर प्रेममथानमग्निद्रविश्र-
 भयाम द्वितीयाभिद हृदय वाग्मिन्म् । एतत्र तथा मया च नृत्पर्गा-
 नादिकगमु वृता परिचया । शिशुजनोचिताभिश्च र्नीशाभिरनिय-

त्रणीनिर्भरमपनीतो बालभात्र । सा चामुतेन मदीयेन इतवृत्तातेन समु
 पजातशोका निश्चयमकार्षीन्नाह कथचिदपि सशोकाया महाश्वेताया-
 वात्मन पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरत सशपथमभिहितवती ।
 यदि कथमपि मामनिच्छतीमपि बलात्तात कदाचित्कस्मैचिद्वातुमि-
 च्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा त्रिपेण वा नियत
 मात्मानमुस्त्रक्ष्यामीति । सर्वे च तदात्मदुहितु कृतनिश्चय निश्चल-
 भाषित कर्णपरपरया परिजनसकाशाद्गर्भराजश्चित्ररथ. स्वयमशु-
 णोत् । गच्छति काले समुपाखुडनिर्भरयौत्रनामालोक्य सुता बलवदुप-
 तापपरवश क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया
 च न शक्त किचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यश्चान्यदुपायातरमिदमत्र
 प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहारुधार्य क्षीरोदना
 मान कचुकिन वत्से महाश्वेते त्वद्वधतिकरेणैव दग्धहृदयानामिदम-
 परमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादवरीमनुनेतु त्व शरणमिति सदिश्य
 मत्समीपमयेव प्रत्यूपासि प्रेषितवान् । ततो तया गुरुवचनगौरवेण
 मर्खप्रिण्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरालिका सखि कादवरि किं दु-
 स्वितमपि जनमतितरा दु खयासि जीवतीमिच्छसि चेन्मा तत्कुरु गुरु
 वचनमर्वितथमिति सदिश्य निर्माजिता । नातिचिर गताया च तस्याम-
 नतरमेवेमा भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इयमिधाय तूष्णीमभवत् ।

Kādāmbarī

XVIII

The duties of a king

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप ।

सभत्रश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

ब्राह्म प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेण यथाविधि ।

मर्त्यास्य यथायाय कर्तव्य परिरक्षणम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्पतो विद्वते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रमु ॥ ३ ॥
 इद्रानिलयमार्काणामग्रेश्च उरुणस्य च ।
 चद्रचित्तेशयोश्चन मात्रा निर्ह्वय शाश्वती ॥ ४ ॥
 यस्मादेषा सुरेद्राणा मात्राम्यो निर्मितो नृप ।
 तस्मादभिभयत्येष सर्पभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
 तपत्यादित्यरश्मिष चक्षुषि च मनासि च ।
 न चैन मुषि शक्नोति काश्चिदप्यभिर्नीक्षितुम् ॥ ६ ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कं सोम स धर्मराट् ।
 स कुत्रेर स वरुण स महेंद्र प्रभाजत ॥ ७ ॥
 ब्राह्मोऽपि नायमतव्यो मनुष्य इति भूमिष ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
 एकमेव दहयमिर्नर दुरपसर्पिणम् ।
 कुत्र दहति राजाग्नि सपशुद्रव्यमचयम् ॥ ९ ॥
 कार्य सोऽनेक्ष्य शक्ति च देशक्तालौ च तत्रत ।
 कुरुते धर्मनिद्रयर्थ विश्वरूप पुन पुन ॥ १० ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वमति क्रोधे मरुतेजोमयो हि स ॥ ११ ॥
 त यस्तु द्वेष्टि ममाहात् स विनश्यत्सशयम् ।
 तस्य एतानु विनाशाय रात्रा प्रकुरुते मन ॥ १२ ॥
 तस्माद्दर्श यनिष्टेषु स व्यसम्भेन्नराधिप ।
 अनिष्ट चाप्यनिष्टेषु त धर्मं न विनाल्येत् ॥ १३ ॥
 तस्यार्थे सर्वभूतानां चैतानां धर्मनामसु ।
 मन्त्रोत्तमस्य दत्तमसृजत्पूर्वमाश्र ॥ १४ ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्थारराणि चराणि च ।
 भवाद्गोमाय तस्यने म्भ्रमन्त चट्टि च ॥ १५ ॥

व्रणनिर्भरमपनीतो बालभाज । सा चामुतैत्र मदीयेन हतवृत्तातेन समु
 पजातशोका निश्चयमकार्षीन्नाह कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेताया-
 वात्मन पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरत सशपथमभिहितवती ।
 यदि कथमपि मामनिच्छतीमपि बलात्तात कदाचित्कर्मचिदातुमि
 च्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियत
 मात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति । सर्वं च तदात्मदुहितु कृतानिश्चय निश्चल-
 भाषित कर्णपरपरया परिजनसकाशाद्रधर्मराजश्चित्ररथ स्वयमशु-
 णोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौगनामालोक्य सुता बलवदुप
 तापपरवश क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया
 च न शक्त किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यश्चान्यदुपायात्तरमिदमत्र
 प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहानुभार्य क्षीरोदना
 मान कञ्चुकिन वस्ते महाश्वेते त्वद्व्यतिकरेणैत्र दग्धहृदयानामिदम-
 परमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादवरीमनुनेतु त्व शरणमिति सदिश्य
 मसमीपमद्यैत्र प्रत्युपासि प्रेषितवान् । ततो तया गुरुवचनगोरवेण
 मखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादवरि किं दु-
 खितमपि जनमतितरा दु खयामि जीवतीभिच्छसि चैन्मा तत्कुरु गुरु
 वचनमवितथमिति सदिश्य मिसर्जिता । नातिचिर गताया च तस्याम-
 नतरमेवेना भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इयमिधाय तूष्णीमभवत् ।

Kādambari

XVIII

The duties of a king

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप ।

सभयश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

माद्य प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेण यथानिधि ।

मयस्थास्य यथायाय वर्तव्य परिरक्षणम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥
 इंद्रानिलयमार्काणामेव च वरुणस्य च ।
 चद्रविश्वेशयोश्चैव माता निर्द्वन्द्वं शाश्वतीः ॥ ४ ॥
 यस्मादेषां सुरेंद्राणां माताम्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
 तपस्यादित्यवर्चसं चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैन भुवि शक्नोति काश्चिद्रप्यभिर्वीक्षितुम् ॥ ६ ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुत्रेरः स वरुणः स महेंद्रः प्रभारतः ॥ ७ ॥
 वाटोऽपि नारमतव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
 एकमेव दहन्यग्निर्नर दुरपसर्पिणम् ।
 कुटं दहति राजाग्निं सपशुद्रव्यमचयम् ॥ ९ ॥
 कार्यं सोऽनेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्रत ।
 कुन्ते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूप पुनः पुनः ॥ १० ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वमति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि मः ॥ ११ ॥
 त यस्तु द्वेष्टि ममोहान् स रिन्दययस्तशयम् ।
 तस्य द्वाशु विनाशाय राजा प्रकुन्ते मनः ॥ १२ ॥
 तस्माद्दर्मं यमिष्टेषु म व्यरम्भेन्नरापिप ।
 अनिष्ट चाप्यनिष्टेषु त धर्मे न निचाडयेत् ॥ १३ ॥
 तम्यार्थं सर्वभूतानां गुणार धर्ममानवम् ।
 ब्रह्मतेजोमय द्रुतमसृजत्पूर्वमाश्रयः ॥ १४ ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि न्यारसाणि चराणि च ।
 भयाङ्गीगाय कल्पते म्यधर्मात्त चटति च ॥ १५ ॥

त देशकालो शक्तिं च विद्या चावेक्ष्य तत्प्रत ।
 तथार्हत सप्रणयेनरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥
 स राजा पुरुषो दड स नेता शामिता च स ।
 चतुर्णामाश्रमाणा च धर्मस्य प्रतिभू स्मृत ॥ १७ ॥
 दडः शास्ति प्रजा सर्वा दड एगभिरक्षति ।
 दड सुतेषु जागर्ति दड धर्मं विदुर्बुधा ॥ १८ ॥
 समीक्ष्य स धृत सम्यक् सर्वा रजयति प्रजा ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वत ॥ १९ ॥
 यदि न प्रणयेद्राजा दड दडेष्वतद्रित ।
 शूले मत्स्यानिनाक्षिप्य दुर्बलान् बलवत्तरा ॥ २० ॥
 अद्यात्काक पुरोडाश श्वाऽबलिह्याद्धविस्तथा ।
 स्वाम्य च न स्यात्कास्मिश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥
 सर्वो दडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नर ।
 दडस्य हि भयात्सन्नं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
 देवदानवगधर्षा रक्षासि पतंगोरगा ।
 तेऽपि भोगाय कल्पते दडेनैव निर्पीडिता ॥ २३ ॥
 दुष्येषु सर्वजर्णाश्च भिद्येरन सर्वसैतव ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भेदेदडस्य त्रिभमात् ॥ २४ ॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दडश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥
 तस्याद्द सप्रणेतार राजान सत्यनादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिण प्राज्ञ धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥
 त राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिर्मेनाभिवर्धते ।
 कामामा विपम क्षुद्रो दडेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥
 दडो हि सुमहत्तेजो दुर्दरश्चावृतामभि ।
 भर्माद्विचलित इति नृपमेव मनाधरम् ॥ २८ ॥

XIX.

An address to the Supreme Being.

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
 अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाचवगाः ॥ १ ॥
 ते च प्राङ्मुखदन्वंतं बुबुधे चादिपूरुषः ।
 अव्याक्षेपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ २ ॥
 भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
 तत्फणामंडलोदर्चिर्मणियोतितविप्रहम् ॥ ३ ॥
 श्रियः पद्मनिपण्णायाः क्षौमांतरितमेखले ।
 अंके निक्षिप्तचरणमास्तीर्णं करपल्लवे ॥ ४ ॥
 प्रबुद्धपुंडरीकाक्षं वांलातपनिभांशुक्रम् ।
 दिवस शारदमित्र प्रारंभसुखदर्शनम् ॥ ५ ॥
 प्रभानुलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
 कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहतोरसा ॥ ६ ॥
 मुक्तशेषपिरोधेव कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।
 उपस्थितं प्रांजलिना विनीतेन गरुमता ॥ ७ ॥
 योगनिद्रांतविशदैः पारमैरवलोकनैः ।
 भृगुर्दाननुगृह्यत सौखशापनिकानृषीन् ॥ ८ ॥
 प्रणिपत्य मुरास्तस्मै शमयित्रे मुरद्विपान् ।
 अर्थेन तुन्दुबुः स्तुत्यमनाद्मनसगोचरम् ॥ ९ ॥
 नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्व तदनु विभ्रते ।
 अध विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्य तेषा स्थितामने ॥ १० ॥
 रमांतराभ्यस्तरम यथा दिव्य पयोऽभ्युते ।
 देसे देसे गुणेशेयमसाम्प्रमतिन्निपः ॥ ११ ॥
 भमेयो मित्तरोक्तस्त्वमन्तर्यां प्रार्थनायहः ।
 अजितो जिह्मुरत्यंतमन्त्रको व्यक्तकारणम् ॥ १२ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकाम त्वा तपस्विनम् ।
 दयालुमनघस्पृष्ट पुराणमजर त्रिदु- ॥ १३ ॥
 सर्वज्ञस्त्वमनिज्ञात सर्वयोनिस्त्वमात्मभू ।
 सर्वप्रभूरनीशस्त्वमेकस्त्व सर्वरूपभाक् ॥ १४ ॥
 सप्तसामोपर्गात त्वा सप्तार्णवजलेशयम् ।
 सप्तार्चिर्मुखमाचख्यु सप्तलोकैकसश्रयम् ॥ १५ ॥
 चतुर्भुवःफल ज्ञान कालानस्थाश्चतुर्युगा ।
 चतुर्भुवमयो लोकस्वत्त सर्वं चतुर्मुखात् ॥ १६ ॥
 अभ्यासनिर्गृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
 उयोतिर्मय विचिन्वति योगिनस्त्वा त्रिभुक्तये ॥ १७ ॥
 अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विष ।
 स्वपतो जागस्कस्य याथाध्यं वेद कस्तत्र ॥ १८ ॥
 शब्दादीन्निपयान्मोक्तु चरितु दुश्चर तप
 पर्यातोऽसि प्रजा पातुमोदासीन्येन वर्तितुम् ॥ १९ ॥
 बहुधाप्यागोमिन्ना पथान सिद्धिहेतव ।
 त्वय्येव निपतत्योधा जाह्नवीया इवार्पणे ॥ २० ॥
 त्वय्यार्पेशितचित्ताना त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
 गतिस्त्व वीतरागाणामभूर्य सनिवृत्तये ॥ २१ ॥
 प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिर्महिमा तव ।
 आतनागनुमानाभ्या साध्य त्वा प्रति का कथा ॥ २२ ॥
 केवल स्मरणेनैव पुनासि पुरुष यत ।
 अनेन वृत्तय शेषा निवेदितफलास्त्रयि ॥ २३ ॥
 उदधेरिव रत्नानि तेजार्साप त्रिवस्वत ।
 स्तुतिभ्यो व्यतिरेच्यते दूराणि चरितानि ते ॥ २४ ॥
 अनयात्तमत्रामन्य न ते किंचन त्रियते ।
 लोकाणुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणो ॥ २५ ॥

माहिमानं यदुत्कीर्णं तव संह्रियते वचः ।

श्रेमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ २६ ॥

इति प्रमादयामामुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थञ्चाद्धतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ २७ ॥

Raghuvamsa X

XX

An old minister's advice to a young prince.

अथ सोऽप्याचचक्षमे । देव मयापि परिभ्रमता विंध्याटव्यां कोपि
 कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन्नकेयार्हः काचित्कूपान्यामेऽष्टवर्षदेशायो
 दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत् । महाभाग क्लिष्टस्य मे क्रियतामर्थ
 साहाय्यरुम् । अस्य मे प्राणापहारिणां पिपासां प्रतिर्कर्तुमुदकमुद-
 चनिह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैरुशरणभूतः पतिः । नमलमस्मि
 नाहमुद्वर्तुमिति । अथाहमभ्येय व्रतत्या कयारिं वृद्धमुत्तार्य तं च
 बालं वंशनालीमुखोदृताभिरद्भिः फलैश्च पंचैषः शरक्षेपोऽध्वितस्या
 लकुचवृक्षस्य शिखरापापाणपतितैः प्रत्यार्नातप्रावृतिनापाद्य तरु-
 तलनिपग्नस्त जरंतमत्रवम् । तान क एष बालः को वा भवान्कर्ध
 भेयमापटापन्नेति । सोऽश्रुगद्गदमगदत् श्रूयतां महाभाग । विदर्भो
 नाम जनपदः । तस्मिन्भोजवंशभूपणमवतार इव धर्मस्यातिसत्त्वः
 सन्यसादी वदान्यो विर्नातो विनेता प्रजानां रजितमूल्यः कीर्तिमान्नु
 दमो बुद्धिर्नूर्तिम्यानुधानशीलः शास्त्रप्रमाणकः शक्यमन्यकल्पारंभी
 संभाषयिता युधान्प्रभाषयिता सेवकानुद्गावयिता चक्षुष्यमावयिता
 शत्रून्मंत्रवदप्रलापेश्वदत्तकर्णः कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेश्वतिनर्दाप्यः
 फलानु नैद्रेण्ये धनीर्धर्महिताम् भ्रूण्येऽपि, मुहृते, मुतरां, प्रयुयुर्कर्ता,
 प्रयवेक्षिता कोशमाहनपोर्वनेन परिक्षिता नमार्थ्यश्याणामुत्सहायिता
 कृतकर्मगामनुर्दरदानमार्गः मयः प्रतिकर्ता देवमानुषगिणानारदां पाद्-
 गुणोपभोगनिपुणो मनुमार्गेण प्रणेता चानुर्वर्ण्यस्य पुण्यश्लोकः पुण्य

वर्मा नामासीत् । स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषं पुनरपुण्यं
 प्रजानामगण्यतामरेपु । तदनतरमनंतवर्मा नाम तदापतिरवनिमः
 तिष्ठत् । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि देवाहंडनीत्यां नात्यादृतोभूत्
 तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मंत्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगल्
 चागभापत् । तात् सर्वेवात्मसंपदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते
 बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तारं
 प्राप्तविस्तारा तत्रेतरेभ्योः विशिष्यते । तथाप्यसावप्रातिपद्यः समसंस्क
 मर्थशास्त्रेष्वनभिंसंशोधितेव हेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिर्ही
 हि भूभृदाद्युच्छितोऽपि परैरुष्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न
 शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वार्तितुम् । अथवाहृतश्च कर्म
 प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति
 प्रजानां योगक्षेमाराधनाय । अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किंचनव
 दिन्यो यथाकथंचिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्मयादश्च
 लोको लोकादितोऽमुत्तश्च स्वामिनमात्मानं स भ्रंशयते । आगुमर्दात्
 दृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्
 विष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्र नामाप्रतिहतवृत्ति
 तेन हीनः सतोरुप्यायतविशालयोर्लौचनयोरंध एव जंतुरर्थदर्शनेष्व
 सामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिपगमागमय दडनीति कुल
 विद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चार्वाजितशक्तिसिद्धिरस्खालितशासनः शार्वा
 चिरमुदधिमेखलामुर्वीमिति ।

2. 2. 1. 2. 2. 2.

Dasa-kumāracharit

XXI.

Chanakya's soliloquy.

चाणक्यः । कथय क एष मयि स्थिते चद्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति
 आस्यादितद्विरदशोणितशोणशोभा
 संप्यारणामित्र कलां शशलांछनस्य ।

जृम्भिद्राग्निमुत्स्य मुखाः स्फुरती

को ह्युमिच्छति हे परिभ्य दग्धम् ॥ १ ॥

(शिषोपर्नात् आमन उपविश्य नाटयेनामगतम्) । कथं प्रकाशना गतोयमर्थं पारेषु यथा किल नदकुलविनाशजनितरोषो राक्षसः पितृव्रतमपिनेन मरुत्जनदरा यपरिषणनप्रोसाहितेन पर्वतक पुत्रेण मय्यङ्केतुना महः सत्राय तद्रूपगृहीतेन च महता म्लेच्छराज- वन्नेन पण्डितो वृषलमभियोक्तमुद्यत इति । (विचित्र्य ।) अथना येन मया मर्मलोक्तप्रकाशः नदवशवध प्रतिवाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासगित्तोहमिदानीं प्रकाशाभ्यतमप्येनमर्थं न समं किं प्रदा- मयितुम् । सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोपि वृषलपेक्षया अस्त्र वाग्यामि । येन मया भुवो हृदयरोगा इव नर नदा समुखाता मरानि कमलिनी च मौये लक्ष्मी स्थिरपदा कृता । अथना अगृ- हीते राक्षसे विमुखात् नदवशम्य किंया स्वर्यमुपादित चद्रगुत्त- क्षम्या । अहो राक्षसम्य नदवशे निरतिशयो भक्तिगुण । स खटु काम्मधिदपि जीरति नैदान्वयापयने वृषलस्य साचिन्व्य ग्राहयितु न शक्यते (प्रत्यक्षयादाकाशे लक्ष्य वद्वा) । साधु अमान्य राक्षस नाधु । साधु श्रोत्रिय साधु । साधु मन्त्रिवृहस्पते साधु । कुन

पेश्वर्यादनपेतर्माश्वरमय लोकोर्थिन सेवते

त गच्छत्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तप्रतिष्ठाशया ।

भर्तुरे प्रलयेपि पूर्वमुकृतासगेन नि मगया

भक्तया कार्यधुर वहति बहसन्ने दुर्लभाम्वाट्टशा ॥२॥

अन एनाम्नाक न्वत्तग्रहे यन कथनर्मा वृषलस्य साचिन्व्यग्रह- णेन नानुग्रह म्याशिति । तमयाप्यस्मिन्वस्तुनि न शयानेन स्थीय- ते यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहण प्रति यन । कथमिव । अत्र ताव- द्दृष्टपर्यन्तकपोरन्वपिनोशेनापि चागक्यस्यापहन भवतीनि विष्क- न्यया राक्षसेनाम्नाकन्यनोपकारि नित्र धानिनम्नपर्मा पर्यन्त इति

सचारितौ जगति जनापवाद । लोकप्रत्ययार्थभ्रम्यैवार्थस्याभिव्यक्त्ये
 पिता ते चाणक्येन धातित इति रहसि त्रासयिवा भागुरायणेनापवा
 हित पर्यतकपुत्रो मलयवेतु । शक्य खल्वेष राक्षसमतिपरिगृही
 तोपि व्युत्तिष्ठमान प्रज्ञया निगृहीतुम् । न पुनरस्य निग्रहा
 त्पर्यतकपुत्रोपन्न राक्षसम्यायश प्रकार्शाभयप्रमार्ष्टुमिच्छामि ।
 प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनीजिज्ञासया बहुविध-
 देशवेपभाषाचारसचारवेदिनो नानाव्यजना प्रणिधय । अन्वि-
 ष्यते च कुसुमपुरवासिना नदामाल्यसुहृदा निपुण प्रचारगतम्
 तत्तत्कारणमुपाय कृतकृत्यतामापादिताश्चद्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्र
 भटप्रभृतय प्रधानपुरुषा । शत्रुप्रयुक्ताना च तीक्ष्णरसदायिना प्रति
 विधान प्रत्यप्रमादिन परीक्षितभक्तय क्षितिपतिप्रत्यासन्ना नियो
 जितास्तत्रापुपुरुषा । अस्ति चास्माक सहाध्यायि मित्रमिदुशार्मा
 नाम ब्राह्मण स चौशनम्या दडनीत्या चतु पटवगे ज्योति शास्त्रे
 च पर प्रार्थीष्यमुपगत । स मया क्षपणकलिगधारी नदवशवधप्र
 तिज्ञानतरमेव कुसुमपुरमपनयि सर्वनदामाल्य सह सख्य ग्राहितो
 विशेषतश्च तस्मिन् राक्षस समुत्पन्ननिश्रम । तेनेदानी महत्प्रयोजन-
 मनुष्ठेय भविष्यति । तदेवमस्मत्तो न किञ्चिपरिहास्यते । वृषल एव
 केवल प्रधानप्रकृतिष्वस्माम्बारेपितराज्यतत्रभार सततमुदास्ते । अथवा
 यस्वयमभियोगदृ खरसाधारणैरपाहृत तदेव राज्य सुखयति । कुत ।

स्वयमाहृत्य भुजाना उरिनेपि स्वभायत ।

गजेंद्राश्च नरेंद्राश्च प्राय सीदति दु स्विता ॥ ३ ॥

Mudrarakshs I.

XXII.

Sarasvatī cursed by Duryōsana

पुग किञ्च भगवान् स्व लोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकसिति पद्म

विष्टरे ममुपनिष्ट शुनासीरप्रमुखर्गीर्माण परिवृतो ब्रह्मोदिताः कथाः
 कुर्बन्नन्याश्च निरवद्या विद्यागोर्थाभिभाषयन् कदाचिदासाचक्रे । तथा-
 र्त्तान च त त्रिमुत्रनप्रतीक्ष्य सर्वे दक्षचाक्षुषप्रभृतय सप्रजापतयः
 सर्वे च सप्ताशपुर सरमहामुनय स्त्रियेतिरे । विद्यामिसत्रादहृताश्च तत्र
 तेषामन्योन्यस्य त्रिवादा प्रादुरभूवन् । अत्रातिरोपण प्रकृत्या महा
 तया मुनिरत्रेस्तनयस्तारापतेर्भ्राता नाम्ना द्वितीयेन मदुनाम्ना मुनिना
 सह कलहायमान साम गायन् क्रोधाधो पिस्वरमरुपोत् । सर्वेषु
 शापभयप्रतिपन्नमानेषु मुनिषु देवी सरस्वती तच्छ्रुत्वा जहास । दृष्ट्वा
 तु ता तत्रा हमर्ता स मुनिरा पापे दुर्गृहीतविद्यात्रालेपे दुर्विदग्धे
 मामप्यपहमर्मात्युक्त्वा कोपतरलितागुलिना वरेणाक्षमाला विक्षिप्य
 कामडलेन वारिणा समुपस्पृश्य शापजल जग्राह ।

अत्रातर स्वयभुजोऽभ्यासे समुपनिष्टा देवी सात्रिणी आ पाप
 क्रोधोपहत दुरामन्नामज्ञ ब्रह्मर्षो मुनिग्वेदक कथमामस्वलित
 त्रिलक्ष सकलमुरामुरमुनिमनुजवदनीया त्रिमुत्रनमातर सरस्वता शप्तु
 मभिलषर्मायुक्त्वा वृर्माणपहाय समुत्तस्थे । ततो मर्षय मर्षय भगवन्नभू-
 मिरेषा शापस्येन्यनुशास्यमानोऽपि तापस्रुपाध्याय स्वलितमेक क्षम-
 स्वेति वद्वानत्रिपुट प्रमाद्यमानोऽपि शिष्य पुत्र मा वृत्रास्तपस
 प्रयूहमिति निरार्यमाणोऽप्यत्रिणा रेषादेशत्रिवशो दुर्वामा दुर्विनीते
 व्यपनयामि ते विद्यात्रालेपविशेषनितामुन्नतिमधस्ताद्र उ मर्थ-
 लोकाभियुक्त्या तच्छापौदक त्रिससर्व । तत प्रतिशापदानोद्यता च
 सात्रिणी सखि सत्पर क्रोध मस्तुतमतयोऽपि जायत्र द्विजमानो
 माननीया इत्यभिदधाना मरस्वत्येना न्यत्रारयत् । अथ ता तथा शप्ता
 सरस्वती दृष्ट्वा पितामह सर्धारमुवाच । ब्रह्मज्ञ ग्वष्ट साधुमेवितोऽथ
 पथा येनाऽपि प्रवृत्त । पुरस्तादुद्दामप्रसृतेद्रियराजिसमुधापित रज
 वद्धुपयति दृष्टिमनश्चनिताम् । क्रियद्दूर या चक्षुरीक्षते । निशुद्धपा

धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानसतः सतो वा । निसर्गविरोधिर्ना
 चैव पयः पावकयोरिव एकत्र धर्मक्रोधयोर्वृत्तिः । आलोकमपहाय
 कथं तमसि निमज्जति । क्षमा हि मूलं मर्यतपसाम् । परदोषदर्शन
 दक्षा दृष्टिरिव कुपिता न ते बुद्धिरात्मनो दोषान्पश्यति । क्व महात-
 पोभारवैपयिकता क्व पुरोभागित्वम् । अतिरोपणश्चक्षुष्मानपि अंध
 एवाजनि । नहि म्वल्ल कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्तव्यमकर्तव्य
 वा । कुपितस्य हि प्रथमांधकारिणी भवति विद्या ततो भ्रुकुटी । आदा-
 विन्द्रियाणि रागः समास्कदति चरमं चक्षुः । आरभे तपो गलति
 पश्चात् स्वेदसलिलम् । पूर्वमयशः स्फुरति अनतरमधरः कथं चेत
 विपपादपस्येव लोकविनाशाय बल्कलानि जातानि । अनुचिता खल्व-
 स्य मुनिवेषस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । शैल्य इव वृथा
 वहसि कृत्रिमोपशमम् । अनेनापि लघिन्ना चाद्याप्युपयैव प्लवसे
 ज्ञानोदन्वतः । न स्वल्वेडमूकाक्षा एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः ।
 रोपदोषनिषेव्ये स्वहृदये निप्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागस सर-
 स्वतीम् । एतानि तान्यामस्खलितवैलक्ष्याणि यैर्यति वाच्यतामवि-
 दग्धो जनः । इत्युक्त्वा पुनराह । भद्रे सरस्वति मा गा विपादम् ।
 एषा त्वमनुयास्यति सावित्री । विनोदायिष्यति चास्मद्विरहितां त्वाम् ।
 आफमजमुखकमलावलोकनानधिश्च ते शापोऽयं भविष्यतीत्यभिधाय
 विसर्जितसुरमुनिमंडलः समुचिताहिककरणायोदतिष्ठत् । मरस्व-
 त्यपि शप्ता किंचिदधोमुखी सह सावित्र्या गृहमगात् ।

Harshacharita.

XXIII

Miscellaneous verses.

वेदांतेषु गमाद्दुरेकपुरणं व्याप्य स्थित रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दोपयार्थाक्षरः ।

अंतर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ १ ॥

अर्थोत्तराणां न गुरुर्न बंधुः कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न रुचिर्न वेला ॥ २ ॥

कनकभूषणसंप्रहणोचितो यदि मणिल्लपुणि प्रणिधीयते

न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वर्चनीयता ॥ ३ ॥

निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिद्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदमाशास्त्रवि को गतः ॥ ४ ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निर्घर्षणच्छेदनतापताडनैः ।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ५ ॥

यांति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यचोऽपि सहायताम् ।

अपंधानं तु गच्छंतं सोद्रोऽपि विमुंचति ॥ ६ ॥

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी

दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।

विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणासौ

लिखितमपि ललाटे प्रोडिशतुं कः समर्थः ॥ ७ ॥

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मास्य तात दृष्यः ।

ननु संति भयादृशानि भूयो भूवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ८ ॥

गुणालयोप्यसन्मंत्री नृपतिर्नाधिगम्यते ।

प्रसन्नस्वादुसखिलो दुष्टप्राहो यथा हृदः ॥ ९ ॥

उदपति यदि भानुः पश्चिमे दिग्निभागे

विरुसति यदि पद्मं परंतानां शिखाप्रे ।

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति यद्वि-

नं चलति खलु वाक्यं सग्नानां कदाचित् ॥ १० ॥

उपेक्षित क्षीणबलोपि शत्रु प्रमाददोषापुरुषैर्मदाधै ।
 साध्योपि भूत्रा प्रथम ततोऽमात्रसाध्यता व्याधिरिव प्रयाति ॥ ११ ॥
 गुणयद्गुणयद्वा बुर्जता कार्यमादा
 परिणतिरवधार्या यन्नत पटितेन ।
 अतिरभसकृताना कर्मणामानिपत्ते
 भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाक ॥ १२ ॥
 वृक्ष क्षीणफल त्यजति त्रिहगा शुष्क सर सारसा
 पुष्प पर्युषित त्यजति मनुषा दग्ध वनात् मृगा ।
 निर्द्रव्य पुरुष त्यजति गणिका भ्रष्टश्रिय मत्रिण
 मर्धे कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को जल्लभ ॥ १३ ॥
 सदादान परिक्षीण शस्त एव करीश्वर ।
 अदान पीनगात्रोपि निच्य एव हि गर्दभ ॥ १४ ॥
 मदो मत्तस्य भूपस्य कुजरस्य च गच्छत ।
 उमार्ग वाच्यता याति महामात्रा समीपगा ॥ १५ ॥
 हर्तुर्याति न गोचर किमपि श पुष्णाति यत्सर्वदा
 ह्यार्धम्य प्रतिपाद्यमानमनिश प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
 कल्पातेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याल्यमतर्धन
 येषा ता प्रति मानमुञ्जत नृपा कस्तै सह स्पर्धते ॥ १६ ॥
 हे राजानस्त्यजत सुकविप्रेमत्रये विरोध
 शुद्धा कीर्ति स्फुरति भनता नूनमेत प्रसादात् ।
 तुष्टैर्भद्र तदलघु रघुस्वामिन सच्चरित्र
 कुद्धैर्नीतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्य ॥ १७ ॥
 वार्ता च कौतुकवती निमला च निद्या
 श्लोकेत्तर परिमलक्ष्य कुरण्णाम्ने ।
 नैत्रस्य त्रिदुरिय वारिणि दुर्निवार
 मेतत्रय प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ १८ ॥

प्र नव यदा करीरपिठपे दोषो वसतस्य किं
 नोत्स्रोष्यल्लोक्ते यदि दिवा सूर्यस्य किं दृषणम् ।
 गरा नेत्र पतति चालरुमुखे मेत्रस्य किं दृषण
 यन्त्रं मिथिना लडाग्रलिखितं तन्मार्गितु क क्षम ॥ १९ ॥
 यो न याति यत्र लोके मुखे विडेन पूरित
 मृदगो मुखलेपेन करोति मगुरध्वनिम् ॥ २० ॥
 वहिस्तस्य जघापने जलनिधि कुल्यायते तक्षणा-
 न्मेरु मन्व्यत्रिलायते मृगपति सद्य कुरगायते ।
 व्याडो मान्यगुणायते विपरस पांशुपत्रपीयते
 यम्यागेऽखिललोकप्रभतम शील समुर्माळति ॥ २१ ॥
 अन्यस्माद् उपदो नीच प्रायेण द्रु सहो भवति ।
 विरपि न दहति तादृग्यादृग्रहति वाञ्छुकानिक्त ॥ २२ ॥
 चिद्विद्यानाथ क्वचिदपि च हाहेति रटित
 क्वचिद्विद्वगोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्कलह ।
 क्वचिद्रामा रम्या क्वचिदपि जरानर्जरतनु
 न जाने ममाग किममृतमय किं विषमय ॥ २३ ॥
 तदोय कृमिज मुत्रर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमत
 पक्तात्तामरस्त द्रव्याक उदधेरिदावर गोमयात् ।
 काष्ठादग्निरहे फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
 प्राक्काश्य स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छति किं जन्मना ॥ २४ ॥
 नोद्धारो मत्सरप्रम्ना प्रभव मयदृषिता
 अवोधोपहताश्चान्ये जीर्णमगे सुभाषितम् ॥ २५ ॥
 तृणानि गोन्मूडयति प्रभजनो मृद्गुनि नीच प्रणतानि सर्जत ।
 स्वभाज एवोन्नतचेतनामय महान्महस्त्रेण करोति विक्रमम् ॥ २६ ॥
 गुणायते दोषा सुवनपदने दुर्जेनमुखे
 गुणा दोषापते किमिति जगता विस्मयपदम् ।

यथा जीमूतोय लग्नजलधेर्वारि मधुर

फणी पीत्वा क्षीर वमति गरल दु सहतरम् ॥ २७ ॥

दलति हृदय गाढोद्वेग द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकल कायो मोह न मुचति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनुमतर्दाह करोति न भस्मसात्

प्रहरति त्रिधिर्मर्मच्छेदी न कृतति जीवितम् ॥ २८ ॥

यस्मिन्कुले य पुरुष प्रधान स सर्पयत्नै परिरक्षणीय

तस्मिन् विनष्टे स्वकुल विनष्ट न नाभिभगे ह्यरका वहति ॥ २९ ॥

इक्षोरप्रात्क्रमश पर्षणि पर्वणि यथाविशेष ।

तद्वत्सज्जनमेत्री विपरीताना च विपरीता ॥ ३० ॥

क्षते प्रहारा निपतत्यभीक्ष्ण धनक्षये वर्धति जाठराग्नि ।

आपत्सु वैराणि समुद्भवति छिद्रेष्वनर्था बहुलभिवसि ॥ ३१ ॥

पिबति नद्य स्वयमेव नाभ स्वय न खादति फलानि वृक्षा ।

नादति सस्य खलु वारिगाहा परोपकाराय सता विभूतय ॥३२॥

घृष्ट घृष्ट पुनरपि पुनश्चदन चारुगध

छिन्न छिन्न पुनरपि पुन स्वादु चेषुदडम् ।

दग्ध दग्ध पुनरपि पुन काचन कातनर्णे

न प्राणाते प्रकृतिप्रकृतिर्जायते ह्युत्तमानाम् ॥३३॥

क्षण वालो भूत्या क्षणमपि युगा कामरसिक

क्षण विचैर्हीन क्षणमपि च सपूर्णप्रभव ।

जरार्जार्णैरैर्नट इव वलीमडिततनु

नैर सस्यराते निशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ३४ ॥

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवते भर्तृनसला साख्य ।

अन्यस्यरिता शतानि हि समुद्रगा प्रापयत्यधिम् ॥३५॥

उदयमयते दिङ्माडिन्य निरानुरततरा

नयति रिभन रिदामदां पार्वीयति निर ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तन

बत बत लसत्तेज.पुंजो विभाति विभाकरः ॥ ३६ ॥

गगेवाघविनाशिनी जनमन.सतोपवचंद्रिका

तीक्ष्णाशोरपि सत्प्रभेव जगदज्ञानांधकारापहा ।

छायेवाखिलतापनाशनकरा स्वर्धेनुवत्कामदा

पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभिः सत्सगतिर्दुर्लभा ॥ ३७ ॥

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलधैव स पतेदिति ब्रुवन्

शैलेशखरगतो दृष्यकणश्चारुमारुतध्रुतः पतत्यध. ॥ ३८ ॥

वहिःसर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरन्

पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।

जन विद्वानेकः सकलमभिसधाय कपटै-

स्तटस्थः स्वानर्थान्वटयति च मौन च भजते ॥ ३९ ॥

किं कापि प्रलयानलैर्विद्यपिनो निर्दह्य भस्मीकृता.

किंस्त्रिद्वैवगजेन पकजवन निष्कदमुन्मूलितम् ।

किं वा हत कृतांतकेसरिभयात्यक्तो मदः कुजैरै-

र्येनास्मिन् विरसे करीरकुसुमे हा मृग विश्राम्यसि ॥४०॥

इहानेके सत्यं सततमुपकारिण्युपकृति

कृतज्ञाः कुर्वतो जगति निवसत्येव सुधियः ।

कियतस्ते सतः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो

विना स्वार्थं येषां भवति परकृत्यव्यसनिता ॥ ४१ ॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरंगाकुला

रागप्राह्वती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।

मोहावर्तमुद्गुस्तरा प्रकटितप्रोत्तुंगाचितातटा

तस्याः पारगता विशुद्धमनसे नदति योगीश्वराः ॥४२॥

प्रथमवयसि पीत तोयमल्पं स्मरतः

शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।

उदकममृतकल्प दद्युराजीवितात

न हि कृतमुपकार साधयो विस्मरति ॥ ४३ ॥

मञ्जतोऽपि विपत्पयोविग्रहने नि शकधैर्यावृता

कुर्ष्वेत्येव परोपकारमनिश सतो यथाशक्ति वै ।

राहोरुप्रकरालवक्त्रकुहरप्रासाभिभूतोप्यल

चद्र किं न जन करोति सुखिन ग्रासावशेषै करै ॥ ४४ ॥

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धी

तिमिरे हि कौशिकाना रूप प्रतिपद्यते दृष्टि

गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्ति परत एव सभवति ।

स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥ ४५ ॥

दीनाना कल्पवृक्ष स्वगुणफलनत सज्जनाना कुटुबी

आदर्श शिक्षिताना सुचरितानिकप शीलवेलासमुद्र ।

सन्कर्ता नावमता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्वो

द्योक श्लाघ्य स जीवत्याधिकगुणतया चोच्छ्वसतीव चान्ये ॥ ४३ ॥

चाचल्यमुच्चै श्रवसस्तुरगात्कौटिल्यमिदोर्विपतो विमोह

इतिश्रियाऽशिक्षि सहोदरेभ्यो जाने न कस्माद्गुणवद्विरोध ॥ ४७ ॥

गधाढ्यां नवमाल्लिका मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिका

तां दृष्ट्वाशु गत स चदनवन पश्चासरोज गत ।

बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसा मदधी ।

सतोपेण विना पराभवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ ४८ ॥

स पुमानर्थज्जमा यस्य नाग्नि पुर स्थिते ।

नान्यामगुलिमभ्येति सद्ययायामुद्यतांगुलि ॥ ४९ ॥

भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशल ।

मुवमिदुरुग्ज्वलकपोलमत प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ५० ॥

बृहसहाय कार्यात क्षोदीपानपि गच्छति ।

सभूर्धाभोधिमभ्येति महानशा नगापगा ॥ ५१ ॥

भय तावसेव्यादाभिनिविशते मेवकजन

तत प्रथामन्ना इवति हृदये चैव निहितम् ।

ततोऽध्याखुद्वाना पदमनुजनद्वेषजनन

गतिः सोऽध्यायाणां पतनननुकुल कलयति ॥ ५३ ॥

भेतव्यं वृपतेलत सचिवतो राजस्तनो बह्वभा-

दन्येभ्यश्च वसति येऽस्य भवने लज्जप्रमादा विद्या ।

दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपने पिंडार्थमायम्यत

सेवा लावनकरिणां कृतप्रियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥ ५४ ॥

दोषाकरोपि कुटिलोपि कलकितोपि मित्रावमानममये विहितोदयोपि ॥

चदस्तथापि हररुद्रभतामुपति नैराश्रिनेषु महता गुणदोषशका ॥५५॥

लावर्ष्यारुमि मप्रतापगरिमग्यप्रेनरे त्यागिना

देव त्वय्यायर्नाभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधना ।

इदुः किं घटिन किमेष विहित वृषा किमुपाटित

चिन्तारत्नमहो मुचैव किममी मृष्टा कुलश्चमभृत ॥ ५६ ॥

मृद्प्रदवसुखमेयो दुःखधानश्च दुर्जनो भवति ।

मुनस्तु कनकघटनद् दुर्भेद्याश्चगुमधेय ॥ ५७ ॥

पादन्यास क्षितिःपरगुरोर्मुनि कृत्वा सुमेरो

ज्ञात येन क्षपिततमना मध्यम धाम विष्णो ।

सोय चद्र पतति गगनादल्पशोभैर्मयुखै-

रव्याखुदिर्भवति महतामन्यपभ्रशनिष्ठा ॥ ५८ ॥

गागमवु मितमवु यानुन कञ्जटाभमुमयत्र मज्जत ।

राजहम तय मैव शुभ्रता र्चायते न च न चापर्चयिते ॥ ५९ ॥

कुमुदशमलं पुष्टाभोजं मरुभिरलकृता

मरकतमणिभ्यामा शर्ष्यविहाय वनम्यर्डीम्

स्मरति करमो यद् वृक्षाणां चरन्मरुध्रन्वना

परिचरति सा दुर्वारा न ना गुणवैरिता ॥ ६० ॥

आपुष्यप्रसवान्मनोहरतया विश्वास्य विश्व जन
 हहो दाडिम तावदेव सहसे वृद्धि स्वकीयामिह ।
 यावन्नैति परोपभोगसहतामेया ततस्तां तथा
 ज्ञावा ते हृदय द्विधा दलति यत्तेनातिवशो भवान् ॥ ६१ ॥
 अगुरुरिति वदतु लोको गौरवमत्रैव पुनरह मन्ये ।
 दर्शितगुणैव वृत्तीर्यम्य जने जनितदाहेऽपि ॥ ६२ ॥
 भानुः सकृद्युक्ततुरग एव गात्रादिव गत्रह प्रयाति ।
 शेष सदैवहितभूमिभारः पष्ठाशवृत्तेरपि धर्म एष ॥ ६३ ॥
 हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लघयति खलः सुजनम् ।
 दर्पणमिव त कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ ६४ ॥
 शमयति गजानन्याङ्गधद्विपः कलभोपि सन्
 भवति सुतरा वेगोदप्र भुजगशिशोर्विषम् ।
 भुवमधिपतिर्बालावस्थाप्यल परिरक्षितु
 न सल्लु वयसा जात्यैवाय स्वकार्यसहो भरः ॥ ६५ ॥
 सृजति तावदशेषगुणाकर पुरुषरत्नमत्रकरण भुव ।
 तदपि तत्क्षणभगि करोति च्चदहह कष्टमपडितता विधे ॥ ६६ ॥
 धरलयति समग्र चद्रमा जीवलोक
 किमिति निजकलक नात्मसस्थं प्रमार्ष्टि ।
 भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनाना
 परहितनिरतानामादरो नामकार्ये ॥ ६७ ॥
 केनादिष्टो कमलकुमुदोर्न्मालने पुष्पवती
 विश्व तौयः स्नपयितुमर्मा केन वा वारिवाहः ।
 विश्वानदोपचयचतुरो दुर्जनानां दुरापः
 श्लाघ्यां लोके जयति महतामुज्ज्वलोय निसर्गः ॥ ६८ ॥

NOTES.

— 0 —

I

रात्राच्चिं this very night. यस्यास्मिन् सर्वत्र गतिः he who has access everywhere, i. e. he who can go anywhere. कस्मत् why

तद्यद्युच्च्योस्ति if therefore, hñ. is to end, i. e. if we are destined to die

निश्चिं lives, remains slave कृतप्रयत्नोपि (कृत प्रयत्नः यस्मै and not यत्) though efforts be made for him though we'll taken care of सुखं अत्र happily

II

दृष्टव्यं having surveyed विश्वासपूर्वकं having created confidence in him with respect to me स्वभावः loud let, character

एतद्वशात् to such an extent, so much (said ironically) चतुर्विंशतिं a vow, for a full explanation See M. S. Apte's Edition of रिक्तोपदेश परस्परं विद्वद्वाक्यानाम् mutually conflicting, at variance with one another अत्र on this point प्रज्ञानात् inquiry search

III

पादकायस्त्रिंशत् being used as wooden shoes or sandals

गुह्यगुपनीयां was secretly carried off or removed

सख्यं matrimonial alliance

आगतदुष्पत्तः very difficult to contend with on account of the sudden attack.

परिंशुं wishing to save or preserve

सकृन्नीकृतमर्तुर्विदुः who proved true to this master's salt

रुध्रे काशये मुदाते I put on these red garments

अनन्वचक्षणाय is not telling वैकुण्ठस्य silence

परिणयः being realized or fulfilled

IV

निधेषु सोभायकला &c for the beauty (of women) has for its aim the securing of the attachment or favour of their lover, i. e. beauty which succeeds in winning the heart of lovers

अनभ्यन्वयान् कर्तुं to make her beauty not fruitless (or fruitful)

मुनिवचनं from such piousness as is performed by sages,

ईदृशार्थोक्तिरनिश्चय (यत्) ईदृशार्थोक्तिरनिश्चय पश्य=firmly bent upon gaining the desired object कदाचित् once upon a time कदाचित्

यन्ताय ending with the appearance of the fruit the penance ending when the desired object should be accomplished अभिनिवेश determination विलोकयति the moving, stretch or folds (of the necklace) बाल्यरुचि the young or morning sun यद्यत् &c , the close contact of which (with the body) was interrupted by the protuberance of her breasts निवर्तितः taken away or withdrawn from, not used or applied to. मणयो lord of, accustomed to wear उपधादिनी using as a pillow दृष्ट (दृष्ट) a look glance घन्तवपस्त्रवती - घन्त एव स्तनी in the case of trees, and घन्तविव स्तनी in the case of Guha

येना पुत्रवत्सल्य the maternal love (of Pārvatī) for whom स्वमुक्तमगमयती (lit in close contact with) the bark of trees as an upper garment निश प्रतिघातिनी (मणय) dazzling the eyes अभिष्टमस्य the desired fruit or produce in general पर्णवृत्तिना living on leaves of trees &c

V.

यज्ञदण्डात् from the place of sacrifice, being engaged in परस्मिन् *g a sacrificio*

वैदशम्य being in Vaidya (name of a place)

उपवर्तते to return (at the end of a year).

दायितं was seized or captured,

अवगतं without delay, with utl sing a single moment.

VI

निर्विमलसुवर्ण &c like the fluid of molten silver

अनन्तदूहाः invisible at its moment and visible in the next चक्रे realm, kingdom

अपाने गताः has taken its way (to the forest) or has remained silent

दूतं resorted to or obscured by.

वनेषु the collection of rays (or taxes)

विद्युत्सु &c with their middle parts fastened with ropes in the form of lightning

अप्येतन् invited called out to

अप्युत्तमन्तु नव like an obligation conferred on a hal man

मन्त्राद्यन्तर्ण internally heated to an excessive degree.

मन्त्रवर्ति, who has acquired wealth for the first time (वैशुध्यात्) is darning about, proudly moving about

VII

वर्षपूर्वणी the daughter of इषादेव king of Asuras पञ्च दत्त gave birth to

अकालेनैव even before it was time, prematurely,

स्वयमसा by means of your youth

चादयामस asked or commanded अचर enjoyed

विभाषी the name of a nymph समदृष्टे of him who looks on all things equally.

निर्द्वन्द्व free from the two, viz good and evil, heat and cold &c

VIII.

दुहितृनिर्विज्ञान not differing in treatment from one's own daughter कर्माणि acts of treatment, अभिरिचनीतयत्न you so count of her polite or good behaviour

कृतमिन्नतमगमा who had made a bow befitting a person of noble birth

सर्वेविश्रभेषु in all confidential affairs

IX

अत्रगवेदाः habited like a traveller

वियमाया for the most part kind

अनवर्गात् unimpeachable, blameless.

पुरोवा &c the flavour (interest) of which is unchanged (unabated) either before or afterwards, i. e. which is at all times equally pleasing and unchangeable अनुयाजि without interruption.

का पुनत्रभवतिमवगच्छामि whom should I know your ladyship to be ? Whom have I the honour of addressing ? उरिधविदः knowing how to chant the Sāma Veda

निगमातविदा i. e. Vedānta, पुराणप्रवृत्तादिने the old or primeval expounder of Brahma. वारायण (*) reading through.

स्त वयस्यमात्रके (वयसि) at an age when a child ceases to suck its mother

सरहस्य attended with mystical spells (with which they are discharged or withdrawn)

अथैवैत्रं except the three Vedas.

आदिपद्मवद्व्याया of very bright intellect or parts

ज्ञाने शक्तिं करोति imparts strength to or sharpness the power of knowing

आकाम्यैकप्रत्यभासा suddenly inspired

ब्राह्मणी सदा for eternal years, for all time to come
 ब्राह्मद्वयकाश the light of Brahma consisting (in the form
 of words of वागव्यक्तानि ब्रह्मणि below विवर्ति result

नहिषडित ससर world (worldly people and not ascetics
 then has grown wise

मासिकीना विषय कथानाम् the subject of occasional conversator
 न (अस्माभि) by us निर्माणभाग the lot of creation, १ ० फा
 कटे रंभूनी दिवस the day is full grown, १ ० it is quite moor
 कंडू-द्विपगड &c falling down by the shaking caused by th
 rubbing of the fleshy parts of the itching temples of elephant

छायापट्टिकरमाण &c the barks of which have the small insect
 therein pilled out by the mouths (beaks) of birds &c scratchin
 the ground under the shade

कुलावहुनाः trees used by birds to build their nests on.

X.

उत्तरेण to the north of (gov acc case)

बद्ध formed or constructed of

मानस the name of a lake to which the svara are said to resort
 at the approach of the rains

अवगतपुत्रः free from grief or uneasiness

केस्य governs ला एवः अश्व the one (Asoka)—the other
 (Keesra or Bahula).

अनतिदेहेवदानकाशैः having the lustre (appearance) of bamboo
 not full-grown

द्विज इक्षवतयो चरुण्यः on account of the tinkling bracelets

क्षाम्यते diminished in lustre, looking gloomy or dismal

एतन्नमना मला having become as small as the cub of an ele-
 plant

विपुत्रोपवर्ति-विपुत्र उ नव एव वाहीर्याह

XI

एवम (a sea trader) एवम here of course means a boat see एव
 below एवम a lien

एवमिदं एवमिदं appointed as a nurse

अनन्दि an impersonal construction—the child became capable
 of &c एवममम अलत become of &c

XII.

मन्त्र. the sacr. l syllable om

देहमभिन having assumed a body.

सर्वनिष्कसंज्ञा qualifies आत्मना (with his body)

आकारसद्भावक whose intelligence was like (worthy of or suitable to) his form so सद्भाव to be interpreted in the next three lines of the verse

उद्यम success, fulfilment of a desired object भूमिकान्ते मिमं कर्तव्यं,

अपनो since (the time of) Manu

नियन्तु means a ruler or regulator (of men) and also a character.

नेमिचूचय acting like the rims of wheels

उत्कृष्टु to return or give back increased a thousand fold.

फलानुभेदा प्रयोगः his undertakings were to be inferred from their fruits or results

गुणा &c. thus his good qualities being associated with (other) good qualities (of an opposite nature), seemed to be derived from a common source

इन्द्रदेवः the authors of their being

मा दुहेर milked the earth (levied taxes)

पुत्रै रियता remained in (was confined to) ^{the} ^{word} ^{itself} ^{human}

रेणवत्तद्वत् whose circular ramparts were the sea coast lines
 ता शिवास्तेन le-ome current (among the people) on account of her politeness

XIII

अङ्गुलीक्षितमन्त्र being overcome or overpowered

मनुष्यगुणो लभित्व lightness natural to humanity, कल्प a very small portion

ए व showing disparity between two things

अनङ्गुलित्व (to crowded by various gods and dem gods

गुणिकता irreassible nature

अङ्गुली क्षुद्रि make as their own. i. e. subdue or overpower (the subject being अङ्गुलीक्षितम्, understood) each a form not fit to be affected by them

उपनिषद् an embodied being

अलेकपकृतिजिज्ञासेतसा of a crooked mind by reason of his hypocrite disposition.

उदायुधैः with the weapons lifted up or raised to strike, उद्वलनी आयुधानि येषां तैः.

आभिन्मद्रोणे devoid of Bhishma and Drona.

कथं भवेत् what will be the case of. ?

अभ्युदीक्षमाणः waiting.

प्रणय a desire or request.

XVI.

धृतायुधव्याभ्या—धृतमायुधमेव त्रयो दाभ्याम्. अभियुक्तैः by persons of acknowledged merit.

कार्कर्यं hardness firmness as opposed to नार्देव just below यत् since.

स्वभुजगुरुबलः whose great strength consists in his own arm (बाहुमावसाहाय.)

अधिकवयाः older in age (than a boy) i. e. youthful or old.

वदुमध्यवसिनः (समरभारः) is determined to be undertaken.

मरुता कृतपरिकरः when equipped as a General by you.

प्राक्पानेवश्रेयमयोगराजस्य this office has been already promised to Angarāja.

अप शोवे निशां you will sleep to night.

विःशोमकम् deprived of kings of the lunar race.

वृत्काननातिगुहः very heavy on account of the forest in the form of kings.

विरजनाधिष्ठेण not by reviling warriors.

शुद्धसाप alludes to the curse pronounced upon Karna by Parasurāma with whom the former lived for the sake of acquiring the knowledge of war in the disguise of a Brāhmana.

स्तुतिर्दृष्टकर्त्तृनिदितां versed in panegyrics and descriptions of families निरुमेकरतः solely devoted to heroism (said ironically)

यदे शब्द &c. construe thus: यद्यपि (वीरैः) शस्त्रं उज्ज्वलं (तर्पयि) अज्ञानयदेपि (ने) उदायुधान् अरन्ति न निररयन्ति किम् (अपि तु निररयन्त्येव)

उदासितं he remained inactive or indifferent.

मुत्रवत्तद्व्यगमयमानस्य being elated with the pride of the might of your arm.

उदेक्षितानां &c. the meaning is-if cowards, being contemptuously treated, be not punished by brave persons, they begin to boast of their prowess.

वाम यथा contrary course

स्वबलप्रधानविरोधस्य of the enmity between the chiefs of one's own army

नायेस्मिन् while he is the leader of the army

सोऽस्यति will be accomplished

XVII

मार्दवं भ्रमन् becomes soft महस्येन intending to strike

हिमसेकविगच्छि blighted by the fall of snow

पूर्वं प्रथमं मातृनिश्चयना based on sincerity

भृगरुचि black like bee.

न्वदुपावर्तेनसक्ति full of doubt as to your moving

उच्छ्रितासितालक the curls of which are waving

विधात विरत ceased इति and so, therefore गत गमन movement
आर्पित placed, laid

अनेक्ष्य मा having taken me (my state) into account

कृतशोभद whose desire (of being struck with the foot) was fulfilled by you

स्मरता qualifies अशाक्तेन.

एकरस of unchanging love, exclusively devoted to one

व्यवसाय प्रतिवर्त्तिनहृद and yet your act (of abandoning me) is cruel by reason of its determination एतावन् only so far, ending here

करुणार्थमाधित strung with a pathetic or piteous meaning १ ०
lamenting in a piteous manner

शाखारस the sap or juice exuding from the branches नदस्य
मंडनां whose last decoration was the celestial flowers themselves

(नद-दिव्यकुसुमं) अनताय विसर्ज्य consigned to fire

रूपते सन् protector or lord of men as he was

वाच्यदर्शनात् perceiving the censure (to which he would be exposed)

XVIII

अभानुभेष not to be penetrated or dispelled by the sun

गर्भेश्वरत्वं being born in the purple or with silver spoons in
one's mouth

एकेन even one taken singly.

मधुराप्यावर्तति are regarded as pleasant

सुखं easily, निर्भर ardently, firmly

यथा यथा ह्यस्येते &c the meaning is that the more the desire for
wealth is cherished, the more it leads one to commit dark or black
deeds अन्त्याम filled up

व्यसनान्नान्नसुखम् become the marks of (exposed to)
hundreds of calamities

गुणस्य the side of merits, representing even vices as virtues
अनन्यमनस्यैति consider as their relative सुखीकृतवन has
compelled me to speak out

यत्कीकरीति can es to act like a wicked person

सिद्धयेग whose commands are obeyed (or whose predictions
are fulfilled)

XIX

सुप्रसन्न attendance on or service of the sun

पत्न्यदेश a rival, an obscurer or eclipser

समागत दृष्टन seen or met by accident

अनन्ते गत् from the violence or outrage

प्रकृति नापचन did not regain her consciousness as

त निश्चयनवर्धयन congratulated him upon his victory

रक्ष्यदुर्ग the fortress in the form of his secret

प्रतिष्ठान name of the capital of Pururavas

निःशक्तिग (= अन्तर्धानविद्य) a lore or charm by means of which
to make one self invisible

अनन्तवत्सुने सम=अनन्तवत्सुनेन एव नाम

यदि नम &c. if oh lord, I were really towards you who are at-
tached to me what you think me to be (i. e. indifferent) then
why should even the cool Van lina breeze scorch my body ?

सुप्रसन्नगणितेन indicative of equal love

नवैर्वैर्ग ask Urvasi to make haste

विपुत्र entrusted to

वैष्णवं fruitlessness (there being no Urvasi)

सन्तुष्टपथे the meaning of the letters in cribed on it

शे-येन सुदिन caught with the stolen property, caught in the act
or red handed

अभिनीयन्ने Being represented

मदीयमन्त्रविश्वे मेरे वैश्वे the organs of sense obey (act accord-
ing to) what is destined to happen

सूचिकान्तरं वरिषात् acting the part of

नेत्रकण्ठाने at the end of the performance

द्विधा विमर changed or transformed.

शिशुव्ये वस्य &c. when the fish breaking loose from his hand
escapes, the deity told Leherman says I shall be charitable of to
make virtue of necessity

आत्मनः सुखाप्तयेन even at the cost or expense of my own happiness मनोरथसंपत्त्या by the acquisition of his desired object प्राप्य Having acquiesced.

XX.

निःश्रान्त longingly gazed at

असहन intolerant, jealous

अपत्तिपक्षमात्रा not accepting

काननीपातवर्तितताभावेन &c her form was changed into that of a creeper which (then) stood at the skirts of the forest. दिष्ट्या fortunately

तिथिविशेषः a special day, i. e. a day of particular auspiciousness दुकुलोत्तरेच्छेदे तलवृषाधार in a basket of lāla leaves with a coverlet of silk thereon

आत्मनो वधनाहर्ता bringing destruction upon himself

अपराधीचित प्राप्त्य having got his due for his crime

वर्णविचार क्षमा able to discern letters or characters

पुत्र-पुत्ररवसू (the son of Ilā)

वैमिथ्यसंपादनम् except when I was at the sacrificial session held at Nimisba forest

गृभ-क्षेपेर्षी hitting the mark in the form of the vulture

वास्तव्यवधि feels or entertains affection

निर्घात-द्वस्त्यास return or give back the deposit

अतितृष्णा not satisfied, the more eager to see her.

महेंद्रस-कीर्तन mention of Mahendra.

समय condition अपक्रान्तम् secretly. प्रश्रयिता obstacle to

मुक्तभावियोगा &c dependence, wherein separation is easy, can't allow a man to do what is dear to him.

प्रभावदर्शी who sees by means of his superhuman power.

परानन्तरि देवेशेन I am helpless before the lord of Gods, I must bow to his orders.

परस्परवितोषि-योः qualifies श्रीसरस्वतीः

संगर्भ union, companionship.

सता भूमेपरतु may tend to or bring about, the welfare of the good for the idea of the whole verse compare: विसर्गविभासपदेमकसह्यममिष्ये श्रीश सरस्वती च

XXI.

आत्मनः पद his own footstep, i. e. the sky, (it being the second footstep of Vishnu in the dwarf incarnation).

सद्रूप्य having sound for its peculiar property, cf सद्रूप्यमकारान्
जगत्पथ the atmosphere

न पूर्वं (सगरपुत्रे) आत्तगथा whose pride was humbled

धर्मात्तर मध्यमे १ neutral sovereign, १ re eminently righteous

आविर्भाव &c the rise of the star Agastya is said to make tur-
bid waters quite pure

प्राप्तिव swimming or floating

वेदाल delicate, tender

बंधुर bent, inclined

नाम्ना &c Samrahana (very stern) by name, but calm by

deeds सिद्धात् has devolved on यथात् as if they were their own

दृष्टान्तरभाजन १ appearing small on account of its being at a
great distance

प्रवर्तयामास caused to flow

कालामुद्रकपत्रा in which there are lines of painting drawn by
means of a gallicochu n

निपातप्रियत of the lord of the Nisakala, १ e Gul a

XXII

कारिण्य १ miserable state, meanness

एति विदेहे have ० become bodiless, १ e killed

मूलबल principal forces

दुहितुरनभिततया on account of my not knowing anything about
my daughter

अधरीकृत्य having lessened or forgotten

XXIII

य सनातन पितरमुपागमस्वय व्म the eternal being (Vishnu)
himself accepted as father (यस्य पितृचेनात्मनिर्ण)

कुट served or waited upon by

दृढबोधि of sharp or bright intellect

अवहस्येव हियेता ridiculed, १ e far surpassed

मतम् honoured

विद्विज्ज्ञानगति whose course of knowledge was fully matured
or developed, or according to forms was acquired as the result of
acts of his former instruction

सुतासुबंध कर्म a rite calculated to beget sons निश end, destruction

दुधिमस्यदोवे which gratified the Brahmans in the assembly with
its (rich) gifts

विहितम् performed according to rites.

उद्वजयन् causing to tremble, terrifying

अईयु proud शुभयु fortunate, blessed.

मया स्वभाष्यः शरणे you were found as a saviour by me (भाष 2nd pers sing Passive Aor of भाष्, so अत्यङि 1st pers pl)

मा मा परिभूः do not despise me (by refusing my request)

XXIV.

आत्तसरिक्रमे who had met with a hospitable reception (or who had got a reward, Mallinath.)

वनसामवाप्तिना पत्यौ the lord of foresters (वनचरतिव) सिद्धि prosperity.

ततस्तथा अवाकृती &c being unable to curb the feeling of injuries or insults received from them मयुःवनवापदिपिनीर words rousing his anger and energy

अनुशासन words of advice.

निरस्त &c the agonies of mind which cause me to set aside the usual practice of woman, (of being modest and reticent).

अपराजिता abandoned

तथाविधानसङ्गतान् &c for rogues enter into (get access to) and strike such straightforward persons, just as arrows penetrate and hit those who are not clad in armour.

यदाहै even now उदीरित. excited, kindled

अमङ्गल्येन &c for people do not mind at all whether a person devoid of anger is friendly or inimical

दुष्कृषित. soiled by dust अद्रुप्य consisting of valuable metal

अगमौ wild, roaming over mountains -

ययो the twins (Nakula and Sahadeva),

भ्रूतेसयमो बाधितु to throw off satisfaction and restraint of mind
अद्रध plentiful

रामशयिक्रमा शनं was made beautiful अंभस् food

यदासा सम along with your fame

द्विषामभिका caused by the enemies.

अरवांसितर्षःयसंपदा whose wealth of heroisms has not been taken away by their enemies

अम संदिहै show the heroic lustre अथ if

पथेदि know, consider लक्ष्मिपतेलक्ष्म the mark of sovereignty.

अमदाविरक्षणं observance of the contract, अमं हि, 1 roger.

दीदधि adv. fraudulently, deceitfully.

even those serpents (दिविद) also implies the sense of slanderers, who render it incapable of being resorted to by the good, its nobility passes description

अवनीतपरिमलात्कर्म which has removed or set aside the talk of any other fragrance, the fragrance of which is unrivalled वय and ironically

सुवसा exquisite beauty, great splendour.

जनयती जीवजातानि causing affliction to collections of living beings, म्नेमानं न दधुः could not stand the idea is that now jackals are howling where formerly even furia is elephants dared not stand.

लौचनगोचरम भवता &c if by you, when fortunately come within the range of his sight the kindness (said ironically) of throwing down hail stones be shown to him, then to whom shall we speak ?

ज्वाल light, flame

कोय भीमदः what pride of wealth (copiousness of water) is this प्रीति परामुत्त the high pride of greatness

अश्वदितेन वजुषा body which is (black) like a cloud.

अगारनिकर a collection of charcoal, like burning rays तन्मृग

पत्नी f a stalk आनने enjoyed, desired

तस्मिन् कृशा दशावधि when he is reduced to a miserable state.

बचरीक a large black bee.

स्थिति नो दयाः do not stand.

विशदित caused to fly asunder, hence scattered or thrown about गुरुर्गुरुकिन्तः puffed up with much pride

गवितः कौलुभरिषिषिता मही the earth will have only female elephants left as remainder

तदकुलसमापयेत्कुली will versed or skilled in planting a variety of trees.

दाहव्यग्र &c on account of their being deeply engaged in their respective occupations (व्यग्रति)

अरर the leaf or panel of a door

मनेत्पमय र्चयुष nectar in the form of this ardent desire

मदहनवन an elephant in ruins

दृगन्तवधने throw side-long look obliquely

हरिद्वेषु at the ends of quarters (निगम्य)

वाम मुख the face of lovely women

महाकविता सर्वर the sole subject of description for great poets.

मधुर in the double sense of (1) a bee and (2) a drunk
पराचते go back, withdraw

आर्यतर्पणविधौ in the act of granting the re, rest
कावयसि the earth

अ-श strange extraordinary

विरादवीय everything of the good is farther from (the se
of) words : e is indescribable

महासयचक्रवर्त the lord (: e foremost) of the noble min
कावयसिज saffron लोकोप्य filling the worlds

लालाकुटेन पुरे in the presence of persons who have es
plundered the plentiful treasures in the town of Sarade (Goddess of learning) : e very learned persons शालाकृका dog

अतन्धनाणो रुष्या without being rubbed on the touch stone
पनीरज मन् a sandal tree

अभेद greatly काकेदर a snake

(विद्वज्यते is shunned or avoided

महित honoured, worshipped, esteemed.

अधकारोकर the mass of darkness

शुभवत्ता, गुणजाल हतो गुण means good qualities and threads,
विरागि cavities, holes and weak points कर्षणु a spider

धर्मस्यधां वहति suffers the pain of heat

वदाम्यगुरव-दाम्भेणाय असा manifestly, clearly

बीजार्कू to sow seeds in

आनन्दगणपामि आनन्द मत्र शुभस्तस्य दापामि ; so are the next t
adjectives to be explained

अनया वद &c how otherwise (i e if the tongue of a slanderer
persons be not considered to be a female serpent) do people last
ly it not live at all, if devoid of the use of spells (or proper couns

अदितं the words of the benevolent are nectar in sweetne
their mind the ocean, and fame the bright autumnal moonlight

चंद्रि the moon शीनिव a hunter, fowler

भावतस्मत्पुष्पधी the beauty of flowers pleasant only for t
time being.

एव how sing of सम्मन an assembly, meeting

संशो गुणः good qualities if they exist

चमुवीहरेति drinks up

कामकामकामि bitter only for the moment or time being (bu

SECOND SERIES.

I

भस्म्यन वृत्तवत् सदस्ये feigning or pretending to be dead
स्वकीयं गूढं with वन his own forest or his own self or [ ]

(अ-मन्)

विशेष special, peculiar

अधिपत्यं सा प्राप्त obtained supremacy

परिचित recognized, exposed

सांनधाने near him

II

न शान्तिमग्न enjoyed no rest or repose was not at ease

वद्विवाच्छया वा ह the desire of getting fire therefrom

शातरक्षा protection from cold

हास्य proud, swollen or charge! with water प्रवृत्तिरिति

did not cease prattling went on prattling

ननम्य नमने दाह &c the wood which cannot be burnt will not

bend not can razor work on a stone

III

दानपातरक्षण प्रवृत्ति on of the poor that may come from poor
to please.

धर्मपथं सभाषरेत् will act contrary to the precepts of religion

महाघनाद्भ्यः &c as frail or transient as the lines of clouds

perceiv'd by strong winds

अन प्रविवय having entered in having gained the confidence of

निश्चसत्कर्म sent forth or emitted along with the breath

सकृति प्रपद्यति display good actions

दवस्त नद्यिग्रहा they are goals in the realm of men

आनूय नमस्कृतैः by means of modest or less learning learned men

(अमन्) or by modest actions.

परममतेः of hostility (सन्धि)

साधने करिष्यति acts (of kindness) towards one's own persons

नदिननुधादिभ्यः set ng conformably to their wishes

IV.

देदनी the threshold of a door परद्वारं an n per garment.

मुखं हि दुःखं अनुभूय ह्यनन्तं happiness enjoyed after (suffering)

melancholy appears pleasant or agreeable of यत्नं पतनं वास्तु

तद्वनपदं

प्रवृत्तान्, supplicants.

संगुहकसंनिभदेहस्य the copious lines of rut on which are dried up

अर्थकल्पवृक्षां these insignificant or worthless riches,

वटा a wasp or a variety of it शोकविहितः engrossed in grief

वैरमयं unsurpassed or unequalled enmity. (अविद्यमानं परं यद्महत्)

को गुणो देवेभ्यश्चतेषु what is the benefit or use of worshipping

gods or when gods are worshipped ?

किं विचरितैः enough of hesitation,

मातृ a divine mother,

निर्वैद्यं वि finish, complete.

V.

अवगृह्यते fit to bathe in

नीलराज्यं the dark-blue or black lines (of darkness),

मणिमकारा varieties of diamonds.

विशुद्धकटोक्तशक्तिरामस्य, from whose drip up throats (trunks)

is ray-water is issuing forth. कृष्णतपस्वस्य having his hood for an umbrella

रविप्रभा भिन्न blended or mixed with the rays of the sun,

दंष्ट्रैर्भयं विदधति inspire very great fear, दारुण (n) a fabulous animal considered to have 8 legs and stronger than a lion.

अत्रिणं walking straight,

किङ्कणनर &c. which is as pure (bright) as a newly blossomed Kusumbha flower and which has the lustre of Sindūra (red lead)

वृत्तान्तं grown old

कक्षत from the lurking or hiding place.

मन्व्यस्य अनारुह्यं the unpleasantness or harshness of refusal.
 काम्यविलंबी who delayed for some reason.

प्रतः turned out to be. अदह्यः pained, distressed very much.

दिष्टदोषान् on account of ill-luck.

दग्धा wretcheded, accursed.

हतप्रविलासिता drawn by the desire of saving her wretched life-
 निरुपद्रव्यै safe, free from injury.

तत्र वयोवस्थामस्मदनेन would have attained to your age; would
 have grown as old as you.

VII.

अधुर्यं etc. अधुर्यं अत एव आकुले रक्षणे यदा न.

रुच्यत lowness or depression of spirits.

विषये in this difficulty. अनुसिद्धं has overtaken.

अनादर्शितं not practised by respectable people, discarded by
 the good.

अस्मदये not leading to or procuring Heaven.

धर्मसंभ्रमवेनाः with my mind perplexed as to what my duty is
 (on this occasion).

गुडाकेसं a name of Arjuna अनुह्यन् to mourn over.

प्रज्ञावादान् wise or considerate words.

एवं viz the soul; so अयं &c. stand for the soul.

स्थायं firm, immovable. अविकारं unchangeable.

अथ even if, supposing that &c.

अच्ययाम् everlasting, eternal.

येषा बहुमतो भूत्वा being highly esteemed by whom.

VIII.

श्रुतिविषयमात्रतिमनेव must have come to or fallen into (your) ears
 दक्षामत्रेदितदसंभवं born from the two daughters of Daksha (i. e.
 मुनि and आरिष्ट).

अधिको गुणैः surpassing in virtues or qualities. समाचार. rites.

स्वयंरूपतेविकल्पिते the pictures or likenesses of Tryambaka
 (drawn by Pārvatī on stones).

कृत्तिकाक्षरा &c. resembling the group of stars known as Krittikā

अक्षीयता inexhaustible nature.

त्रिभुवनः कृतस्वामिनः whose excess of beauty is extraordinary in the
 three worlds.

मुनिमादात्मनः in the guise of a sage.

कौशलाभ्यासः कृतः practised the skill required to create his matchless form.

आदिपञ्चने मुनिकुमारः दूरीकृतमदनव्यातिकरे who has overcome the influence of Love.

मा निक्षिपता in making me enamoured of him. अक्ष able.

परिस्पंदित नि sports, workings.

मदजननतया मधुमास्य because the vernal month tends to produce intoxication.

अविनयबहुलतया विनयगै वनस्य because blooming youth abounds in immodest acts.

विहितत्वात् being predestined.

काम-वश्यमश्वमवम् experienced some indescribable state of mind.

लज्जया सह गलितौ the usary had dropped down along with his modesty i. e. both dropped down together.

असंपातामेव भूतं before it had reached the ground.

नवग्रहः newly caught मुरजनक्षुणः trodden by the mean. य. कर्मि-

भ्याकृत इव like an insignificant, vulgar (illiterate) person. उप-

पथः agitation, perturbation.

यौवनानुशासने instructions received in youth.

राग भिरगैः by the influence or effects of passion.

यम देः acts of carelessness, i. e. failings, errors.

अग्रहृतनिमित्त as for the rosary, it has indeed been taken away.

अर्थीककीरकतिन charming on account of feigned anger.

परमुतालापरिम engaged in speaking.

IX.

श्लथिलनाथोपि though nearly enfeebled.

विषमदीधितिपति thought his bodily lustre or energy is gone.

ममेनेह &c. who has fixed his desire solely on making mouthfuls of the torn temple of intoxicated lords of elephants, सम्पत्तुर्वेक्षितं one's sight,

अपुत्रने. after hundreds of sweet and agreeable words (have) been uttered or addressed to him). मुत्तं supply निदिन् after it.

विशेषवैजयन्तः liking to show pre-eminent valour.

कोरध्वं कुटने keeps lid within his bosom.

उपपत्तयाम् &c. unbecomingly on account of the darting up of several fawns (of Leo)

मुत्तः &c. the meaning is that it would have been far better for शकटा (the son of Ifimālya) to get his wings clipped by

Indra, rather than throw hims^{lf} into the waters of the ocean, when his father was in trouble

पादे goes with सविनु, इन्द्रकात् . the sun stone

X.

राजधर्मं तु अनिरस्य intent on conforming to the duties of a king, wishing to be true to the duties of a king रक्षते=त्यजति leaves, abandons.

पश्येत् etc if a king were to pay more regard to the interests of others than to his own, then he becomes dependent on others, and how can one dependent on another get a taste of happiness?

पतन्मिव-पुनगत accepted or agreed to follow, as a sin

सुगम name of the royal palace

व कटु . विषय I hope the reverend Chanakya has not deprived the spectators of a very pleasant object of their sight.

अकृतनियन्तव्य without interfering with your work or in a way in which there will be no obstruction to your business

अतएव secretly पश्येत्पश्यत a feeling of hatred

अनपेक्षितपात्राभि who (the handla) cared not for even the king of kings (or Kubera in point of wealth) वृक्षेभ्य-पश्येन

सहस्र fit, worthy प्रगुणयेति add to or increase

अनमनेन प्रथमेन enough & thus courtesy

विरुपनीयाना of persons to be requested.

स्वैरुच्यन् uncontrolled tastes

प्रवृत्ति action, proceeding.

सम्प्रगृहीतवन्तसि you have understood it rightly, or correctly.

दुःखा न सुखरूपेति the desire to hear what you have to say by way of explanation prompts me to ask or speak.

अपेक्षाकृतव्य the writers on royal policy

प्रयोजनान्वेष्य seeking to know the cause of.

आपेक्षितवन्तस्यै fit or liable to excite anger.

XI

निरुद्धेषामसरस्य the course of those actions is restrained or fettered

स्वयमभिपुनाना or those who do not apply themselves to their work (but get it done by others)

अमहत्प्रयत्न (अमहत्प्रयत्न oblied = to (lit. non infringement of) my orders; in Chanakya's speech the word is अमहत्प्रयत्न and not अमहत्प्रयत्न as in this.

कायस्थमचल the Kāyastha (man of the writer caste) by name Achala

अपराध distinction प्रतिविहित acted against

प्रयोजनापक्षा the expectation of some business to be accomplished

अनुगृहीतास्मपक्ष who has taken our adherents into his own favour

राक्षसोपदेशमवगंतु intent on following the advice of Rakshasa

अयं कथयामकाल this is time for exertions

द्वयी गतिः two courses would be possible

स्वहस्ता दत्त स्वहत् proof would be given (by ourselves)

प्रतिप दत्त giving or handing over

कृतनतामात्रफल म्यात् will have for its only fruit (the sin of) ingratitude

अप्यंतविद्वद्वाय enjoying the perfect confidence of

अत कौप internal dissatisfaction

हृत्पेक्षाय rankling in the breast

विक्रम्य गृहीत captured by bravery or force

अरित he dwelt

कुत्वा पदं नो गले planting (his) foot on our neck, i e in defiance of us

अस्मद्वलानामा made by our forces

सोमोहवापदिता being infatuated or bewildered

स्वेषु वर्गेषु in our own adherents.

प्रतिष्ठ माठय having made a vow

नवदशकृति ११ means extremely wealthy (lit lords of 99 hundred crores) of the Marāthi expression नवकोट्यारोपण

पर्यावधनाः in succession, successively

मायासोऽपिच्छसि wish to exercise power over me, hence wish to treat me with contempt.

पर्युक्तः कालिन brought under sway, overtaken by time (death)

अलमुत्तरीकरण enough of bandying words (giving reply to reply)

आलम्बयतश्चलितमन्त्र estranged or alienated from Chānakya

ते the moans of dissension

दूत य हास्यदमे will tend to your conviction will tend to prove you guilty

गृहीतार्था निवेदां let them be made to understand &c , let it be announced to them &c.

निद्वारदमेव चान्द्रमिनि Oh ! be a eak of Chānakya without an epithet (of respect such as महर्षि)

सुहातः withdrawn (from Chanakya) or assumed by himself
असहकुर्वते does wrong, acts wrongly

अलत्वच्यता याति comes to be censured as a vicious elephant
एवमस्मान् गृह्यमाणेषु while I am looked upon in this light, i e
acting independently of Chanakya

रुधितगौरवस्य who have overstepped the bounds of respectfulness
भूविषय भवेन्मित्र प्रवृत्ता is ready to enter, as it were, the hollow of
the earth, being unable to show itself out of shame

भक्तिगतयति offend or disrespect

XII.

द्वितीयशामनो रक्षदक्षिणम् so as to prevent his being seen by his
companion अत्र नभृत्तपदः pacing very slowly

आर्थिभावो दर्शयन् as if expressing a request

अविशद्यदिना consistent with your inward feelings

काह महामयन what am I before you or in comparison with you ?

अभ्यर्थयान् if requested प्रच्छन्नम् secretly, privately.

दूर मुक्तालना &c there is a pun on the epithets मुक्तालना

दर्शिताया and मानसजन्मा, मुक्तालना means (1) the necklace of
pearls (एकावली) and (2) a creeper bright like pearls २० दर्शिताया
(1) fed with hopes and (2) to whom the direction is shown (for
ting forth) and मनसजन्मा (1) the mind born i e love and
) born in the Manasa lake

अप्यवधानया भूमौ on the bare ground.

यागेन गामधेयविषयमवतरति वपया words do not, for very shame,
come ready to convey the sense (intended to be expressed by
me), i e I cannot speak for very shame

संक्रुत् fall of उच्यते a part of the instruction given in religi-
ous and ritualistic matters

सम्भ्रतवितर्क in whom had arisen a doubt as to what course
should be followed

अनभ्यस्तन to which (separation) I was not accustomed.

धैर्यस्य लक्ष्मणः ashamed by reason of the tottering or failing of
natural strength of mind

तत्र शोभनवासकृमान् suspecting various evils or calamities be-
ing him.

सुहायिपदं of an enviable conduct. इतर इव like an ordinary
kalah distinguished from a Rishi.

अस्वल्पेन not liable to temptation.

आयतनर नि अस्य *heaving a deep (long) sigh*

अप्रबुद्ध *illiterate, uneducated*

निक्षिप्तता = खड्गता *a sword*

दिव्योपभोगेषु *etc he is indeed a fool who thinks of deriving happiness from the objects of enjoyment etc*

प्रतिदिमातरालमवृत्तं शशिवक्र *from every eyelash of which a stream of tears was flowing*

मुक्तेः कर्णविव *etc you are indeed happy in as much as you have not yet fallen within the range of the arrows of love which are as painful as the effect of a serpent's poison मुख easily*

अथ नविभूतः *supported or sustained without effort*

ज्ञानावटभसमय *time for showing knowledge and restraint of mind*

भवेत्तमवहाय *except you अं उतादि covered over with*

अवश्यकवैद्यनमपति *has become an inevitable necessity सम्पन्न under some pretext*

किपत व्यदेश *to some extent at least*

एव मे परमे विदुः *this is the utmost that I can do*

संहर *blocked by attendants chamberlains etc*

their masters (do not become disrespectful talkative in replying)

नापराधं गृह्यते do not take offence, or become offended

गृहादपि सुखं more happily than even at home कुणय cripples with withered arms

स्वामना by themselves

VX

अर्थादायकंति do not draw away from the desired object न कामात् not through wilfulness

व्ययुक्ते tries, endeavours

महानुभ in conformity with, suitable to, worthy of his intelligence

अनीशान weak, powerless नष्कर्मन् from wickedness असुमज्ज not conceited or overbearing,

मन्विद्व disclosure of secret counsel or royal policy

वशीकृति=वशीकरण a means of winning over

XVI

विराजते shines very much

अतिक्रमौ misuse, abuse रभसे with rash people

दति a leathern bag for holding water पञ्जाल in Maráthi

कामपान lustful libidinous.

प्रवेजक an employer

मृतवीर्या resulting in miseries.

वतमूल = वृद्धमूल firmly established in the realm

पुत्रोपपत्तानि prognostics कौश nobility of birth

वैश्व abode in the form of the body

स्तम्भ the post or pillar of a house

क्षेत्रज्ञ (1) one knowing the locality (2) soul

मन्त्रा measure of strength

गुणत resorts to, visits

युक्त being intent or assiduous

वृत्तस्य a soldier

अनर्थक useless, vain

नमस्कृतेति does not sink in spirits

विन्यक्त failed, missed

जन्तु nobly born, of a high birth

निविष्ट intent on ardently devoted to

XVII

सन्निहित accompanied by followers.

हृषे the younger brother of राजसर्पेण the son of पद्मकेश्वरेण मन्त्र
a missile an arrow

विपमये spread arose
 दुःखासिका a feeling of pain
 विमथित troubled, oppressed
 मध्यमभो the middle part of the sky.
 उपनिग्धे displayed, discovered
 परिबर्हे furniture wealth attendants.

XVIII.

उत्थाप्य having awakened
 प्रत्याशस्त refreshed, revived
 त्वत्सनाये गवाक्षे in a window having you in it in a window
 where you will have remained.

वक्तुं goes with भक्त मेधा स्तनितवचने with thunder for words
 य = भक्तवाह .

त्वरयति hastens, urges on
 अमलावेधि &c eagerly wishing to loosen the braid of hair of
 their wives.

उत्कटोद्युमितहृदयां with heart cheered up or expanded with
 eagerness.

अस्मान्पर all after that, the whole of the actual message
 सुहृदुपतनः received from, or brought by, a friend
 आत्मनश्चोरक्तुं to benefit yourself, i. e. to gratify yourself by
 obliging others

पुत्री तस्य &c for, this (कुरुत) is the first thing to 'be asked by
 those beings who are easily subject to miseries

शशाक्षेर्य etc, that your beloved, who in the presence of your
 female friends, was anxious through a desire to touch (kiss)
 your face, to whisper in your ear even that which could be
 loudly) spoken in words

उत्कट etc the words of which (message) were put together
 with anxiety.

शश्वरिण etc I fancy your body (to be) in the Shāng
 creepers, &c I imagine those creepers to be like your body on
 account of their tenderness suppleness &c., so are the other loca-
 tives to be interpreted

न ते मद्रुतवदनं सति there is nothing which can bear (perfect)
 resemblance to you (your beauty is matchless)

नाम कृपिता angry through love, pretending to be angry कर्तु-
to draw, paint

तस्मिन्नेव even in that picture

पित्वा having burst open or expanded.

तन्हीरमुते the flow of their sap or juice

दक्षिणेन in a southerly direction

आत्मनमवलम्बे I support (sustain) myself

बहु विचारयन् thinking variously (to myself)

कस्त्यत्र &c to whose lot does perpetual happiness or perpe-
tual misery fall ?

दृष्टा state or condition of life नीचे down,

उपरि up उचित multiplied, revolved in, or recalled to, mind
over and over again.

निर्वेदयव we (two) shall enjoy

अविशसिनी diffident, having no confidence

स्नेहानहुः etc. they say (but it is not true) that affections die
away during separation, but owing to absence of enjoyment they
are turned into a pile of love (grow into intense love), their taste
for the desired object being heightened by separation

उदय strong, intense कूर् summit or peak of a mountain

प्रात कुन्दसत्र the morning Kunda flower

प्रत्यदिद्यत etc. I do not think that you are grave (घोर) only
when you reply, i. e. I take for granted that you have undertaken
my business even if you remain silent

मन्तुक हि etc. for in the case of the good, the accomplishment
of the desired object of supplicants is itself an answer (to their
request.)

प्रार्थनार्थिन who make request,

XIX.

अवतरकित्ता name of an attendant of Kamandaki.

कञ्ज (दित्रिय etc. having overcome (all sense of) shame,
warded off decorum of manners and at once rooted out strength
of mind.

मपदविशेष slow in forming judgement, it qualifies चर-

यश्चिन्मय .. मन् that heart which was steady through wonder
and from which every other feeling (that of wonder) had
disappeared. नन्दविषे = नन्दविषे

अभिलाषि-अभिप्राय meaning, significant movements
वत the stalk

परिच्छेदातीति etc, which transcends definition or determination
(cannot be defined or determined), is beyond the scope of all
words (is indescribable) and which was never before experienced
in this life गहन increased or intensified

जडयति stupefies

अतथाभावविरसे unpleasant on account of its unreality (the re-
membrance is not accurate)

निष्ठागून्य void of fixity

किमप्यालित्वेति describes or portrays something

आमेष्यग intense attachment,

मलाम सविकारयग clouded by the affection of evil passions

यन्मात्क्रामश्च etc. since Cupid has striched his bow string (also
has manifested his influence) so also blooming youth has shown
its power.

नेदीपसी भूवा having drawn near or approached.

कुसुमापीड a chaplet or garland of flowers

सुश्रग्गुणतया महाघृता there is a pun on some words here —

श्रुग (1) a string and (2) virtues

सुश्रित (1) well placed and (2) befitting each other

सुमनसा ((1) of flowers and (2) of good hearted persons,

कुसुहालिनी (1) full of curiosity and (2) full of love longing

कुसुमवृ-श्यापार (1) कुसुमेषु श्यापार dealings with flowers, and
(2) कुसुमवृ-श्यापार working of the flower arrowed God (कुसुमवृ
श्यापार being one word).

वेद-य (1) skill in weaving the garland and (2) skill in
creating Madhava or Malati

वेषातृ (1) the weaver of the garland and (2) the Creator.

सरस (1) fresh and (2) loving

एव (1) garland (2) Madhava

कटावलबनमहाघृता the invaluable state (1) of being worn round
the neck and (2) of being unharmed by the neck

अपर्याविर्हमागस्य any respect that may be shown cannot be
sufficient, too much respect cannot be paid.

विहस्ततया being made powerless or unfit for the work of prop-
erly weaving the garland

यागम्य the breaking up of the assembly come together for the festival.

विषटित separated from me.

XX.

किमापि indescribable (अनिर्देशनीय).

सौभाग्यं beauty, charmingness.

खंडपरदोः of S'iva (खंडः परशुर्देस्य).

सुमनसां of gods सुधासौंदर्य having the beauty of nectar.

आदिषाह्वम the tree of wordly illusion. (माया) (मा up to and अदिषा illusion).

सरणिः line, row. आलंब support, prop.

स्फुरदलघुर्गेण (मया) whose great pride is manifest

अवकासणि नीताः despised, made light of.

प्राज्य large, great prosperous.

दिलोलहारी where there are reeds waving about.

श्रितवतां adj. of अनाया who have resorted to your bank.

सुधातः स्वादीयः sweeter than nectar.

परिहसति विवोगपदवीं ridicules the course of final bestitude (they are not even for the pleasure of मोक्ष).

सङ्करयि goes with स्पृतं स्वांतं mind.

मागवति at the close of my life.

विनाय an oblation, a sacrifice.

अमर्षम्लानायाः dejected through anger (of jealousy)

गिरिभ्रष्टोऽमुदीर्षं विहाय leaving off consoling Pārvatī. परिगतः borne fruit.

असहायित etc. those (sinners) who are beyond the range (reach) of every kind of expiation of sins.

दिलिप a god.

कृतकृत्रेवस्मान् those who have committed slight sins.

संनमनसः whose minds are stung with remorse.

मायशिल्पं etc.—अहमद्विजगद्वितविरस्तासत्त्वान्.

दरीकृते to admit (to your favour), take under your shelter

अविषां of bad or wicked thoughts.

वधारण्यवदन्विष्णुवद.

संघर्षवनिवट the antagonist or foe of संघर्ष, that is, the god S'iva

पुराणां संघर्षोऽपुत्रिणः of S'iva, of the destroyer of the three cities

कारिणी आवासा the producer or mother of desires, i. e. the fulfiller of desires.

वेवस्वतनगर=यमपुरा

विदलयति वीथीदिविपदा blocks up the path of Gods

यदवधि from the time when,

यस्याद्भृतिविधौ तीर्थानि ऋषते whom all holy waters feel ashamed (by reason of their inability) to save from sin

आलीढा taken in, or drunk with the eyes

न्यङ्कार a matter of shame or disgrace

लोकार्थघटका striving for (or bringing about) the interests of the people

प्रगयिन longing for, seeking to go to

श्राव a man of the first three castes who does not perform the necessary Samskaras and hence depraved, fallen off

यथा-एव-स-स-सो the meaning is that just as you cannot leave off your nature to purify even the worst sinners, so I cannot leave off the inborn tendency to commit sins, for human nature cannot be changed

न्यपाधिः cause (हेतु) स्वभावतः naturally, without any cause, irrespective of any consideration

नराहसत laughing at the people (under the pretext of their full blown flowers)

XXI.

वैषम्ये धृष्यमसंगात् because (on that hypothesis) the charges of injustice (inequality of dispensation) and cruelty would attach to him

पृथग्जन स्येव like that of an ordinary mortal अवधारित affirmed, स्वच्छन्ददधिहन्वभाव विलोप प्रसज्येत and the loss or disappearance of the attributes of god, such as goodness &c will take place.

एव प्राते मूमः to this (argument) we reply

सापेक्षत्वात् because he is bound by extraneous regards or considerations (i. e. the merit and demerit of individuals)

असाधारणानि सामर्थ्यानि the peculiar power (contained in seeds).

XXII.

दुग्धोदधिप्लुडतीकि=दुग्धे दधिरेव प्लुडतीक तादिमनु. पचरीक a large blackbee-पापोनिधि the ocean क्षति loss, diminution, कुम्भनाप मगुनीभवति Become ready to plunder

कुम्भन्व मापति becomes dull or blunted.

किं कुर्वीत् what can it do?

टीकिका a hatchet, पाधेनर्जयनपा fond of the plant पाधिपर्ण.

पुङ्क a variety of sugarcane (red variety),

षडंजडविपांडुरा white like a portion (digit) of the moon.

भलैकिकोत्रंजसमर्पणं by giving (it) uncommon rubbing.

विग्धचेतः कवपाटिकासु परीक्षितं tested on the touch-stones in the form of the minds of the wise.

चारुचारित्र pleasing conduct.

मान्या भविषी will become esteemed.

आश्रान्तुंसवधिनी वृहं clay belonging to the heavenly river.

XXII.

परा-तलमृत्पृक्क like a blade of grass sticking to the skirt of a garment. गुरो आज्ञया at the command of his father, Dasaratha.

स्वधीन who remained master of himself (was not agitated nervous) in the matter of bending the bow of Siva.

बिभीषणामर्जुनहा the destroyer or killer of the elder brother Bibhishana (Rāvan)

रुचिमेति becomes palatable.

अर्था वागमुच्यन्ते words follow (conform to) the sense, i. e. the यस्याः &c. this verse gives the names of some of the important Sanskrit poets—चोर, मयूर, भास, कासिदास, हर्ष and बाण.

यस्याः=कवितारूपकामियाः शृङ्गा the hair of the head,

हृदयवसति goes with बाण द्वेदः poison.

साधुश्च (1) of round form, (2) well-behaved.

अस्थायीयः not permanent short lived

दोषाहरदति possesses the qualities (in the least degree.)

यमित्याः restrained curbed.

सन्ने भवति योकरणे depends upon the inherent power (of person) and not upon the helping instruments or materials.

श्रीकेश S'iva.

प्राप्तेभ्यः &c. who do not turn away their face from any supplicant that may come, even at the cost of their lives.

किंचित् how many such men are there i. e. very few.

परापे एव may be resolved into परार्थे एव or परार्थ एव.

संभूत accumulated, caused.

किं कूर्पव &c. does not the tortoise feel the pain of the weight on his body simply because he does not throw down the earth ? (of course he feels it).

भारति रक्षति bites the flesh on the back, or practises backbiting or slandering.

नापाप्यनर्था गुण your invaluable quality (i. e. sweet warbling)
not yet appeared सकृत् full of.

सकृत् may qualify काल. or त्व and may mean full of or sur-
rounded by

वन्गितैः graceful or slow gaits.

आइबरेः howls.

कोपार्णोप &c. गर्जित but that is really roaring which is uttered
in the hum sound, resounding like the sea, of the lion the
its of whose mane stand fearfully erect through the pride of
es, burats for th (falls upon their ears).

पाथाजिनी a lotus pond.

पक्विलयत rendering turbid or dirty

अन्वाप्यसवेष्टेन &c here पतन (fall) and उन्नति (rise) are used
a figurative sense also.

वेवततावितानगहने densely crowded with thickets of cane creepers
crowded with rows of cane bearers)

भ्रूःकटक the slope or side of a mountain, and residence of
king

एषाम्-धनिना

एता. सगतमात्र &c blessed are these barks honoured (by you)
nly with your company (and not with fruits and shade), since the
stchet did not fall on you without their being (first) cut down

परापरोरहानानभिज्ञ ignorant of the art of distinguishing friend
om foe

जलमभूत् was turned into water.

कादल the fruit of the plantain (कलकूट).

अत completely, entirely.

शाखोटक name of a tree

वैराग्यदिव & वैराग्यादिव वाञ्छ - सञ्छिवादत - कस्माद्द - कथ्यते these are
the four sentences in the line

पीडा (1) squeezing, (2) pain भग (1) breaking and (2) in
ult. विकार (1) change of form, (2) change of mind. अगुण्या-
worthless

प्रकृतिनियत-वारकृतक not artificial being fixed by nature किं why
आजिहानस्य arising अनुराग love and redness

पश्चद्गये etc. the trees, as it were, walk before the sun in
the morning out of love and respect, but turn back when his disc
rests on the setting mountain

स्मरहरामात्रे सप्त नीलति when the absence of the destroyer or Cupid began to be felt.

पय पातावार-धीमुर पसेपुरुष Vishnu

XXIV.

मौनम्ब्रू if he remains silent, he is (called) dumb

दोहधुताना devoid of hatred

व्यापत्तिः etc certain ruin attends their various failings or errors (but it is doubtful) whether they will succeed or not.

झार्किनी accompanied by danger or uncertainty.

फलार्थी etc here a king is compared to a gardner दान (1) gifts and (2) cutting, pruning.

मान (1) respect and (2) measuring

अतरस्देमिणे, झुत्रे on account of the white or burning wicks in side (the lamp), or on account of the inherent bright good qualities

सभावनाशुण the result or effect of the honour (paid to them by their masters)

दास्येन नि दंपते becomes disguised with slavery or gets tired of subordination

व्यावयेन cause to lose

कालस्य time, the destroyer (Death)

क्षेमिण यात comes off safe or unhurt

प्रत्याप्तप्रविपत्तिमूढमनसा whose minds are infatuated by approaching calamities

विदुषा वस्तव्य , पात्रे जने a wise person should stay even with a wicked fellow waiting for time

मन्स्यभवने in the house of Virata, king of Matsyapura, where the Pāndavās lived incognito for one year

येन-वेविणा युज्यने प्रतिकर्तु it would be right to retaliate upon him but not to borrow his ways (to hold his feet)

क्षीनेन (1) being on the wane, waning, and (2) destitute of means, impoverished

अस्त्येव &c never mind that (1 e your utter shamelessness) but this is indeed folly (possession of cold) that you still proudly show yourself in the sky

अमः पानी lines or large quantities of water

अलपुन्यान् of a wicked nature, or in which there are wicked creatures,

रुचिषोपहन् was delighted.

नापाप्यनर्थे गुण your invaluable quality (1 e sweet warbling)
 was not yet appeared सकट full of.

सकुल may qualify काल or त्व and may mean full of or sur-
 rounded by

इस्मितै graceful or slow gaits

आइवौ bowie

कोपार्णव &c. गर्जित but that is really roaring which is uttered
 when the hum sound, resounding like the sea, of the lion the
 points of whose mane stand fearfully erect through the pride of
 angles, bursts for th (falls upon their ears)

पाथाजिनी a lotus pond

पंकिलयत rendering turbid or dirty

अस्याद्यसबलेन &c here पतन (fall) and उपाति (rise) are used
 in a figurative sense also

वचलतावितानगहन densely crowded with thickets of cane creepers
 (crowded with rows of cane bearers)

भूष्कटक the slope or side of a mountain, and residence of
 king

एवाम्भनिना

एता सगातमाव &c blessed are these barks honoured (by you)
 only with your company (and not with fruits and shade), since the
 hatchet did not fall on you without their being (first) cut down

परापरवारदानानविद्य ignorant of the art of distinguishing friend
 from foe

जलमधुत् was turned into water.

कादल the fruit of the plantain (कडफूल).

अल completely, entirely

नाखोटक name of a tree

वैराग्यादव & वैराग्यादेव वाङ्—हाष्पाकरतै—कस्नादर—कल्पत these are
 the four sentences in the line

पीडा (1) squeezing (2) pain भग (1) breaking and (2) in
 result वक्ररः (1) change of form, (2) change of mind. अगुण्या
 worthless.

प्रकृतिनयत वारकृतक not artificial being fixed by nature कि why

टाञ्जहानस्य rising भ्रुवाण love and redness

पञ्चद्वये etc. the trees, as it were, walk before the sun in
 the morning out of love and respect but turn back when his disc
 rests on the setting mountain

विपज्जाल जटिलान् qualifies कामान् pleasures which are full of snares in the form of adversity,

उदितचिंतामणिगुणे where the properties of the wish-giving gem have arisen

ऋदाकलिल a large heap of pain of affliction,

नलितविसिनीपत्रपयसा which (life) are compared to / or like) water on the leaf of a lotus.

रविमदानीः सज्जनसं who are infatuated with the possession of wealth

यत्र गृहे here गृह means (1) a square on the dice board (Mar. सौगव्याधा पटातले घर) and (2) house, where, first there may be several dice men, and afterwards only one, or there may be at first only one, afterwards many and in the end, none सार a piece छिन्न hidden or concealed in

धैर्यसमाधितीक्ष्णमे easily to be secured by the accomplishment of firm and steady meditation

रहस्यमधुना now is the hour of privacy

स्वित्वा rising (from sleep).

निर्दोषारिकनिर्दोषकल्पपुरुष which is devoid of these heartless words of door keepers and is, therefore, not unpleasant

उद-वच्छनाम्, the earth is bounded by the ocean (i e has a specific limit)

सुदुर्दोषमुद्रामुक्लिता closed with the seal of distinctly visible boundaries, contracted within distinct boundary marks

प्रहो-मयः the light or flash of intelligencer

THIRD SERIES.

I.

उपढौकयामः offer as a present.

किं मे सिंहासुनयेन what have I to do with pleasing the lion & वार turn. बलाद्भूतः detained by force.

निरातितः killed, slain.

II.

सन्निभासेन स्वीयत remain sighing.

सम्पन्न लम्पः is closely impending.

रोहिण्यारकट भिन्न प्रयास्यते S turn will pass through the constellation Rohini (the constellation called रोहिणी being figured by a cart); if it is supposed that the passage of Saturn and other planets through this constellation portends evil (drought, famine &c)

स्वप्नजलाशयानां living in those tanks, and lakes the water in which is scanty.

नौद्विष्मति for the lake will not preserve here even their seed as a remainder

तत्र विश्वासमापन्नाः having placed confidence in what he had proposed

व्यग्रमस्थाने करोमि shall use as a condiment शिलाभय collected in the stone

स्थले न प्रभवति will not prevail (be able to do anything) on land, पश्चादायात have come back or returned,

कुशलकारण तिष्ठति is there any cause (which makes you return) concerning our welfare ?

विरयसि viz. to tell us what brings you back.

कृतधन्या lying in expectation

III.

मङ्गल्य friendly or hospitable to a brāhmana

मतिव्यथित dazzled or frightened

कथायोगेनोपविष्ट sitting engaged in close conversation

बालपुत्रस्य whose son was very young

छिद्रे the weak point (of blindness)

अतिवर्तितु to remove, rectify

त्यास, abandoning or relinquishing

सकृदसौ निपतति (rightful) partition of property takes place but once

सकृदाह दद्यातीति I give it—this is said but once with regard to a certain thing (it cannot be given again to any one) अनुसूध्यमान being pressed or importuned प्रणय request, solicitation

परिच्छेद Paraphernalia

सन्धस्य having given up or abandoned

भाविनी noble or virtuous.

व्यवसायकृत &c. for resolution has caused it and resolution will be the cause (of its fulfilment)

ध्रुवेच्छा of a firm or unshaken resolve

गुरुनामवपयस्व take leave of or ask the permission of, the elders.

IV.

शिरोसि वेदनः जज्ञे his head began to ache

पतिव्यवसायः Intent on obeying her husband's orders

वशे गतं being under his control, helpless
 यावदस्य गतं त्वया you have gone as far as you could go.
 अनात्मवन्तः not wise निवर्तने is used for निवर्तय
 ईप्सित पर is highly desirable.
 हितश्रय beneficent, calculated to do good.
 कृतेन granted, fulfilled.
 निकामया as you like
 तावान् to that extent, so much,
 कुलोद्ग्रह a son नानुवर्तते do not entertain.
 आर्षुजुष्ट practised or observed by the respectable. भावसे for भावसे-
 धर्मसम्मत conformable to duty
 वरान्तिमर्गो दत्त the grant of a boon has been made गेत्वा having
 gone abroad.

•यवगाहत pervades, prevails.

क्रूरनिभाषिण dreadfully or furiously sounding

अभिद्वुत pursued or persecuted.

V.

विहिता prescribed by usage

पारित्य विहा cease to think of.

स्फुटतर distinctly visible, quite clear.

न सुखत्याशापिङ्क desire does not leave the flesh (i. e. human body)

VI.

अर्थगान् significant.

सिद्धिमत्. those who have the accomplishment of their objects
in their own hands

मिथः समगतं through a private understanding arrived at be-
tween you two

विरत्य वाच्ये न गत has, after a long time, not incurred censure
(the creator being often blamed as असद्व्यसयोगकारिन्)

एकैकमव शरिते &c the, affair having been transacted quite
privately, what is the real way to say to the other

किमिदमुत्पद्यस्तम् what is this an introduction to ?

उत्तरिकुनेकसम्पत्तं residing exclusively in her kinsmen's family
सामर्थं right, proper

कृतकार्येदोषम् on account of dislike to a deed (previously) done.

असम्भ्रलनायम् inquiry or question of evil suspicion

मूढंति take effect, prevail, wax strong.

अच्यवस्थन् not deciding or determining.

अंतस्तुषारं filled with dew.

अभिच्यक्तसत्वलक्षणा in whom the signs of pregnancy are distinctly visible,

कथं प्रविशस्ये how shall I act towards, or proceed with regard to her?

उच्येति a (nominal) husband.

दराभिरोहिणी soaring very high, i. e. aspiring to the dignity of his queen

कृतमिमंश सुतामनुमन्वानः approving of his daughter who had been seduced (with whom you had carnal intercourse).

स्वमर्थे=शकुंतला. पात्रीकृतो दस्युरिव are, like a thief, regarded as a worthy recipient (of the gift). प्रत्ययप्रतिवचन a convincing reply.

अवस्थानं गते has been reduced to this changed condition.

प्रवृत्तिर्न settled, quite certain.

सुमुखाचारः a proper, mode of address.

स्वभावोपानहृदयं naturally open-hearted, whose heart is by nature unreserved.

इमं जवं this person (i. e. myself).

च्यवदेशं the (whole) family (of Purn).

उदारः कल्पः a fine remedy or proposal.

इदं तत्र.....यदुच्यते this is what is said (thus is proved the truth of the popular saying).

VII.

उपच्यंदितः उदकेन was enticed (near you) by means of water, i. e. was coaxed to drink water.

आस्वकार्यनिर्वतिनीना accomplishing or serving their own purpose, अभिप्रियमदुल्लं untaught cunning or cleverness.

अमानुषीषु in females of the lower animals,

प्रविबोधवत्य. endowed with reason.

धर्मकंषु कल्पयित्वा. putting on the garb of virtue.

अनुकृतं प्रविशस्ये will act in imitation of.

अकृतवः unfeigned.

इदं तत्रः प्रवचनप्रतिवचनं not admitting that love had privately been formed (between us).

मेदाद्भुविः &c. Sakuntalá is said to break the bow of Cupid by the contraction of her eye-brows in anger.

सुखमधोर्हृदयस्त्रियतविषस्य having honey on the tongue but poison in the heart.

स्वपल a rash or hasty act.

अपत्तिरते. when not counteracted or prevented.

वैरीभवति turns into enmity.

संभृत collected or heaped together.

शुभं भवद्द्विरेषतेचरं you have certainly learnt in a contrary way, (i. e. to consider good as bad and vice versa); or it may mean, have you (the members of the court) heard this base or mean reply?

परातिसंधान.....वाचः let those who have studied how to deceive others as if it were an art, be considered as trustworthy.

विनीयतः hell, perdition.

उपपन्न is admitted to be.

करुणपरिदेविनी lamenting piteously or bitterly.

प्रत्यादेशपहणे cruel by having repudiated (her).

पितृहृत्कुलया by her who brings disgrace on the family of her father.

अथ तु but if. परपारिणह the wife of another.

यद्य—तद्य since—because, so therefore.

अभ्यसंगत् by reason of union with another (wife).

सुहृत्तापनं relative importance or greatness, i. e. which would be the more or less sinful course.

तत्रक्षण=चक्रवर्तिलक्षण. अवास्थित certain, settled,

VIII.

स्फीतः large, extensive.

सुविभक्तगङ्गापथ्या in which the large streets were well separated or divided.

दुर्गमभिरवरीणा with impassible (inaccessible) and deep moats.

कूटागार an apartment on the top of a house.

अटपदाकारा being in the form of a dice—board.

विषयै the collection of the three धर्म, अर्थ, and काम, the objects of worldly existence.

अल्पसम्पत्तयः possessing a small stock.

अभ्यन्तर्गुणेषु in the first four.

क्षत्र ब्रह्ममुखं वासीन् Kshatriyās had Brāhmanās for their leaders guides.

IX.

पथमोपगतस्य(नरस्य)to him who approaches him for the first time.
असहिष्णु unbearable.

करतला.....आलोकयता looking at the whole universe as if it were placed on the palm of their hands.

अनितलकमलयोनि. the lotus-born God (Bramhan) of the world the earth. एनम् is the object of समुपसते.

महाभूतानामपि &c. the elements themselves find it hard to resist his) lustre, since &c. (असद्ग्रह) bad ideas or notions.

अदत्तदकाशो मन्त्रस्य not giving malice a place (in his heart),
e. above malice.

अक्षमतो दैव्यस्य not disposed to meanness (of spirit).

चंद्रक bright spots.

मृगालकलापाशाकिभिः mistaking it (the mane) for a cluster of lotus—stalks.

गंडस्थलीभाजि resorting to. seated on, their temples. भगवतः goes with तत्र.

X

भजिन the hairy skin of an elephant or antelope used as seat
आषाढ a staff used by ascetics.

प्रथमाभय-नमस्यपरिभः.

आतिथेयी hospitable or kind to guests.

साम्योवि though there be an equality of position (both being) ascetics).

अतिगौरवः attended with great respect, excessively respectful
कम order of propriety or decorum.

संभ्रम produced. अनुवृत्ति thriving, growing apace.

पत्रपात्रहारिह snatching away out of attachment.

पापवृत्तये न रूपं a lovely form does not tend to a sinful behaviour.

विहीनसनाईदतिप्रहासिभिः smiling with the scattered offerings of flowers made by the seven sages.

न मां परं संपत्तिदत्तुमर्हसि you should not look upon me as a stranger.

अनन्यथातः with a boldness (of inquiry) natural (to a Brāhmana).

- असूय need not be sought
 प्रतिपत्ति course of conduct, action
 विचारमार्गग्रहितेन set a thinking (lit set to the course of thought)
 अलभ्यशोकाभिभवः incapable of being affected or subjected by grief,
 पराभिभवः outrages or assault
 पशुगरानसूचय = सुविप्रवृणार्थे
 अरुणाय कस्यते is fit for (receiving) Aruna
 अथापयतारं = यदि उपयतारं प्रार्थयसि it you seek for a husband
 प्रार्थितदुर्लभ = प्रार्थितः सन् दुर्लभः
 अहो रियर Oh ! how stern or hard hearted!
 गते adj of कपोलद्वये
 चतुष्टयलोकिनि having a lovely or charming look
 न करोति तस्य अस्य चक्षुषः who does not make his face an object
 of this eye (who does not at once show himself to you).
 प्राविश्य having penetrated into her inmost thoughts
 विवर्तिताजननेषु so as to turn (towards her) her eyes which
 were devoid of collyrium
 चतुर्दिशाशासु lords of the four quarters, i e इन्द्र, वरुण, यम, and कृवेर
 स्वयं कृतमन्त्रसु planted by herself
 परीक्षाभिमुख ready to shoot up into a sprout (while the trees
 have put forth even fruits)
 शक्तिमैतिलसभय having for its object
 अस्व चरमं श्रिता looked at (by her friends) with tears in their
 eyes
 इषा name of Indra सीता ploughed ground
 तदवपह drought caused by him (Indra)
 अमूढसद्भावम् in a manner in which her candour (frankness of
 mind) was manifested.
 अस्थञ्जितहृदयस्य without manifesting any sign of joy or delight
 चिरस्थवस्थपितृवाक् who had long settled (in her mind) the
 words to be spoken
 उच्चैः पदलघनान्तरुकः desirous of reaching a high position (in the
 form of securing g'iva as my husband)
 मनोरथानामगतिर्नि विपते there is nothing (no place) to which de
 sire will not go (one may desire to get anything, howsoever un-
 attainable)
 अमनसःभ्यासवति taking delight in foul practices

अनुशी कर्तुं to approve अनुक put on, tied round

चतुष्पुष्पावकावकीर्णयोः पादयोः of the feet (usually) set on
cluster of flowers in a hall.

उदया being married. स्वेद्युज smiling.

दुःखरश्मि a body with ugly (odd) eyes.

अतः प्रवृत्त्या want of any knowledge of birth

निर्दिष्ट indicated व्यस्तमपि even one (of these things) taken
separately.

असदीक्षितान् from an evil desire

वेदिकीयुष्मत्कर्म holy (lit. according to Vedic rites) consecra-
tion as of a sacrificial post त्रिपदादिने were turned obliquely त्र्य-
पदादिने red at the corners.

अगत (निवेद्युः) an auspicious thing is resorted to. निरास्येव with-
out hope or desire, indifferent

(कर्मयोः) &c. what is the use of these which disturb the state of
पदम् through hope ?

विश्रमणम् a cemetery. मौलना with his crown or head विवृणु-
त्तये (though intending to imply a fault, तद्वत्प्रभ of known origin.

अतएव entirely, fully.

दुःखिष्ठोत्पत्तयः, whose upper and lower lips are throbbing (whose
lower lip is excessively throbbing according to Mallinatha).

पहवः Acc. pl निष dropped, slipped.

मग्नोत्पत्तयः &c. like a river agitated by the obstruction of a hill in
its course.

अथ य-उदयेति quickly, at once.

वधवः (विषय) brings on freshness (makes one refreshed).

XI.

अध्विनोः beati, inclined towards.

राजि वरि च वासुदेवस्य the life of the king of the Vatsas is
, attractive to the people.

वो विवृणुत्तयेति what orders are to be executed ?

आप-वेने व द-विद-वे I am not conscious even of myself.

अवेवर्ष परत्वे लज्जे about the desired object.

अविश्रुत्तय when (p-)itious or favourable

अध्विनोः वरि च वासुदेवस्य by (p- ल-उ-) the dress befitting what
is to be done next.

- अप्रय need not be sought
 प्रातिपत्ति course of conduct, action
 विचारमार्गं पृहितेन set a thinking (lit set to the course of thought)
 अलभ्यशोकाभिन्ना incapable of being affected or subjected by grief,
 पराभिर्भूः outrage or assault
 पशगरदनमूचय= सूचिप्रहणार्थं
 अरुणाय कल्पते is fit for (receiving) Aruna
 अथापयतारं = यदि उपयतारं पार्थयस it you seek for a husband
 पार्थितदुर्लभ = पार्थितः सन् दुर्लभ
 अहो हियर Oh ! how stern or hard hearted!
 गते adj of कपोलदश
 चतुरावलोकिन having a lovely or charming look
 न करोति लक्ष्य अस्य चक्षुष who does not make his face an object
 of this eye (who does not at once show himself to you).
 प्राविश्य having penetrated into her inmost thoughts
 विवर्तिताननेत्र so as to turn (towards her) her eyes which
 were devoid of collyrium
 चतुर्दशान् lords of the four quarters, i e ईश, वरुण, यम, and कुबेर
 स्वयं कृतमन्वसु planted by herself
 प्ररोहाभिमुख ready to shoot up into a sprout (while the trees
 have put forth even fruits)
 क्षास्यैतिसभय having for its object
 अस्त्रे चरमीक्षिता looked at (by her friends) with tears in their
 eyes
 इषा name of Indra सीता ploughed ground
 तदवयह drought caused by him (Indra)
 अगूढसद्भावम् in a manner in which her candour (frankness of
 mind) was manifested
 अभ्यञ्जितहृदयैलक्षण without manifesting any sign of joy or delight
 विरभ्यवस्थापितवाक् who had long settled (in her mind) the
 words to be spoken
 उधे परलघना रुक् desirous of reaching a high position (in the
 form of securing Śūvra as my husband)
 मनारथानापगतिके विपत्ते there is nothing (no place) to which de
 sire will not go (one may desire to get anything, howsoever un
 attainable)
 अभयतःभ्याचरति taking delight in foul practices

अनुमतिं कर्तुं to approve अनुक्त put on, tied round
 अनुष्कमुपानकाद्यवकीर्णयो पादयो of the feet (usually) set on
 cluster of flowers in a hall.
 उदया being married. स्मेरमुख smiling.
 बभुवकृन्ध a body with ugly (odd) eyes
 भलव्यत्र नल want of any knowledge of birth
 निवेदिन indicated ध्यस्तमपि even one (of these things) taken
 separately
 भसद्यासिद्धान् from an evil desire
 वैदिकीयुतस्त्रिकय holy (ist according to Vedic rites) consecra-
 tion as of a sacrificial post त्रियगाहिने were turned obliquely उपा-
 त्नाहिने red at the corners.
 भेगत्त इव-वने an auspicious thing is resorted to निरासङ्ग with-
 out hope or desire indifferent.
 किमनेः &c. what is the use of these which disturb the state of
 mind through hope
 विसृष्टम् a cemetery मौलना with his crown or head विवञ्चत
 इवमे though intending to imply a fault लक्ष्यभय of known origin
 अद्यम् entirely, fully.
 स्फुरितोपलस्यत whose upper and lower lips are throbbing (whose
 lower lip is excessively throbbing according to Mallinatha).
 गहन Acc. pl नित्र dropped, slipped
 गर्गल &c. like a river agitated by the obstruction of a hill in
 its course
 अद्य-द्य-ति quickly, at once
 नवता विधन brings on freshness (makes one refreshed)

XI

अर्धवन्तः bent, inclined towards.
 लोके हृदि च वासवस्यरितं the life of the king of the Vatsas is
 attractive to the people
 को निवदेतु इति what orders are to be executed !
 आत्म-वे न व मन्विष ते I am not conscious even of myself
 अनियत पश्यते brings about the desired object.
 अनेदुर्लभं when propitious or favourable
 अनेदुर्लभं by (putting on) the dress befitting what
 is to be done text

XII.

गीर्वाणवर्णानि in the sky. विवर्तमानत restored to reason,
 come back to senses मशयिताभ्यातिकर connection with Mahasayeth.
 चरितार्थो न भवति will not be significant or true विसृज्य repetition
 स्थित is to remain. धक् an exclamation of anger.
 यस्य व दत्तामुपयास्यासि whose conveyance you will become
 पाकनादनुत्पन्नसस्कारात् from the effect of former love.

XIII.

भूतबशेषसमूहं the collection of various beings
 किरीटिन putting on a kirta or crown
 परममन्त्र the highest or supreme word.
 समृद्धयेण with increased speed
 लोलेभ्यसे प्रसमाना लोकां while devouring the worlds you fre
 quently lick (the corners of the mouth)

XIV.

किमस्या &c, what of here is not desirable or agreeable if only-
 (Rāma meant to say if only her separation were bearable, but he
 is unable to complete the idea, and hence leaves it off and says)
 but as for separation, it is simply unbearable. एतदत्र anxiety,
 regret

माधना idea, thought

अभ्युवाद् praise, eulogy. उद्वेग disturbance मृगमितं removed,
 expiated.

दीपितं made to shine, maintained, displayed.

आरिष life, character of the family

मर्लंबधान् &c if no my account a foul scandal should arise in
 (attach itself to) that family &c

मदास्त approved by

गर्भे &c. in whose womb is throbbing the pure progeny of
 Raghu's line.

अभिमत dear to, liked by.

दूरदूरे which occurred at a great distance.

अभ्युपगम्ययां whose heart (or abode if we accept भाष्य as the
 reading) was not different from wine. धौत्रिक a butcher.

धीरे slowly, gently.

अपूर्वकर्मचंडाल a Chandala or villain of unprecedented deeds.

पर्यवसित at an end over.

नमोपधातैः &c. the firm (immoveably fixed) vital airs (life) have acted like adamantine nails, piercing the vital parts. कोनामाई - नाम्हाणे what right have I &c. ?

गृहीतनामानः mentioned by name.

आतक &c. bowed down by the (weight of the) fully developed foetus trembling on account of (her) fear.

अपश्चिन् last.

गोचर्मगल the suspiciousness (i. e. suspicious being) of the family.

आत्मनः प्रभविष्यामि have mastery over myself, be mistress of myself.

XV.

आवेष्टित personated.

गमनेन by the departure (from this place).

परिमहेण by the possession निर्माणं form.

दिरत्र लंबैष्य the long existing child-widow hood.

चारिष punty of conduct, chastity.

आपयामि inform you of.

विहाय कालहरण without loss of time.

वरण choosing, asking for.

मानुबंधु a relative on the mother's side,

स च वत्सः i. e. Lakshmana.

XVI.

सर्वने a sacrifice.

प्रणिधानात् goes with विजडित्वन्.

अभिपंगड विजडित्वन् who knew him to be overpowered by (sudden) grief or calamity.

द्विषेण through his pupil.

विद्वानपि though knowing or aware of.

पयस्वदुर्गन् who have swerved from your usual course.

मयि वर्तते is entrusted to me.

लघुसंदेशरत्न containing a short message.

सत्प्रसर pre-eminence of courage.

पुरुषस्य पदोपबन्धनः in the three steps of the unborn (principal) being i. e. in all the three worlds.

निष्पत्तिषेण unimpeded, unobstructed.

प्रमत्ताविष्कृत &c. who showed before him charming amorous
moreover

शमवेला &c—शम एव वेला (मर्यादा) तस्याः प्रमत्तोर्ध्वं नतप्रहाततरगस्तेन,
 the destructive wave to the boundary in the form of self
 restraint

उपनता having bowed down to him, seeking his protection.

क्षितिस्पृश कृतवान् condemned her to dwell on earth till the
 sight of heavenly flowers

उपलभ्यती having obtained विश्व predic adj

विपद्-पतिमत्तामुपास्यता death awaits those who are born

मदश-यं censure consequent on pride or intoxication

भूत knowledge, effect of education

तत् = भूत इदं कृत एव much less by weeping

स्वकर्मभिर्गतयो निरूपया the fates or destinations (births in other
 lives) have different ways according to their actions (in this world)

निरूपयन्ति by cavityfuls of water (given to the manes)

कुशलकारणया as being a means of (as tending to) his well being

भूतवप ग विरिद्वै are known to be subject to union and separa-
 tion, or rather subject to the reverse of union, i. e. separation

बाह्यैर्विषयैर्विरह separation from external objects (such as wife
 children, wealth &c)

XVII

मदिरायतेक्षणा — मदिरे च ते अयते मदिरायते तादृशे ईक्षवे पस्या सा प्रतिष्ठिता
 placed

अवधार्य having consulted

स्वस्यतिकरेण by your incident, by seeing your condition.

कचुकेन is the object of प्रेषितवान्

सा तरुतिका goes with the predicate विज्ञाजता

XVIII

यथाहृनो भवेत्तु as to how a king should act

समन् origin नाम उत्कारं पठेत् having undergone the purificato-
 ry (उत्कारं) initiating (one) to the study of the Vedas, i. e.
 being invested with the sacred thread

माया निर्वृत्य having drawn out portions or essences (अगानाकूप्य)

दुदृष्टार्थेण who unguardedly or carelessly draws near

विषकृतं कुदन् shows himself in various aspects (शत्रु निष उदासीने
 वा भवति)

व्याधी the goddess of wealth (in general).

धर्म rule, course of conduct, इष्टेषु in regard to desired objects.

व्यस्येत् might lay down.

अनिष्ट धर्म a prohibitive rule.

न विचालयेत् should not break or transgress

धर्ममात्मनश्च a son in the form of Dharma (duty) itself.

भोगाय कल्पन्ते become fit to enjoy (their respective rights &c)

यथार्हतः as may be deserved, as is fit त ददन्

सनयेत् should inflict

स राजा पुरुषो दद. — construe स दद एव (वस्तुतो) राजा पुरुष. &c.

प्रवर्ततापरोनर्त the order of things would be topsy-turvy (upside down) what is at the bottom would rise to the top.

दडजित. held in check (controlled by punishment).

निपीडिता. controlled, re-trained.

विधमात् by the non—infliction of

नेत्रा inflictor of the punishment

विधम* not evenhanded, or pasonate.

दुर्धरक्षाकृतात्माभि. is difficult to be (properly) used by those whose minds are not well trained (in duty).

XIX.

निदाघाती scorched by heat.

छायावृक्ष a tree that affords shade.

अव्यासेन absence of delay.

तत्कथा &c. whose body was irradiated by the resplendent (lit. casting rays 'upwards) gems on his several hoods.

कौमाती (तमेखले whose [zone (worn round the loins) was hidden under her silken garment (so as not to hurt his soft feet).

प्रबुद्धपुडरीकाश्च &c. (1) प्रबुद्धे पुडरीक इव, श्लिषी यस्य (2) प्रबुद्ध पुडरीकमेव श्लिषी यस्य.

बालानयनिनाशुक (1) बालानयनिभ अशुकं यस्य. (2) बालानयन्यत्र रूप अशुक यस्य.

भारभमुखदर्शन (1) भारभा. येनिन (प्रकृष्ट आरभो येन) नेषा मुखदर्शन (2) भारभे मुखदर्शन

लक्ष्मीविधनदर्शन] serving as a mirror for Lakshmi to see her graces in.

शेषावैरोध antipathy to Sesha (the lord of serpents).

शौचशायनिक one who asks another person whether he has slept well or has had comfortable sleep.

अवाह्यमनसगोचरं *beyond the range of words and mind (i. e. in describable and unconceivable)*

त्रैधा in three different capacities, viz, that of the creator, that of the protector and that of the destroyer of the universe.

एकरस of one taste (sweet)

गुणैश्चेन्न &c. so you assume different states in the different qualities (i. e. you become the creator in the satvaguna, protector in the rajoguna and destroyer in the tamoguna)

अनर्था free from desire नार्थेनावह fulfiller of requests or desires
अव्यक्तो -प्रककारण being indeterminate (extremely subtle) you are the cause of the determinate or developed (world).

चतुर्वर्गकल ज्ञान knowledge leading to the acquisition of the four, viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष. कालावस्था periods of time.

पथानः सिद्धिद्वयः the means of accomplishing the ends of human existence

अभूय स नैवृत्तये not to return (to worldly life) again, i. e. to obtain final beatitude.

दुराणि indescribable and inconceivable, inscrutable.

महिमान् &c that our words, having extolled your greatness are curtailed (fall short), is either through our exhaustion or inability (to describe), and not because your merits are limited.

XX.

भाषणद्रव with words faltering through fear or fright.

निष्कल an old man नली tube.

शरक्षेत्रेच्छित्तस्य of the height of a bow shot

वदास्य bountiful

दुःखिस्मृतेः प्रामुख्यानशील disposed to activity, or energetic both *mentally and physically*

प्रभाषयिता investing with authority

प्रमथयिता degrading or humiliating

अग्निनदीप्यः very proficient, कल्प a precept.

कृतकर्मणाः scil मरणाः अगम्यतामरेषु was gathered to the gods.

तद्ययाते his descendant

सर्वैश्वर्यसम्पद &c every self-excellence, such as nobility of birth is seen to be complete in you.

अप्रतिपद्यात्प्रसङ्गवारमर्थज्ञानम् without being trained in the science of polity.

अवधायत. acting wrongly.

चक्रेरेव will cause intermixture or confusion

भागमदीपवद्वेन perceived by the lamp in the form of scriptural knowledge

दि-व हि चक्षु & Sastra (scriptural knowledge) is indeed heavenly eye, its course being unobstructed in the past, present, and future, as well as hidden, and other kinds of things

भावाञ्जितशक्तिसिद्धि having secured the accomplishment of the three royal powers.

XXI.

शोभेत् पदपिण्डं plighting, promising

उपगृहीत supported, favoured.

सर्वलोकजनकाय in the presence of all people, in such a way as to be seen or heard by all people

शकं भवत्यानि retain office (as minister).

अगृहीते राक्षस so long as Rakshasa is not won over

निर्गतस्य unsurpassed, unexcelled

कस्मिन्निभोऽपि जीवति नन्द-राजपरिवरे so long as any member of the family of the Nandas is alive.

पश्यन्नात् &c. looking into space as if Rakshasa were actually present.

ईश्वर a rich person, a master, a lord.

पुनस्तन्नातिद्वाराया in the hope of his restoration to prosperity.

पूर्वमुक्तनामनेन in consequence of (the remembrance of) former Leuch's त्वारुहा बहुवो दुर्लभा many like you it is hard to find.

नम्ररनेन (सवधानेन) attentively, vigilantly

उच्यतेन goes with सञ्चरित and not with चरित as it naturally ems to do. सञ्चरितः circulated, ventilated

अप्येवार्थस्त्वपिच्यते and in proof of this same object.

उच्यतेन चिन्तितोऽपि although influenced by the advice or thoughts of Rakshasa

सुखं ह्यनः though being elevated

अवनिषत्तु goes with वनं

अवनिषत्तु manners and modes of dealing

पञ्चगव्यं doings, movements.

इतद्व्यक्त्यामर दिन have been kept pleased or satisfied

सहचरिणः companions (lit whose presence follows that of him who so adherents they are)

स्वतन्त्रमनसोपि should be written असंस्तुतमनसोपि, though their minds be not in their usual (calm) mood, though agitated in mind
 पुस्तान् first अनर्क्षीप्रता of those who have not curbed their senses.
 भलेक light (here of course of knowledge) as opposed to
 नमस् (ignorance).

वैशधिकता the state of being connected or united with.

वृत्तमुक्ता (1) having round pearls (in the case of हारयोष्ट), and
 (2) devoid of righteousness or rectitude in the case of चिन्तयति.

प्रेम्पू an actor; a danger.

पट्टमुक्ता deaf and dumb. पृष्ट deaf.

निगृहीतवान् have punished, chastised.

XXIII.

एकपुरुष the sole or supreme Being.

अनन्यविषयः not having any one else for its scope, i. e. not applicable to any one else.

अन्तर्मुखे is inwardly sought or meditated upon.

दिग्दर्शनीययोगमुत्तमः easily accessible by the application of firm devotion.

भयति योजयितुं ईशनीतया the setter is to blame, the blame rests with the setter.

चक्रवर्तिना mastery or lordship over realms.

आप्तवशं की गतः who has (really) all his desires fulfilled (lit. who has gone to the end of his desires) ?

अवधानं गच्छन् following a bad way or course.

सुदुःखानां गुरु. the foremost of the most dreadful; the words are addressed to हारिहल.

सूयः in large numbers.

न.दिग्दर्शने is not accessible or approachable and hence useful.

कृत्स्न means (1) capable of being vanquished or subdued (as an enemy), and (2) curable (as a disease).

सुखदुःखानाम् whether good or bad, (important or not).

पट्टेभ्यः stale, not fresh.

व.सूयं astray (figuratively also).

महापुत्र a great officer of state, a chief minister.

हर्षं चोपे न विषं cannot be seen or possessed by a thief (lit. one that means to take it away) विष, चोपे indescribable.

न.दिग्दर्शने being imparted or given away.

मुक्तपरिपाकमग्नयिन liking to unfold their good actions परकृत्य-
 *पसनिता attachment to doing good to others

धैर्यदुग्धसिनी destroying the trees in the form of courage This
 refers to the well-known fact that rivers when they swell with
 water destroy the trees growing close to their banks

नराणां goes with द्रु

नि शकैर्धैर्ये इतः possessed of unflinching courage

अत्र fully, completely, entirely

रूपं प्रतिपद्यते recognizes forms

प्रतिपत्ति perception, consciousness, knowledge

स्वमहिम्न etc the eyes can see their own largeness only in a

mirror

शीलवैल समुद्र — शीलमेव वैला तृणुक्तः समुद्र

अधिकगुणवत्ता on account of his preeminent quality

अस्य द्रुवतीति others only breathe, that is are only alive, so

called because they do nothing useful

इष्ये अवसु name of Indra's horse (born from the ocean along
 with Takshma, the moon, deadly poison etc) आनन्दमुदे परसस्तु-

रगान् आसीदिति (was learnt) etc कस्मान् सुल अशिष्टि

मनोषय विना if void of contentment

नर्धैर्यज्ञन्मात् born in the real sense of the word, truly born.

नाम्य etc the enumeration does not proceed as far as the se-
 cond or ring finger, in other words, the person must have no match
 to be counted along with his name

मञ्जैत etc. a wise person if vanquished by a superior foe,
 either betakes himself to a foreign land, or enters into him, i. e.
 accommodates himself to his (foe's) will, hence the moon
 entered under the guise of reflection, the bright cheeks of the
 beautiful eyed women

दूर-सह यः having a great person for his associate or companion.

समुप goes with महानदा

नदन् first सेवसादय the fear of the master.

परवचनान् भयं the fear of those who are about him.

मतः etc further, the position of those in high office produces
 hatred among evil persons, the condition of those who have risen
 high meets with an appropriate fall (one who rises is apt to fall)

देव्यात् उन्मुखदशन etc looking upwards piteously or entreas-
tlingly and concealments of his own feelings.

आयस्वतः scil सेवकस्य

दोषकरः (1) a mine of faults, and (2) the maker of night.

अथ—there is a pun on the other adjectives also

सप्ततपसिमानि possessors of the greatness of valour

मध्यम धाम विरजो—आकाश

अपभ्रान्तिष्ठा ends in a fall

मङ्गलत. adj of तव.

धीयते न etc neither increases

महधम्बन् a wilderness

पाणिपरति etc it is the irremissible attachment to (liking for)
what one is accustomed to and not hostility to (dislike for) merits

सहसे वृद्धि allow your growth

सहता नैति does not become capable of etc

अगुहः—there is a pun on the word. It means (1) agallochum
which, when burnt, diffuses its sweet fragrance (2) not great
or important

पञ्चाशत्से of a king (lit of one who subsists on $\frac{1}{2}$ part of the
net revenue of the kingdom given to him by the subjects, who are
to keep the remaining $\frac{3}{4}$ for themselves)

मृत्तिसलिन (1) soiled with ashes, and (2) stained with (the
pride of) wealth

मृतरां वेगोद्य excessively quick in circulating.

स्वकीयसहा भर the pre eminence (of beings) sufficient for the
discharge of their work arises from their very nature and not
from age

अपहितता the absence of wisdom, in as much as he makes
meritorious persons and things very short lived

सूर्यवृत्तो the sun and the moon

विश्वामित्रोदकपुत्र श्लिष्येण उद्धृतम्